№ 928

Поміж Ворогами

ПОВІСТЬ

Івана Левіцького.

ВІННІПЕҐ. МАН. 1922.

Накладом Української Книгарні
850 Main St., Winnipeg, Man

З друкарні "Канадийского Фармера"
120-122 King Street. — Winnipeg, Man.

ПОМІЖ ВОРОГАМИ.

ПОВІСТЬ

Івана Левіцького.

ВІННІПЕҐ, МАН. 1922.

Накладом Української Книгарні
850 Main St., Winnipeg, Man.
З друкарні "Канадийского Фармера"
120-122 King Street. — Winnipeg, Man.

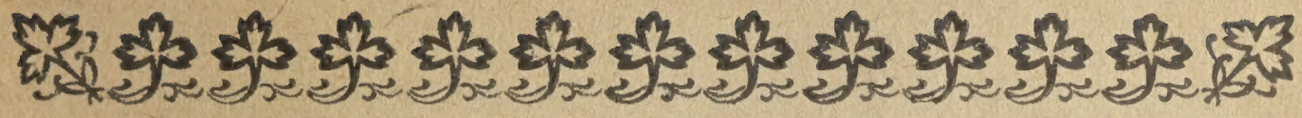

I.

Перед Зеленими Сьвятками в неділю горобцівський батюшка отець Артемій Креминицький добре виспав ся по обіді, встав і пішов через усі кімнати до гостинної. В гостинній на канапі сиділа його жінка Сусана Уласівна і передивлялась новий нумер ілюстрованого великоруського журнала "Нива". Отець Артемій і його жінка вже були в літах Він був високий на зріст, широкий в плечах, костистий, навіть трошки сухорлявий. Зпід узенького лоба блисчали невеличкі заспані, блискучі, темнокарі очи, котрих і сон не міг застелити туманом. Над його широкими устами вуси були підстрижені високо й рівно, і стреміли над верхньою губою, неначе стріха над дверима. Отець Артемій був нервовий чоловік і страх не любив, як за борщем або за чаєм вуси лізли йому в рот. Він висмикував їх пальцями, одбивав ся од їх червоним гострим язиком, задерав їх в гору пальцями, і коли вони вже геть-то надокучили йому, хапав ножиці і підтинав їх з пересердя як можна вище, трохи не під самим носом, і через це вуси його стреміли над губою, ніби щітка з товстого волосу. Роскішні його коси були розпатлані і завсігди насовувались на вуха, закривали і без того маленький його лоб.

Отець Артемій позїхнув і негарно роззявив свого широкого рота, широко розтягнувши поморщені синьоваті уста. Сусана Уласівна все перегортала номери "Ниви" і навіть не дивилась на свого мужа. Вона була тілиста, навіть трохи огрядна, важка на ході, але на її виду ще й тепер було видко сліди давньої краси. Довгообразе, повне лице її й тепер не розплило ся і до старости додержало свої форми, реґулярні й делікатні.

Отець Артемій вже видав заміж три дочки, і видав добре: старші дочки були гарні. Четверта дочка, Валентина Артемівна, була теж гарненька, але трохи засиділась. Гарні женихи не траплялись. Старі вже почали трохи задумуватись, боялись, щоб дочка часом не зісталась

на віки панною. Валентина тієї неділї зараз по обіді поїхала в гості в блиське село до своїх приятельок, дочок управителя Шмідта.

І о. Артемій, і його жінка довгенько сиділи й мовчали. В покоях було тихо. Навіть в пекарні було тихо: наймички порозходились по обіді на гулянку. Якось мертво було в просторних кімнатах, в просторній гостинній. Високі груші в садку заступали сьвіт в вікнах з одного боку гостинної, і тілько з другого боку сонце кидало пучок проміння в двоє вікон, і те пасмо проміння обливало одлиском стіни, крісла, оббиті рябою недорогою материєю, полиняний килім під столом, оправляні в чорні рами здорові картини на стінах, премії "Ниви". В гостинній було так тихо, що тільки ті картини, намальовані ясними фарбами, наддавали життя мертвій кімнаті, більше ніж живі, сидячі на канапі люди; здавалось, що от-от буде чуть, як стара баба, намальована на картині "Бабині казки", розказує дівчаткам та хлопчикам під вербою коло тину свою казку, як на другій картині кобзар заграє на своїй кобзї в "теремі" московської бояринї.

Отець Артемій і його жінка довгенько сиділи мовчки, як дві статуї, закутані в темне убраннє. Сусана Уласівна перестала перегортати листки "Ниви", поклала руки на стіл і схилила свою вже сивувату голову: вона думала про свою дочку. Отець Артемій несподівано закинув на спинку мягкого крісла свою кудлату голову і позїхнув з усієї сили на всю гостинну. Широкий рот, обрамований короткою борідкою, та ніздрі широкого носа зачорніли, неначе нори, проточені кротами та мишами серед глухої кропиви. Він глянув на жінку і промовив:

— Чого це ти так задумалась, аж голову похилила?

Отець Артемій, позїхнувши, навіщось крутнув головою швидко й жваво і цмокнув з смаком, неначе випив стакан холодного пива або квасу з кислиць. Кудлаті темнорусі коси, на котрих вже подекуди білїла сивина, майнули і посипались з двох боків на сухорляві щоки. Лице о. Артемія неначе виглядало з якогось курінця.

— Оце думаю про Ватю... — обізвалась матушка: — Я примічаю, що Ватя починає нудитись. Усе сидить та задумуєть ся. Вже й книжки покинула читати.

— Бо час заміж. Чогось наша Ватя засиділась. От не трапляєть ся жених та й не трапляєть ся. А вже, здаєть ся, її йде двадцять третїй рік, — обізвав ся о. Артемій.

— Вибачай, бо — двадцять другий, — обізвалась матушка, див-

лячись в скляні двері, котрі виходили в садок в темноватому кутку гостинної.

— Старші дочки якось скорійше повиходили заміж, а ця сидить та й сидить, — тихо промовила матушка.

— Бо старші кращі за Ватю, а Ватя... малою була собі нічого дівчина, а це чогось стала розпливатись та поганіти, — обізвав ся о. Артемій.

— От і поганіти! Ще що вигадай! Ще бовкни отаке при людях! Зовсім не поганіє...

— Ніс став широкий, щоки чогось поширшали, брови погустійшали, неначе кудлаті стали, — говорив о. Артемій неначе про себе.

— Чорт зна що вигадує! — Які-ж у неї кудлаті брови? Які були змалку, такі й тепер, — обізвалась Сусана Уласівна вже трохи сердито.

Вона була поважна на вдачу, говорила помаленьку, поважно, навіть трохи сердито і дуже рідко сьміялась.

— Стали кудлатійші ще й на кінчиках неначе закопирчують ся в гору. А, погана справа, нічого й казати! Талія розростуєть ся... Треба шукати жениха, бо засидить ся. В нас і гроший є кілька тисяч карбованців, а дівчина засидить ся... Треба напитувати жениха! — сказав о. Артемій і нервово махнув однією рукою на повітре.

— А де-ж ти його напитаєш, як сам не приїде в наш двір? — спитала Сусана Уласівна.

— Адже оце швидко настануть вакації. До нашого писаря приїде брат його жінки, студент університету; приїде, бо й на Великодних святках приїзджав. Треба його запрохати до себе в гості. Він вже на останньому курсі... — сказав о. Артемій.

— А як же його запросити, та ще й самого? Не просити-ж до себе в гості і писаря, і його жінки! — сказала матушка.

— Треба просити і писаря і його жінку; нічого не поможеть ся, — сказав о. Артемій.

— І його жінку? — аж крикнула матушка.

— А то-ж! Без цього не обійдеть ся.

— Його жінку? Та його-ж жінка в себе в дома ходить в спідниці і завязуєть ся хусткою, як міщанка! — сказала матушка.

— В себе дома ходить в спідниці і завязує голову хусткою, а до церкви приходить в сукні і простоволоса, — сказав о. Артемій.

— Але-ж вона мужичка! Як я її посаджу отут в кріслі між нашими

гістьми: рядом з матушками, з управителькою, з її дочками? Цього я ніколи не зроблю! — аж крикнула Сусана Уласівна.

Сусана Уласівна була гордовита. Вона бувала в гостях в сьвящеників дуже рідко, і бувала не в усіх, а тільки в багатійших, знала ся з матушками трохи більше просьвіченими.

— Нічого робити! Прийдеть ся посадовити її отут на кріслї, хоч може й не рядом з протопопшою та з управителькою. Писаря й писарпу можна попросити до себе в гості не конечне-ж тоді, коли в нас буде протопопша та управителька, а коли небудь инчим часом. Але-ж памятай, що це зробить ся не для писарпі, а для її брата студента Леоніда Семеновича Панасенка. Його батько хоч і мужик, і мужик сірий, але купив сто двадцять десятин землї... і купить ще більше, бо має гроші і з його ґосподар на всю губу, а це все не жарти... Та й, сказати по правдї, нам батько непотрібний, а потрібний його син, — сказав о. Артемій.

Сусана Уласівна похилила свою голову і довгенько думала, а потім підвела голову, ще довго дивилась на скляні двері, а далї промовила:

— Може ти й правду кажеш... Прийдеть ся запрошувати до себе писарпу; нігде дітись. Але я до неї зроду-звіку не поїду в гості! Ох, яка жертва! Яка жертва!

— Але ця жертва ради Ваті. Треба добувати жениха. Колись таки вже напоїш чаєм писарпу та побалакаєш з нею про картоплю та цибулю, — сказав о. Артемій.

Сусана Уласівна нічого не сказала, тільки важко-тяжко зітхнула. Її гордовитість зворушилась в душі, неначе розбуркана вовчиця в норі.

Сусана Уласівна була розумна з роду, вчилась в невеличкому пансіоні в Звенигородці в однієї Німкині, була здатна до культурности: своєю фіґурою, манерами, своїм вміннєм обійти ся з людьми, з гістьми, прийняти їх в своїй господі, поговорити з ними — Сусана Уласівна була більше схожа не на сільську матушку, а на паню. Її поважність, природжена спокійність і навіть її неповорушливість — її огрядна фіґура ще більше наддавали її сальонового поважного тону та солїдности.

— Ти думаєш, що я для своєї втїхи приймаю в себе отого писаря, отих поліціянтів, урядників, уежких станових приставів та панських управителів? Мінї з їх утїха, як з порожнього міха, — обізвав ся перегодя о. Артемій. — Запрошую їх до себе в гості, бо вони мінї люди потрібні і часом стануть в пригоді. Я знаю, що писар — поганий чоло-

вік, що він мотає громадські гроші і ділить ся з волосним, що він якийсь пройдисьвіт і для мене навіть ворожий, бо заздріває в міні свого критика й наглядача. Але сказати по правді, міні і писар потрібний, і урядник, і управитель потрібні. Всї вони в чомусь міні пригодять ся коли небудь.

О. Артемій, дуже розумний з роду, був чоловік практичний, запопадний і вмів витягати якусь користь для себе з усїх тих повітових та сільських начальників. Він став недавно благочинним і це благочинство пригодилось йому для того, щоб через його добувати собі користь навіть од сусїдних дідичів, а найбільше од багатої княгинї, котрої чимала маєтність знаходилась в його благочинстві. Він якось так ставив діло хитро та мудро, що сусїдні дідичі давали йому по кілька десятин поля на один рік або й на два роки, а од княгинї він раз дістав собі дурнички кільки сажнїв дров на топливо та дубових колодок на комору. З польськими панками та управителями він так вмів провадити діло, що вони дозволяли йому вивозити з своїх лїсів деревнї, а найбільше добрящих старих дубів і на його комору, і на школу, і навіть на церкву.

— Ото нудьга мене бере! — сказав о. Артемій і якось нервово крутнув ся на кріслї. — Чи не час вже самовар ставити? Після чаю міні стає якось трохи веселїйше.

— Десь наймички порозходились, — сказала матушка; — та от незабаром вже поприходять з гулянки. Ти чудний чоловік: все тебе нудьга бере, а міні нїколи не буває скучно: сиджу собі та щось думаю, або шию, або "Ниву" переглядаю.

За стїною десь далеко почув ся стукіт. Хтось гукнув дверима.

— Оришко! Мотре! — гукнула матушка. — Оришко, а йди сюди! А став лишень самовар!

Але матушка дурнїсїнько гукала: нї Оришка, нї Мотря не входили. Матушка обперлась обома руками об ручки крісла, підвела з великою труднотою своє огрядне тїло і не пішла, а неначе посунулась через сьвітлицю важкою ходою, хитаючись по-качиному з одного боку на другий. Вона загадала дївчатам ставити самовар.

Тільки що вона вернулась до сьвітлицї і знов важко впірнула в крісло, на дворі загуркотїв віз, затупали конї.

— Ой хтось приїхав в гостї? Ой не люблю я тих гостий! — якось з страхом промовила Сусана Уласівна.

О. Артемій кинув ся в столову і глянув у вікно.

— Це свої гості. Чогось наша Ватя швидко вернулась з гостий, — сказав о. Артемій з столової.

— Мабуть в Блощинцях не застала нікого дома, — сказала матушка.

Через хвилину двері в столову рипнули. Ввійшла Ватя. Її лице було завішене чорною густою вуаллю. Вона одкинула вуаль і стала перед дзеркалом знімати з голови капелюх та розкутувати вуаль. З дзеркала неначе глянуло на сьвітлицю її широке матове, трохи смугляве лице, з довгими товстенькими бровами, з гострими кінчиками, котрі трохи посовувались аж на широкі виски. Ватя була не погана. Її чималі блискучі очи неначе плавали на підсиняних білках. Широкуваті повні уста звивались дуже виразними звивками. Усі її пружки лиця були чималі, примітні, виразні. Ватя трохи скинула ся на Молдаванку або на Грекиню.

Ватя роздяглась, обтерла на виду порох хусточкою, помаленьку одійшла од дзеркала і тихо й важко сіла на крісло проти матері. Її повна фіґура сповнила нешироке крісло.

— Ото, мамо! Тільки дурно проїздилась в Блощинці до управителя. Не застала дома ні паннів, ні управителя, ні управительші. Навіть наймички кудись порозбігались. Одним одна баба сиділа на ґанку та куняла, дивлячись на кури та на курчата.

— Мабуть пани поїхали кудись в гості? — спитала мати у дочки.

— Управительша з дочками поїхала в гості до свого брата, а управитель поїхав кудись по ділу в фабрику. Та й яка там веселість з управителя, хоч би я його діждалась! Я сказала погоничови повертати назад з двору, — говорила Ватя.

— Не вдало ся! Шкода! Поїдеш вже в ту неділю та наговориш ся з паннами, — обізвалась матушка; — а тим часом готуй стакани для чаю. Оришка незабаром подасть самовар на стіл, — сказала матушка.

Ватя з неохотою підвела ся, неначе вивернулась з мягкого крісла, і тихою, лінивою ходою, нагадуючою ходу своєї матері, попростувала до столової, одчинила шафу і почала виставляти на стіл стакани та мисочки. Її густі чорні брови були насупляні; вона спустила очи до долу і похнюпила голову. Сусіди-панни говорили її, що до їх частенько навідують ся в гості паничі, котрі служили в близьких селах за вчителів в церковних школах. Ватя сподівалась побачити їх і познайомитись. Але

побачити їх не довело ся, — і Ватя ходила й поралась коло столу смутна і невдоволяна.

Вже й чай встояв ся. Ватя поналивала стакани. Сусана Уласівна сіла на стілець і почала пити чай. Отець Артемій присів і собі на стільці, налив з стакана в мисочку чаю і почав похапком студити чай в мисочці та сьорбати.

— А! Чи наймит вже розпріг коні? — несподівано крикнув о. Артемій і не поставив мисочку на стіл, а неначе кинув її. Краплї чаю забризкали білу чисту скатерть.

Ватя заглянула в вікно.

— Вже, папо, розпріг коні і заводить в стайню, — обізвалась Ватя.

— Нехай знов, знов запрягає! Треба побігти на вокзал!

І о. Артемій не діждав ся, поки непроворна Ватя повернеть ся та побіжить в ґанок. Його несподівано взяла нетерплячка. Він проворно підвів ся з стільця, неначе підскочив, не вважаючи на свої дохожалі літа, побіг в сіни, вибіг на ґанок і крикнув на погонича:

— Запрягай знов коні, та швиденько пополудную! Зараз побіжу на вокзал.

— Чого се тобі заманулось їхати на вокзал? — спитала в о. Артемія матушка, як він вернув ся в столову.

— А, я й забув ся! В ґазетах писали, що буде проїзджати в Крим великий князь от так чи сьогодня, чи завтра — вже добре не памятаю. Або сьогодня, або завтра він буде на нашому вокзалї. Там же буде богато усякого народа. Виїдуть батюшки з містечка, виїдуть може деякі пани, а вже княгиня з Чорнокопитівки так доконешне виїде.. Будуть стрічати великого князя. Побачусь з людьми, з панами, з батюшками, поговорю з княгинею і нагадаю її про себе. Може вже й забулась про мене, як я стрічав архієрея в Чорнокопитівці, проводив його до неї в дім, і навіть сподобив ся обідати в її домі. Знаєш, на вокзалї трапить ся з кимсь поговориш, щось почуєш: то з Кіїва хтось принесе звістки та новинки, то з сіл, то з княгининого двірця.

Матушці було не вдивовижу, що о. Артемій так раптово забажав побігти на вокзал ніби без усякого діла. Він часто навідував ся туди, сливе що тижня: стрічав батюшок, котрі їхали з Кіїва; розпитував про консисторию, про митрополіта, про архієреїв, про новинки в Кіїві. Все се о. Артемій мотав собі на вус.

О. Артемій озирнув ся і глянув на здоровий годинник, що висів на стіні за його спиною і цокав маятником так здорово, неначе хто лупив молоточком по розбитій тарільці.

— Ой час їхати, час! — крикнув о. Артемій і крутнув головою так швидко, що його довгі коси обвили ся трохи не кругом шиї і одно пасмо впало йому на ніс і трохи не потрапило в мисочку з чаєм. О. Артемій одкинув косу за вухо, нагнув ся над мисочкою і почав хапком пити чай. Неслухняні коси знов вискочили зза обох вух, звісились і впали по обидва боки мисочки.

— Може мене допустять приступити до самого великого князя... поруч з чорнокопитівською княгинею, як тутешнього благочинного, — почав думати мріями о. Артемій. — Як благочинний, я скажу промову великому князеви, блисну красномовностю... Треба буде дорогою скласти промову та гарну, доладню, високу на думки, квітчасту на фрази. Треба добрати періоди довгенькі, закругляні, обточені, або підвести під форму хрії, так... на взорець промови Кониського Катериці II: "Оставим астрономам доказувать, що сонце наше стоїть неповорушно: сонце наше кругом нас ходить"... Може великий князь зверне на мене увагу, примітить мене... а потім може в Київі побачить ся з митрополітом, скаже про мене, похвалить мою красномовність... А може довезе про мене звістку і до Петербурга, скаже оберпрокуророви; "От якого я стрів благочинного в Чорнокопитівці!"... А тут мині шлють орден сьв. Анни, або й золотий нагрудний хрест... Треба буде й з княгинею розговоритись, нагадати про себе... На зиму треба дров. Пішлю до неї лист, попрошу, щоб дозволила продати мині дров з свого ліса, а вона, яко княгиня, знов напише квиток лісничому: видати отцю благочинному три сажні дров без плати, як було й торік.

О. Артемій не додумав своїх широких дум. Віз загуркотів під самим ґанком. Коні спинились. О. Артемій влив заразом в рот половину стакана горячого чаю, трохи не попік собі рота, скочив з стільця, вхопив чорного бриля з широкими крисами, на ході натяг широкий парусиновий балахон од куряви в дорозі, скочив на візок і крикнув: Поганяй!

Курява схопила ся слідком за бричкою по улиці, і бричка счезла.

О. Артемій звелів погоничови гнати коні і поспішати, щоб застати поїзд, котрий йшов з Київа. До вокзала було добрих десять верстов. От коні вже вскочили в здорове містечко Чорнокопитівку, за одним ду-

хом перебігли через містечко. Жиди виглядали з крамниць і дивувались, чого се горобцівський батюшка так хапасть ся на вокзал. До вокзала було ще верстов зо три.

— Поганяй! Не жалуй коний! Треба мені заранї приїхати на вокзал! — гукав о. Артемій на парубка.

Парубок свиснув батогом по конях. Під батогом конї підбадьорились і понесли легеньку але труську бричку по недавно вимощеній мостовій. Бричка задерчала, заскакала. О. Артемій і собі загецав на візку. Вітер розносив його шерсткі, як дріт довгі коси по плечах; коси маяли на вітрі, метлялись; і о. Артемій неначе не їхав, а летів своєю усією особою, неначе птиця шугала за вітром. От і вокзал стало видко. Конї підскочили під ґанок.

Але о. Артемій дурнісїнько витратив так богато енерґії. Він довідав ся на вокзалї, що великий князь не буде проїзджати сьогодня: його ждуть завтра. На вокзалї не було нї депутацій од містечок, не було повітової поліциї, не було навіть станового пристава. Само по собі, що й княгинї не було. На порожній плятформі виснув одним один жандарм, а перегодя вискочив з дверий старенький, але проворний батюшка з близького сельця Листвена, непосидящий отець Сава, котрий часто виїзджав на вокзал по такому дїлу, по якому виїхав і о. Артемій: щоб наловити усяких звісток та новинок і потім розносити їх по околиці. Розумний та пронозуватий о. Сава якось зумів з дияконів вийти на попа на маленьку парафію. Сусїдні батюшки дражнили його "лиственським протопресвітером" і не любили його: він часто їздив до Київа, бував часто в консисториї і розказував консисторським урядникам багато дечого про сусїд батюшок, ще й часом докладав дечого й свого.

— О! І ви тут! — крикнув о. благочинний до о. Сави.

— Тут, о. благочинний! Стережу поїзда з великим князем. Вже третій раз вибігаю на вокзал! — обізвав ся о. Сава.

— Чи не думає оцей лиственський протопресветер одбити в мене парадну промову до великого князя, — майнула думка в о. Артемія. Але дзус! Я не попущу цього! Я тут старший...

Прибув швидко й поїзд. О. Артемій надибав таки двох батюшок, котрі їхали з Київа, вглядів знайомих жидків з Корсуня, з Богуслава, побалакав з ними, розпитав про митрополита, про консисторию; в жидів розпитав про цїни на хлїб та про всяку всячину.

— А, не вдало ся! А перш за все не вдало ся побачитись з чорнокопитівською княгинею. Поїду на вокзал завтра, — думав о. Артемій, не сідаючи, а неначе кидаючи свою високу фіґуру в віз.

— Чи не заїхати-б до княгині на часок, неначе-б то по якому ділу? — думав о. Артемій, поглядаючи з гори на чудові баньки княгининого двірця, котрі виглядали з букетів зеленого дерева, неначе гарненькі цяцьки.

Але такого діла о. Артемій не надумав. Він заїхав на пошту, забрав свої номери "Московських ведомостій" та Кіевлянина", тут же розгорнув їх і, сівши на віз, крикнув до погонича: "Поганяй до батюшки!" Він з жадобою почав переглядати телеґрами в ґазетах, підскакуючи на возї і придержуючи широкі листки ґазети, котрі на всї боки тріпались на вітрі.

О. Артемій вбіг у двір батюшки о. Порфирия Нерушевича. О. Порфирий Нерушевич був удовець, любив сидіти в дома, рідко в кого бував в гостях і сам був не дуже радий гостям. Але о. Артемій усе заїздив до його, вертаючись з вокзала. Набравши цілий оберемок усяких новинок на вокзалї, о. Артемій заїздив до того одшельника, щоб на сьвіжу память викидати усей той оберемок звісток в хатї о. Порфирия і набрати в його ще й нових: о. Порфирий жив недалечко од вокзала та ще й в здоровому містечку; до його хати, хоч-не-хоч, новинки самі лїзли й сипались в хату.

Незабаром добрі коники о. Артемія підкотили бричку під ґанок. О. Артемій зскочив з воза і вітром полетїв по сходах в ґанок, згортуючи і бгаючи, як попало, широкі, як простирядно, листки "Московських Ведомостій". Скинувши з себе білий подорожній балахон з широкою відлогою, о. Артемій з листами ґазет вскочив в столову о. Порфирия.

О. Порфирий тільки що напив ся чаю. Проживаючи в містечку, о. Порфирий і обідав і пив чай багато пізнїйше, нїж батюшки на селах, вже трохи на мійський лад. На широкому столї, накритому чистою сільською скатеркою, стояли стакани після чаю, ще не перемиті, валялись ложечки, шматочки паляниці. Уся посуда була повна мух. Мухи роєм лазили по мокрих блюдечках, дзичали в стаканах, обліплювали чорними купками шматочки сахару, чорними обідками шматочки паляниці. Серед стола стояла скляна, кругла, як надутий пухир, мухоловка з сахарним сиропом, вже повнісінька мух. Уся скатерть на столї була вкрита мухами, котрі виразно чорніли на неї, неначе густо насіяне чорне

насіннє. Сонце вже заходило і кидало косий промінь на стіл. В гарячому сьвіті, вкритий мухами, увесь стіл був ніби живий, ворушив ся і здригував ся в конвульсиях.

О. Порфирий сидів край стола і читав книжку. Він не любив хліборобства, давав своє поле на спіл, але дуже любив читати книги і мав їх доволї.

— Добри-вечір, о. Порфирий! — гукнув о. Артемій вскакуючи в столову.

Флеґматичний, задуманий о. Порфирий аж кинув ся, ніби з просоння, і вирячив свої тихі очи на гостя.

— Доброго здоровя! — тихо обізвав ся він, через силу підводячись з стільця.

О. Артемій привитав ся і почав цїлуватись з о. Порфирием довго й міцно, неначе пів людського віку не бачив ся з ним, хоч він був в о. Порфирия минувшого тижня.

По флеґматичній мінї, по нешвидких рухах, нешвидкій ходї видко було, що о. Порфирий був не дуже радий гостеви.

— А я оце був на вокзалї. Писали, що сьогодня буде проїзджати великий князь, а його й не було. Така шкода! Такий жаль! — гукав о. Артемій.

— Господи, яка шкода, який жаль! — думав о. Порфирий: — і на що йому здав ся той вокзал? І чого він зумисне лїтав на вокзал? Певно крутить в йому якийсь червяк і не дає йому сидїти на місци. І бувають же в сьвітї такі непосидящі, такі чудні, такі прудкі люди! Бігає, лїтає, кричить, верещить, репетує...

— Сїдайте, о. Артемій, — обізвав ся тихо господар; — от я наллю вам чаю. Прошу покірно!

О. Порфирий налив стакан чаю і поставив його перед гостем. О. Артемій почав розказувати про новинки, які почув на вокзалї; розказуючи швидко та дрібно, він колотив ложечкою чай. Тонкий дзвінкий стакан дзвенїв, мов навіжений, неначе аж кричав: Ой, рятуйте! Не колотїть, не бийте мене, бо не видержу, от-от лусну!

О. Артемій дзвонив в стакан, нервово хапав чай ложечкою і кидав в свій мохнатий рот. Одна муха влетїла в чай і опарилась: він захопив ложечкою муху і вкинув в рот. Налапавши її язиком, він повернув голову, виплював її на підлогу, та знов говорив. На той час непідстрижені вуси лїзли йому в рот разом з чаєм і прилипали до губів. Він одгрі-

бав їх пальцями, роздявляючи рота і одставляючи то верхню, то спідню губу.

— Оце я на вокзалї бачив Шмуля з Корсуня, бачив смілянського Берка; їхав з Кіїва о. Аврамій і о. Василий з Черпятина, — розказував о. Артемій.

— А чи не бачили там часом протопресвитера з Листвени? — тихо спитав о. Порфирий і осьміхнув ся.

— Як же? Бачив і говорив з ним! Але яка шкода! Який жаль! Я думав, стріну на вокзалї велику силу народа, натови депутаций од громад, стріну чорнокопитівську княгиню, побалакаю з нею. І подумайте тільки собі! На вокзалї нікогісінько нема! Яка шкода! Який жаль! — репетував о. Артемій.

— І навіщо йому ті депутациї, та княгиня? Чудний чоловік оцей о. Артемій! Я од тих депутаций, од тих княгинь ладен втїкати за тридевять земель, а він сам шукає їх! — думав о. Порфирий.

— Що-ж тут чувать у вас? — спитав о. Артемій.

— Сказати по правдї, нічого не чуть цікавого. От ви то мабуть почули багато дечого цікавого на вокзалї! — обізвав ся о. Порфирий. — А що там розказував лиственський протопресвитер?

— Розказував, що недавно їздив аж за Богуслав, а там шляхи рівняють і когось ждуть... — сказав о. Артемій.

— Кого-ж це ждуть? Може буде їхать котрий архієрей або митрополїт? А маршрути нема... — якимсь смутним голосом обізвав ся о. Порфирий.

— Казав, що рівняють шляхи добре, скрізь засипають рівчаки, закидають гноєм, присипають гній землею...

— Певно буде їхати або митрополїт, або ґубернатор, коли добре засипають рівчаки. Як-би ждали якого архієрея, то тільки притрусили-б потрошку рівчаки та вибої... О, погана штука! — сказав о. Порфирий.

— Ще й яка погана! А тут метрики, а тут приходо-розхідні книжки не позаписувані! — крикнув о. Артемій.

— А штунди в вас, о. Артемій, ще нема в Горобцівцї? — спитав о. Порфирий.

— Нї, нема! Не чуть.

І в мене нема. Але лиственський протопресвитер оце вчора го-

ворив мені, що вона вже є коло вас крутом і в Сніґурівці, і в Юрківці, і в Калантаївці...

— І в Калантаївці? Чи не бреше часом протопресвитер?

— О, протопресвитер усе знає, — обізвав ся о. Порфирий; — казав, що в Калантаївці пішло в штунду шість сім'їв, і що якась проповідниця штундова, якась дівка Тетяна, була і у вашому селї і в когось ночувала аж дві ночі.

— Була й ночувала! Аж дві ночі! — крикнув о. Артемій і схопив ся з стільця: — Бреше протопресвитер.

— Ой не бреше! Цей не з таківських, щоб брехав, — сказав о. Порфирий, — бо та штунда була і в нашому містечку, та урядник зараз випровадив її з містечка.

— Ой лишечко! Що протопресвитер викаже в консисторії... А я про це й не знав... ще й сам благочинний... Треба розвідати, треба рознюхати!

— Довідайтесь! Може та пророчиця й досї сидить в вашій Горобцівці... — сказав о. Порфирий.

— Ой-ой! А в мене-ж мужики, то анафеми, злодії, антихристи! А писар, то вже й не буду говорити про його, — бідкав ся о. Артемій: — ся бестия хитра як лисиця, а розумна, як сатана...

— Це той Коцюбенко?

— Та це-ж та Коцюба, — сказав о. Артемій. Тільки хвалить Бога, що наш новий митрополїт правдивий чоловік і усяких брехень не послухає, пошли йому, Боже, здоровя і довгий вік! — Отець Артемій підвів очи до образів і перехрестив ся. Він знов сїв і почав розказувати усякі новинки, які почув од жидів та батюшок: по чому пуд пшеницї та жита, вівса та проса, який батюшка вмер, який видав дочку заміж, де буде швидко весїлле.

— О. Порфирий! Чи ви переглядали останні номери ґазет? — промовив о. Артемій, витрусивши з себе, мов з мішка, усї новинки з околицї. — Щось буде! Ой, щось буде! Прусаки крутять, чепляють ся до Росиї. Вільгельм говорить задерацькі промови на бенкетах.

— Нї, про це я ще не читав, — тихо обізвав ся о. Порфирий.

В той час до столової увійшла сестра о. Порфирия, вже дуже немолода панна. О. Артемій ледві примітив її, тільки кинув на неї оком, швидко підвів ся на стільцї і сунув до неї хапком свою руку, неначе

говорив: — Одчепись од мене та ще й швидче, бо не маю часу навіть руки тобі подати: мінї треба говорити.

— Ой, Боже! Що це буде, що це буде! — галасував він на всю столову. Чи ви читали, куди вже долїтали пруські аеростати?

— Нї, не читав.

— Не вже не читали?! — крикнув о. Артемій і скочив з місця. — Лїтали аж над Винницею, лїтали аж за Кіївом над Броварями: спустились Нїмцї в Броварях, звелїли мужикови насмажити яєшнї, повечеряли, потім сїли, знялись з місця та й полетїли. Ой, Боже мій! Що це буде? Що ми будемо робити? Ой, щось буде, щось буде! — бідкав ся о. Артемій і вхопив в обидві руки голову та й забігав по столовій, довгі поли ряси, коси на голові метлялись по повітрі. Муха влетїла в рот о. Артемія.

— Пху, пху! Ой, Боже мій! Що це буде! Пропащі ми! — репетував о. Артемій, випльовуючи на ходї муху.

— Я думаю, що не такий чорт страшний, як його малюють, — обізвав ся спокійно о. Порфирій: Владика — страшнїйший за Прусаків!

О. Артемій підбіг до о. Порфирия, поклав йому на плече одну руку, нахилив ся і промовив майже на ухо: — Буде війна!

Промовив він це та знов одскочив од о. Порфирия, як опечений.

— Але... як ще тільки проживе на сьвітї оцей великий князь, що їхати ме, цей славний герой, то нам не страшно й Прусаків: тільки пошли, Боже, йому здоровя! Дай, Боже, йому вік довгий!

О. Артемій, стоячи серед хати, підвів очи під стелю, обернув ся до образів і перехрестив ся.

Стара панна тільки стояла та витріщала очи на о. Артемія. Витріщав на його очи і о. Порфирий.

— Прощайте! Зоставайтесь здорові! Час до дому! — несподївано сказав о. Артемій, щільно поцїлував ся тричі з о. Порфирием, тикнув руку до панни і, мов метїль, повіяв ся в прихожу.

На дворі тим часом підняв ся вітер. З заходу наступала чорна хмара. Вітер аж свистїв, гнув верхи дерева: піднїмав страшну куряву на містечку, на шляху. Курява підбила ся в гору, мов хмара, летїла смугами по улицях, вила ся мов дим, вздовж шляху; вітер аж свистїв...

— Та зістаньтесь на ніч! Та хоч переждїть оцю лиху годину! — просив о. Артемія ґосподар.

— Спасибі! Не можна!

— Та це-ж гірше за Бісмарка! Гірше од Прусаків! — сьміяв ся з ґанку господар.

— Спасибі! Не можна! — гукнув о. Артемій і неначе впав у бричку.

Швидко коні його і колісниця ніби пірнули в страшну піскувату хмару і ніби потонули в неї...

— Аки Ілия пішов на небо і потонув в хмарі, — промовив о. Порфирий до сестри, осьміхаючись.

Вже в глуху північ вернув ся о. Артемій до дому і застукав в шибку вікна так раптово, що трохи не розбив скла. В домі вже всї полягали спати. Сонна наймичка вискочила і одсунула засов в дверях.

II.

В неділю, йдучи до церкви, о. Артемій сказав до своєї жінки, що запросить до себе на чай писаря й писаршу.

— А!... ц!...., — аж цмокнула з досади Сусана Уласівна. — Як би ти був запросив на чай княгиню, я була-б рада. А писаршу!... Ат, горе менї з тією писаршою!

— Вже-ж нїчого не поможеть ся. Треба-ж шукати жениха для Ватї! Вже час! — сказав о. Артемій, вдягаючись в рясу.

На службу до церкви прийшов писар з писаршею. Тодї як вони обоє підступили разом з людьми за дарою, о. Артемій, даючи їм по шматочку проскури, стиха промовив до писаря:

— Прошу покірно вас зайти до мене на чай після служби.

— Спасибі, о. Артемій, зайду, — тихенько промовив писар. — Певно має якесь дїло в волость, — подумав він оступаючись од царських врат.

— І вас просить моя матушка на чай після служби, — сказав о. Артемій до писарші; подаючи її шматочок проскури.

Писарша мовчки поклонилась батюшцї низенько і потім, оступаючись, перехрестилась і дуже низенько поклонилась до образів, неначе дякувала Богу за таку велику честь.

— Якесь дїло має! Про щось буде просити! — говорив писар, йдучи з жінкою через цвинтар.

Як би мав дїло до волости, то просив би тільки тебе, а то й мене просить, — обізвалась писарша. — А я на біду надїла стареньку сук-

ню. Хіба вернімось до дому, то я вберу ся в нову зелену шерстяну сукню.

— Опізнимось. Йди вже в тому, в що вбралась, — сказав писар, а сам похилив свою чорноволосу голову, втупив очи в землю і все думав: яке-б то діло до його мав батюшка, що не тільки його, але й жінку запросив до себе в гості?

— Ой верну ся я до дому та передягну ся в нову зелену сукню, — говорила писарша: — та треба-б і причесатись краще, та й надіти намисто, або хоч накинути на шию золотий хрестик...

— Та вже пізно. Нехай вже приберешся ничим разом, як попросить в друге, — говорив писар, не підіймаючи голови, та все думав, чого це батюшка став такий ласкавий, що й жінку попросив до себе на чай.

Проворний, прудкий батюшка вже скинув ризи, і нагнав їх. І о. Артемій, і його запрохані гості разом увійшли в двір. Батюшка одчинив двері в прохожу. На зустріч гостям в прихожу зараз вийшла матушка, а за нею Ватя, і обидві вони дуже радо привитались з писаршею. Матушка попросила писаря й писаршу не до столової, а просто в гостинну.

Писар в дверях переглянув ся з писаршею і прищулив одно око: дивись, мов, яка нам честь!

Батюшка ніколи не приймав писаря в гостинній, а запрошував його або в свій кабінет, або в столову.

— Сідайте, Феодозиє Карпівно, отут в кріслї! — просила матушка писаршу і присунула до неї крісло.

Феодозия Карпівна, як увійшла в гостинну, переступила поріг, так і стала коло порога і, здасть ся, не мала думки й сміливости ступити далї.

— Спасибі вам! — тихо обізвалась писарша і вже хотїла сїсти оддалеки од благочинної, на віденському стільцї під стїною, далеченько од канапи та од столу.

— Та сїдайте бо от-тут в кріслї! — знов просила матушка писаршу.

— Ото лишенько! В старій суклї якось не насьмілюсь сїсти в кріслї, на самому сьвітлї, коло вікна. Як би в новій зеленій суклї!.. — думала писарша і мусїла йти на самий ясний сьвіт і сїсти на кріслї.

Вона неначе соромилась, щулилась і неначе хотіла сховатись з головою в глибокому та широкому кріслї.

Для писарші була не первинка сидїти в кріслї, сливе в такій самій гостинній. Її батько, Семен Петрович Панасенко, був простий селянин, але він довгенько був волосним старшиною в недалекому селї, розбагатів, купив попереду тридцять десятин землї, а потім розхазяйнував ся і прикупив ще сто двадцять десятин. Він вже став заможнім, мав маєтність і був кандидатом на правдивого дїдича з селян, яких в нас в Київщинї вже є чимало. Семен Панасенко вже збудував гарний панський дім і завів панську обставу в домі. Правда, Феодозия Карпівна вийшла заміж за писаря ще тодї, як її батько був волосним і ходив в свитї; але тепер вона, буваючи в батька в гостях, сидїла і на канапі і на віденських стільцях, стрічала ся в сьвітлицї в свого батька і з батюшками, і з панками... І як би на неї була нова зелена сукня, вона була-б і в сьвітлицї благочинного багато сьміливійша.

— Леонтию Петровичу, сїдайте, прошу вас! — сказав о. Артемій до писаря і поставив для його віденський стілець коло стола.

Леонтий Петрович Коцюбенко вже не так церемонив ся, як його жінка. Йому доводилось частенько бувати в благочинного і по дїлу, і в гостях. Він сїв на стільцї і поклав свої здорові кулаки на обох колїнах. Він був убраний в піджак та пантальони з дешевенького простого тріка. На жілєтцї телїпав ся важкий нікльовий ланцюжок од годинника.

Писар був родом таки-ж з самої Горобцївки. Батько його був бідний селянин, але якось спроміг ся оддати його в сїльську горобцївську церковну школу. Леонтий вчив ся дуже добре, видав екзамен на полегкість і зменшінне строку військової служби, ще хлопцем служив за писаря на горобцївській сахарнї. Одбуваючи військову службу, він попав в військову канцелярию і служив за писаря, бо вмів писати дуже гарно й виразно. Потім він служив на залїзній дорозї, а вернувшись до дому, перейшов в горобцївську волость за волосного писаря. Коцюбенко, побувавши в бувальцях і поносувавши трохи свою моральність, швидко постеріг тайну, як можна розжитись на писарській службі. Він брав хабарі на всї боки, цупив громадські гроші, де тільки можна було їх поцупити, клав половину штрафів з селян в свою кишеню і, як чоловік запопадний, практичний і нерозтратливий, незабаром склав собі чимало грошенят і купив з десяток десятин землї. Він держав волн. о-

рав, сіяв, і держав навіть одного коника. Ґосподарювала більше його жінка, з роду розумна і запопадна.

Леонтий Петрович сидів, нахиливши свою пелехату чорноволосу голову і скоса поглядав своїми темними здоровими блискучими очима на о. благочинного. Зпід густих низьких чорних брів його очи виглядали хитро й сьвітились розумом.

— Що-ж там, Леонтию Петровичу, чувати в вас в волости? — спитав в писаря о. благочинний.

— Випитує... Цікавить ся знати усе, але я йому не скажу нічого; благочинний чоловік гострий, запопадний і небезпешний... — подумав писар і обізвав ся перегодя:

— Нічого не чуть такого цікавого. Звичайні діла йдуть.

— Швидко буде громадська східка? — спитав о. благочинний.

— Має якесь діло до волости, — подумав писар і перегодя обізвав ся:

— Ні, мабуть, не швидко. Од мирового посередника нема приказу, нема й бумаги; та він не дуже давно скликав вже східку.

— А мінї оце жалував ся управитель, що мужики наробили багато шкоди на панських луках, — сказав о. Артемій. — Тепер стоїть суша. Пасти нігде, а мужики оце якось в ночи наробили на панському сінокосї натолочі, спасли траву з одного боку. Чи жалував ся управитель волосному?

— Говорив волосному і жалував ся мировому, — сказав писар, — але ще од мирового не маємо ніякого приказу.

— А поки той приказ вийде, то люди спасуть сінокіс увесь до чиста. Вже й на моєму сінокосї позавчора попались чужі воли в спашу, — сказав о. Артемій.

— Певно держить людські воли в займанні та люди не хотять викуповувати. Буде просить, щоб волость нагнала мужиків... — подумав писар.

— Хто то вчора приїздив до волости з дзвонком? — спитав о. Артемій в писаря.

— То приїздив становий пристав.

— Чого-ж то він приїздив? — спитав о. Артемій.

— Не знаю. Чогось кликав урядника...

— А позавчора хто проїзжав з дзвоником?

— То побіг до Корсуня ісправник

— А в середу? Я чув, що хтось проїхав з дзвоником.. — допитував ся о. Артемій.

— Ну та й цікавий цей піп! — подумав писар.

— То щось пробігло четвернею проз наш двір, — сказала писарша за писаря.

— Хоче знати, що в волости робить ся, — подумав писар.

— Чи вже скінчив ваш батько свій новий дім? — спитала Сусана Уласівна в писарші.

— Вже давненько! — сказала писарша.

—Чи гарний вийшов? Гарні покої? — спитала благочинна.

— Гарний і просторний дім. Господи, який гарний та сьвітлий, — сказала писарша і запишалась.

— Буде такий завбільшки, як наш, чи менчий? — спитала благочинна.

— О більший! І вікна трохи більші, як у вас, — сказала писарша, глянувши на вікна.

— Чи й мебіль вже купили? — спитала в писарші Ватя, котра впоравшись в столовій коло самовара, увійшла в гостинну і присіла на канапі.

— Вже привезли і поставили. Мебіль така гарна, така гарна!

— Така, як оце наша, чи яка инча? — спитала благочинна, здержуючи тонкий осьміх на устах.

Писарша глянула швидкими гострими очима кругом гостинної, кинула очима по віденських стільцях і промовила:

— Краща, як ваша; стільчики такі, як у вас, тільки червоні, а канапа й крісла кращі, як ваші.

Благочинній очевидячки це не сподобалось. Вона гордовито й скоса глянула на писаршу. Писарші здало ся, що благочинна дивить ся на рукав її сукні, найгірше полинялий. Вона сховала руку в широке крісло.

— А якою материєю оббили мебіль? Такою, як оце в нас? — спитала в писарші Ватя.

— Такоюж рябенькою, тільки в папеньки рябійша, як у вас,—сказала писарша і на віщось покрутила трошки на бік голову і запишила губи.

— Чи вікна та двері високі в новому домі? — спитала в писарші Ватя.

— Господи, які високі та здорові і вікна й двері! А вікна якісь чудні: на пять шибок — чотири в низу, а в горі тільки одна, довга через усе вікно, ще й одчиняєть ся з низу до гори, неначе лядка. Та в кімнатах ясно, сьвітло! А на стелї в салї ще й кружало виробляне по самій середині! Господи, як гарно все поробляно! — хвалила ся писарша.

— Чи вже чай настояв ся? — сказала благочинна до Ватї.

—Вже, мамо. Ходїм чай пить, бо я голодна, — обізвалась Ватя.

— Прошу покірно в столову до чаю! — обернулась благочинна до писаршї, вставши з канапи і важкою ходою простуючи до дверий столової.

Усї встали і пішли слїдком за благочинною рядочком, як пливуть качки на ставу.

В просторній столовій на довгому столї, застеляному чистою білою скатеркою, вже шипів самовар. О. Артемій посадив писаря поруч з собою: благочинна сїла з писаршею по другій бік стола. Ватя налила стакани чаю і перший стакан обнесла кругом стола і подала писаршї. Писарша глянула Ватї в вічи і неначе прочитала в їх ласкавому солоденькому ввічливому погляді, причину ласкавих запросин на чай і ласкавого панькання коло себе. В писаршї аж очи заграли од того несподїваного здогаду, котрий злинув неначе десь з стелї на неї. Вона переглянулась з писарем, підвела трохи брови в гору, але писар і не думав догадуватись, про що то його жінка говорить до його очима, устами й бровами. Видко було, що писаршу брала нетерплячка щось сказати чоловікови: вона аж зайорзала, засовалась по стільцї. Старий віденський стілець легенько заскрипів під писаршею.

Подавши усїм чай, Ватя взяла тарілку з нарізаною сьвіжою паляницею, другу тарілку з горячими пиріжками, знов обійшла кругом стола і постановила тарілки перед писаршею. Потім вона вернулась, взяла в одну руку маслянку з маслом, в другу молошник з молоком і знов постановила перед писаршею.

— Прошу покірно, Феодозиє Карпівно! Беріть, будьте ласкаві, пиріжки, помазуйте маслом, поки гарячі, бо швидко й захолонуть. — припрошувала Ватя писаршу.

— Знаю, знаю, чого ти так коло мене вєш ся! Ага! Знаю, знаю! Як крутить ся! Як крутить ся коло мене! — подумала писарша. А попереду то мене й не просили до себе. Знаю, до чого воно йдеть ся...

Писарша трохи не крикнула до свого чоловіка через стіл: знаю, знаю, до чого воно йдеть ся! — і ледві вдержала язика за зубами.

О. Артемій балакав з писарем все про волосні справи та про нового сільського старшину, Леська, котрого недавно вибрала громада.

— От тепер Лесько трохи поправить ся на кращому хлїбі, а то він щось зовсїм опустив ся з своїм хазяйством. Леськи з давнїх давен були перші багатирі в селї, а цей чогось скапцанїв, — сказав о. Артемій і нахилившись до самого вуха писаря додав тихо: — мабуть тим, що дурний.

Писар осьміхнув ся.

— Ой дурний, їй Богу, дурний! — гукнув о. Артемій вже на всю хату і при тому скочив з стільця і почав бігати по столовій. — Ой дурний, дурний, — гукав він, вхопившись обома руками за голову і регочучись: — Ну й знала громада, кого обібрати за старшину. Тільки він хитрий, хитрий! Тепер він поправить ся.

— Може й поправить ся трохи, як не розіпсть ся... — знехотя обізвав ся писар; — управитель вже прийняв його воли й корови на випас на панській луцї.

— Прийняв? А моїх волів то й не приймає! — сказав о. Артемій: — ото добре бути волосним! Краще — нїж попом.

— Бо ви, о. Артемій, мабуть не просили про це управителя. Він гоноровитий: не попросили, то сам нїколи не догадасть ся дати.

— Правда, що не просив. А волосний певно й не просив, а йому дали право на випас, — сказав о. Артемій.

— Е, бачите, волосний — инча річ. Волосний потрібний для управителя й для пана... Вони мають усякі дїла з волостю то за людий, за робітників, то за спаи... Хоч не хоч, а треба кланятись, треба загоджувати, — сказав писар і притому гордовито підвів голову в гору і одкинув свої міцні плечі на спинку стільця.

Уся його фігура, усей його вид наче говорили: І ми чогось варті! І мінї мусить годити і управитель, і пан, і... ти, отче Артеміє.

Але по очах о. Артемія зовсїм не було знать, щоб у його була хіть годити волосному та писареви. О. Артемій був зовсїм самостійним чоловіком, хоч і запобігав ласки в княгинї, як значної особи, та в сусїднього багатого пана дїдича. Доки йому пани годили та робили яку вигоду, він їх хвалив; як же тільки вони не давали йому нїякої вигоди, він їх лаяв, мстив ся і обговорював, скілько було сили.

Тим часом Ватя, обділивши усіх чаєм, налила й собі стакан чаю і сіла по другий бік писарші. Вона почала ласкаво розмовляти з нею.

— Чи часто буваєте в свого панотця в Скрипчинцях? — спитала вона в писарші.

— Буваю таки частенько, бо, бачите, в панотця все таки стрінеш ся з путніми людьми, побалакаєш, з кимсь побачиш ся, про щось почуєш. А тут... Ет! — сказала писарша ще й рукою махнула на самовар з кокетливою зневагою.

— Чому-ж так? — спитала благочинна.

— Та, бачите, тут ні з ким і поговорити до ладу... Бачиш ся тільки з сусідами молодицями та з дячихою... а з ними яка розмова? Ет!

Писарша знов кокетливо махнула пальцями на другий бік ще й губи закопилила.

— Сама недавно скинула очіпок, а вже й розмахала ся руками і на молодиць і навіть на дячиху! — подумала благочинна.

— То ви-б частійше до нас заходили та й побалакали-б з нами і розважились би трохи! — сказала благочинна.

— Спасибі вам, матушко, але... мині якось ніяково. Мій старий якось таки й казав до мене: ходім оце до матушки...

— От і добре-б зробили, як би були прийшли, — обізвалась Ватя; — а то ви все з тим ґосподарством та з дітьми. Ви ще молоді, ще вам не час закопуватись в той клопіт.

— Коли ніяк не збудеш ся того клопоту. Доки була в панотця, доти гуляла і клопоту не знала, а тепер... Ет!

— "Коли-б була біду знала, не йшла-б заміж та гуляла", — обізвав ся словами пісні о. Артемій. — А на віщо-ж ви йшли заміж, коли тепер біду знаєте?

— Бо отой причепив ся, то й пішла, — сказала проворна писарша, махнувши не лицем, а підборіддєм на свого чоловіка.

Матушка й Ватя засьміялись. Писарша ані осьміхнулась.

— А як би другий сватав, то мабуть і не пішли-б! — сказав о. Артемій.

— Мабуть не пішла-б та й досі гуляла... — сказала писарша і кинула своїми карими гострими очима на писаря.

— От будуть швидко на тім тижні, в четвер, мої іменини, то ви прийдіть до нас в гості з Леонтием Петровичом ввечері на чай! — просила благочинна.

— Спасибі вам! Як не помремо, то й прийдемо, — сьміливо сказала писарша. Вона вже зовсім оббулась, оговталась і підбадьорена ласкавістю ґосподині та Ваті, зовсім розговорилась і розжартувалась.

— Тільки, в той день приїде до нас в гості її брат, студент, — обізвав ся писар; — якось ніяково буде кидати свого гостя та йти в гості.

— То ви заберіть свого гостя та й до нас в гості! От і добре буде! Молодий хлопець трохи погуляє на вакациях, — сказала благочинна.

— Спасибі вам! Як брат з'охотить ся, то прийдемо, — сказала писарша.

— А чом же! В нас нема церемоній. Приходьте простацьким звичаєм. На що нам ті церемонії?! Ми люди сільські, — додав о. Артемій. — Буде і вчитель з жінкою, вашою близькою сусідою. Вам буде весело: і поговорите і побавитесь. Ватя заграє на фортепяні, а ви ще й потанцюєте.

— І куди вже мінї до танців! Натанцююсь я і так цілий день коло дітий. Нехай вже молодчі за мене танцюють, — сказала писарша і засьміялась.

Напившись чаю, поснїдавши пухкими пирогами, писар та писарша встали і почали прощатись.

— Не забувайте-ж моїх іменин! Приходьте до нас! — просила на прощанні матушка писаршу.

— Не забувайте-ж і ви! — просив о. Артемій писаря.

— Спасибі вам, спасибі! — дякував писар, виходячи в ґанок.

І матушка, й Ватя, і сам о. благочинний випровадили гостий аж на ґанок.

Йдучи через двір, писар все заглядав в загороду та в повітки. Вже він з жінкою вийшов за ворота і все через тин зазирав в одчиняні ворота повіток.

— Чого це ти зазираєш в загороду та й в повітки? Чи не набачив там якого дива? — спитала писарша в свого чоловіка.

— Щось о. Артемій і матушка дуже ласкаві до нас сьогодня. Чи не зайняв часом батюшка на своїй луці в спашу мужицькі воли або коні та мабуть буде просити, щоб волость нагнала мужиків та здерла викуп за спаш.

— Ох ти солопій! А ще й маєш себе за розумного чоловіка, — сказала писарша. — Які там воли та коні? Це вони так тущяють ко-

до нас, щоб залучити жениха для своєї Ваті. Адже-ж брат швидко скінчить університет! Хіба-ж ти не примітив, як я на тебе моргала і очима, і бровами?

— Коли-ж ти моргала? — спитав писар.

— А як Ватя принесла мінї стакан чаю і сїла коло мене по другий бік? Ой ви чоловіки! А ще маєте себе за розумнїйших од нас.

Весела й проворна писарша легенько штовхнула в плече свого чоловіка. Тут на самотї вона стала знов веселою, жартовливою молодицею.

— Я й примітив, як ти моргнула на мене носом, але мінї здалось, що тебе муха вкусила за ніс, — сказав писар.

— Муха вкусила! Тюхтїй ти! Не розумієш, до чого воно йдеть ся! А я швидко постерегла, чого їм треба.

Писар одначе задумав ся.

— А що буде, як з того нїчого не вийде?.. — промовив писар неначе сам до себе.

— Нїчого не буде. Наїмо ся, напємо ся та й до дому підемо, як і тепер йдемо. От що буде! — сказала писарша.

— Еге... — обізвав ся писар і знов задумав ся: — коли-б часом нам ті пироги, та наїдки та напитки не вилїзли боком, — сказав він перегодя.

— А чого їм лїзти у бік? Хіба пироги благочинної подуріють чи збожеволїють, щоб їм вилазити нашими боками!? — говорила і реготалась разом весела писарша.

III.

Ще за три днї до своїх іменин Сусана Уласівна довідалась, що до писаря приїхав в гостї писаришин брат, Леонїд Семенович Панасенко. Ватя потихеньку од мами подала через одного жидка лист в Блощиницї до своїх приятельок, щоб вони доконечне приїхали в гостї в четвер на мамині іменини. Ватя вважала, що вона багато краща за тих панночок, і не бояла ся виставляти їх перед панничами рядом з своєю особою. Сусана Уласівна післала до близького містечка накупити сьвіжого мяса, напекла чудових паляниць та пирогів. О. Артемій накупив в Корсунї в Берка вин та лїпших сортів горілки. Сусана Уласівна і Ватя ще зранку бігали, вентались, порались та прибирались до гостий. О. Артемій ще заздалегідь післав одного чоловіка в велике містечко Лисянку просити

до себе в гості отця диякона Ґервасия Добриловського, всім відомого в околиці, як доброго свата. О. Артемій знав, що диякон буває в гостях в писаршиного батька, Панасенка, і замотав собі це на вус: постановив близче зійти ся з отцем дияконом. Може коли пригодить ся і оцей отець диякон, — думав він.

В четвер перед вечером почали з'їздитись гості. Попеpед усіх прибігли з Блощинець аж двома бричками: три панночки, Ватині приятельки, Антося, Леся і Ліна, їх мама, і їх тато, блощинський управитель, старий Німець, Шмідт, давний знайомий о. Артемія. Шмідт попереду був управителем в самій Горобцівці і оженив ся з дочкою одного посесора з простих горобцівських селян, котрий розбагатів і взяв в посесию сусідне невеличке сельце. Після їх приїхало ще кілька сусід батюшок з матушками, далї прибув і отець Порфирий, котрий нїгде не бував, але мусїв навідатись до о. благочинного, щоб часом о. благочинний не розгнївав ся. Трохи пізнїйше прийшов горобцівський управитель. Писаря, писарші і її брата не було.

Ватя з приятельками перешіптувалась і все поглядала в вікна на двір. В одчиняну браму вбігла пара коний, а на повозці забіліли дві паничівські фіґури в білих доріжних балахонах, з головами, напнутими відлогами. То приїхали два молоді паничі, скінчивші семінарию; вони служили за вчителїв в народних школах в недалеких селах.

— Ну, та й гоноровитий писаршин брат! — тихенько сказав о. Артемій до жінки. — Не йде до нас в гості! Може й не прийде, не хоче знатись з нами.

— Як не прийде, то й плакати не будемо. Я гордих не люблю, — тихо обізвалась матушка. Але це вона тільки так говорила: її брав легенький жаль, що писарша з братом і досї не приходять.

Несподївано рипнули двері з ґанка в прихожу. Сусана Уласівна через одчиняні двері заглядїла кудлату чорноволосу писареву голову; за ним слїдком увійшла писарша, а за нею слїдком неначе вскочив в хату її брат Леонід Семенович Панасенко. Матушка вийшла до їх в прихожу і привиталась з ними. Вони поздоровили її з іменинами.

— Це мій брат! — рекомендувала свого брата весела писарша.

— Я дуже рада, що ви прийшли, — обізвалась матушка до Леонїда Семеновича. — Прошу-ж в гостинну до моїх гостий!

А ми трошки опізнились. Мав я деяку роботу в волости, — ска-

зав писар, чепляючи свій капелюх на кілочок і пригладжуючи кострубату голову долонею.

— Прошу вас до гостий; Наші гості вже давненько поз'їзджались, — сказала матушка, показуючи рукою на одчиняні двері в столову.

Серед столової стояв о. Артемій і балакав з своїм сусідом о. Порфирием. О. Порфирий мовчки слухав його оповіданя і тільки дивив ся, як швидко мелькають широкі уста в о. Артемія. О. Артемій вглядів в дверях писаря і побіг до його назустріч.

А, Леонтий Петрович! — крикнув о. Артемій ще й руки підвів в гору, неначе був на поготові обняти й поцілувати писаря. Він вхопив руку писаря в обидві свої широкі долоні і почав трясти з усієї сили.

— Що-ж це ви так пізно! А ми вас ждали, ждали та й годі сказали, — весело гукав на всю столову о. Артемій, неначе він був радий писареви, як рідному батькови.

Писар тільки осьміхав ся: він не йняв віри щирости незвичайно радісного привитання батюшки. Він знав, що той екстаз, та привітність та жвавість були в його більш нервові, були виявком жвавости темпераменту, нервовости, прикидання та й зумисного вдавання.

— А от і Феодозия Карпівна! Здорові були! Пізненько, пізненько, нігде правди діти! — гукав о. Артемій до писарші.

Писарша поздоровила о. Артемія з іменинницею і порекомендовала свого брата.

— А! Ваш брат! Леонід Семенович! Дуже радий, дуже радий, що ви прийшли до нас! Дуже радий з вами познайомитись, хоч я вже неначе й знайомий з вами, не бачивши вас в лице, — промовляв о. Артемій до молодого студента.

— А от мій сусід, о. Порфирий, — рекомендував о. Артемій; — а це моя дочка, Валентина Артемівна...

Стіл в столовій вже був накритий. На кінці стола вже стояв здоровий самовар, блискучий та лиснючий, і парував під саму стелю. Ватя заливала чай і зза високого самовара кинула очима на молодого Панасенка.

Панасенко був тонкий, височенький, з лиця трошки схожий на сестру. Його вид, неначе загострений в низу, з гостренькою борідкою, з тоненькими устами, був трохи неприємний, але кругле, випнуте, високе чоло з високими бровами, темні, гострі, трохи несьмішкуваті очи зразу притягли до себе Ватині очи. Вона задивилась на високі брови і не по-

хопилась вийти зза самовара; молодий студент проворненько й сьміливо підбіг до неї і подав її руку. Ватя ледві встигла поставити чайник на стіл і закрутити кран самовара. Кипяток бризнув зпід крана і дрібненькі крапельки впали на її руку.

— Ой! — трохи не крикнула Ватя і ледві вдержала голос.

Леонід Семенович подав її руку і поклонив ся.

— От трохи через мене не попекли собі рук, — сказав Панасенко; — вибачайте мині, що я став причиною цього лиха.

— О, невелике лихо! Про це лихо мині байдуже: впало на руку дві крапельки, неначе дві мухи вкусили, — обізвалась Ватя, і хоч її вкусило ніби дві мухи, але вона встигла придивитись, що в Леоніда очи веселі й карі, хоч уста тонкі й сухі, а підборіддє трохи гостре.

— Прошу-ж в гостинну до гостий та й будьте нашими гістьми! — сказав о. Артемій і сам повів нових гостий в гостинну.

З просторної гостинної через одчинянї в столову двері не чути було нї духу. Гості, тільки що зібравшись, ще не обзнайомились, а декотрі були між собою й незнайомі; вони сиділи мовчки, або перешіптувались, наче боялись говорити голосно.

— Прошу сідати близче до столу! — сказав о. Артемій до писарші і постановив стільця коло стола, близько од крісла, де сиділа одна матушка, з котрою писарша була знакома.

Писарша тепер вбралась в нову шерстяну зелену сукню, ще й почепила на шию шість разків товстого доброго намиста. Стілець стояв як раз на самому сонці. Писарша сьміливо тепер йшла на сьвіт, як метелик. Вона сіла, ще й стілець одсунула на самісіньке кружало од проміня сонця: дивіть ся, мов, матушки, яка на мині гарна сукня! Краща, ніж на вас!

Феодозия Карпівна і справді зеленіла та червоніла в пучках гарячого сьвіту, неначе кущ калини з червоними китягами ягід. Кольори були різкі, але не позбавляні ефекту.

О. Артемій порекомендував писаря та Леоніда декотрим йому незнайомим батюшкам та двом вчителям семінаристам. Писар сів коло управителя і почав з ним розмову. Молоді панни Ліпа, Леся, Антося та ще дві їх приятельки сиділи рядочком в кутку коло пяніна. Леонід Семенович весело привитав ся до їх: вони були йому давненько знайомі. О. Артемій поставив стільця коло стола рядом з писаршою, попросив сісти Леоніда Семеновича і сам сів поруч з ним.

Леонід Семенович увійшов в гостинну і дуже здивував ся, вглядівши чималі ряди гостий на канапі й на стільцях. Тоді як він був в столовій, йому здавалось, що гостинна зовсім порожна. Матушки сиділи поважно і навіть з пихою та гордовито позирали одна на другу. Панни й паничі стовпились коло пяніна в кутку і більше перешіптувались між собою, ніж говорили.

О. Артемій вскочив в гостинну, крикнув, гуркнув стільцями, зареготав ся і неначе вніс з собою веселість підбуджуючу гостий, неначе побудив сонних. Він почав крикливу розмову з Леонідом Семеновичем. Леонід Семенович теж був з крикливих, був навіть трохи штукар, любив пореготатись і пожартувати. Його жарти й штукарство часом переходили через край і були трохи грубоваті й навіть вульґарні.

— А ми, о. Артемій, оце в дорозї до вас трохи не перекинулись, — почав Леонід Семенович.

— Хібаж ви приїхали до нас? — спитав о. Артемій.

— Ні прийшли пішки, — сказав Леонід Семенович.

— Хіба-ж можна, йшовши пішки, перекинутись? — спитав о. Артемій.

— Оттак, як бачите! Трохи не перекинулись та ще й на містку. От би викупались гарно в болоті! Йдемо ми рядком через місток з боку понід поручатами, а дошки під нами ворушать ся та вгинають ся неначе клявіші на фортепяні. Я ступив на край дошки і трохи не шубовснув в болото, та якось вхопив ся поручата, а сестра мене вратувала: стала на дошку з другого боку та придержала, — говорив Леонід Семенович і разом реготав ся.

— Ото як би на такий місток наскочив ґубернатор! — сказав о. Артемій, поглядаючи на писаря.

— То-б шурхнув під міст, а потім виліз би, а мужики-б обтерли

— Ще булаб після того бумага та ще й крутенька, — обізвав ся Леонід Семенович.

— Та на цьому був би й кінець? — спитав о. Артемій.

— Ні, не на цьому: потім він ще загнув би в батька — в матірчесній громаді, та аж й на цьому був би кінець, — сказав Леонід Семенович.

— О, не на цьому! — обізвав ся писар.

— Ще була-б після того бумага та ще й крутенька, — обізвав ся з кутка о. Порфирий.

— Та бумага, що зветь ся чубонаминайка, — додав Леонід Семенович, — але од мене такої бумаги не буде: це певно.

— І од мене такої бумаги не буде, хоч і я трохи не провалилась на містку, — сьміливо додала писарша.

Матушки озирнулись одна на одну: дивись, мов, яка сьмілива!...

Одначе ця проста й весела розмова розворушила гостий. Веселий о. Артемій своїм камертоном завдав тон, а Панасенко підхопив у той тон і писарша несподівано вхопила дискантом та ще й дуже горою. Гості почали під той шум та крик розмову. Панночки навіть насьмілились вийти зза пяніна і пішли ходити по сальоні, побравшись попід руки. Паничі пристали до їх з боку. Не всидів на стільці і Леонід Семенович. В гостинну увійшла Ватя. Вона була на той час дуже ефектна в темній сукні, обсипаній дрібненькими малиновими крапельками та квіточками; кофта була обшита малиновим оксамітом, при котрому дуже вигравав її смуглявий вид та темні виразні очи. Малинові оксамітові обшивки та уставки простягались аж до пліч і дуже підходили під кольор її повних виразних уст. Її повна фіґура, стягнута сукнею, була ефектна і показна серед инчих панночок, дрібненьких та низеньких на зріст.

Леонід Семенович знехотя задивив ся на Ватю. Він дуже любив паннів і зразу вмів вловити в кожній панні ті прикмети естетичности й краси, якими хоч потрошку обділила її мати-натура: чи була-б то краса очий, чи краса гарних уст, чи краса усієї фіґури. Найменчий слід дівочої краси не міг потаїтись перед його гострими очима. Він задивив ся на чорні виразні Ватині очи. Їх матовий блеск зразу зачепив його нерви.

Леонід Семенович раптом підвів ся з стільця і подав його Ваті.

— Спасибі вам, Леоніде Семеновичу, — тихо сказала Ватя: і рада-б сісти, та ніколи. Треба просити гостий до чаю.

— Гості і самі знайдуть шлях до чаю, а ви, Валентино Артемівно, побавтесь з нашими сусідками. Бачите, як вони нудять ся, ходять та й ходять і місця собі не найдуть.

Ваті цей тон здав ся не дуже делікатним. Вона осьміхнулась, бо не знала, що Антося, Леся й Ліна були близькі Леонідові знайомі. Проворна не в міру, і навіть криклива Антося обізвалась до Леоніда:

— Не думайте, що нас нудьга бере! Нам зовсім таки весело.

— І без мене вам весело, Антоніно Григорівно? — спитав Леонід Семенович.

— І без вас весело, а з вами ще веселійше, — сказала сьміливо Антося.

Ватя й инчі панни зареготались. Антося зросла на селї, вчила ся в містечку. Вона дуже була схожа на сільських дївчат і в манерах, і в розмові, і в жартах.

— Може це ви мінї тільки говорите комплїмент. Як я на вас наводжу нудьгу, то я готовий втїкти через оцї двері в садок, та й сховатись в кущах, — обізвав ся Леонід Семенович і показав рукою двері, через котрі було видно садок та квітник коло ґанку.

— Про мене й тїкайте! — крикнула Антося.

— О, не тїкайте! Ви веселий чоловік, а наші гостї без вас і справдї будуть в нас нудити сьвітом, — сказала Ватя.

— Як будете тїкати, то ми попросимо о. Артемія замкнути двері та й сховати ключ в кишеню або де й далї, — жартувала весела Антося.

— Аж у комоду, —тихо обізвалась Ватя.

Ватя неначе заметилась веселістю од Антосї та Леонїда Семеновича. Вона й собі стала якось проворнїйша й веселїйша і вийшла з становища своєї звичайної апатиї та непроворности.

— А тимчасом поки ви зберетесь замикати двері та ховати ключ, просїть, папо, гостий до чаю. Чай вже готовий! — сказала Ватя, обертаючись до свого панотця.

Не встиг панотець встати з стільця, як в дверях гостинної з'явилась висока, гарна постать горобцївського вчителя школи, а за ним слїдком увійшла його жінка, тонка, висока, і смуглява як циганка. Вони привитались з ґосподарем та з деякими гістьми. Вчительша обернулась до столу і вглядїла коло стола на стільцї писаршу. Вона так і одскочила од стола і подалась назад. Писарша була весела й розбалакалась з сусїдкою, матушкою, але як вглядїла коло себе вчительшу, то зараз нїби занїміла. І писарша і вчительша глянули одна на другу просто в вічи і понадувались. Вчительша втїкла аж на другий кінець гостинної і сїла на стільцї за пянїно між молоденькими паннами. Ватя примітила цей манер вчительші і осьміхнулась. Примітили це деякі гостї і собі осьміхнулись.

— Як би я знала, що застану тут оту иродову писаршу, то нїхто не заманив би мене сюди й калачем, — думала вчительша, скоса по-

глядаючи на писаршу; ще й в зелену шерстяну нову сукню вбралась, ще й червоне намисто почепила: мабуть знала, що тут стріне мого чоловіка.... Це вона хоче його знов причарувати. Це вона для його так прибралась!

Писарша, глянувши на вчительшу, пригадала собі свій перекинутий вчительшою борщ та вирвані з огудиною огірки.... Уся її жовч розворушилась зразу. Писарша почервоніла, надула ся як пидик, і аж сопла од злости.

Писарша та вчительша полаялись на смерть ще тоді, як писар тільки що оженив ся і став писарем в волости. Школа й волость змінцувались в одному здоровому мурованому домі: по один бік в домі од улиці була волость, по другий бік — школа і кватира для вчителя. Писар тоді жив при волости в одній кімнатці, але для його не було окремої пекарні. Громада постановила, щоб писарша варила собі страву в одній пекарні з вчительшою, поки не буде збудована друга пекарня. З початку вчительша й писарша жили між собою в приятельстві, варили обід в одній печі. Але як два попи в одній церкві та два коти в мішку ніколи не помирять ся, так не помирились і дві ґосподині коло однієї печі. Негарна та немолода вчительша на лихо почала примічати, що її чоловік Гнат Самборський почав залицятись до писарші... Писарша і вчительша швидко полаялись... Одного дня вчительша од злости зумисне перекинула в печі писаршин борщ. Писарша, не довго думаючи, вибігла з пекарні, вирвала усю орґінію, котру вчительша посадила в квітнику перед своїми вікнами, повиривала геть чисто всю і повикидала в двір свиням. Вчительша вибігла, вгляділа це і прожогом побігла на писареву половину города, вирвала з огудиннєм усі писаршині огірки, забрала в оберемок і викидала в двір на самісіньку орґінію. Їх чоловіки повибігали з хати і ледві за руки вдержали своїх розлютованих жінок од дальшого безтямкового спустошіння города та квітника.

Од того часу жінки вже не могли помиритись, хоч писар вже поставив собі хату і перейшов в неї на життє. Писарша не могла забути про свої огірки, вчительша не могла забути про свою орґінію, і не забули-б до самої смерти. Покористувались з тієї лайки та бійки свині. Писарша зісталась без борщу й без огірків, вчительша без орґінії, а свині пообідали в смак орґінією ще й огірками закусили, і навіть спасибі нікому не сказали за смачний обід.

— А ще й казав мині мій чоловік, що писарші не буде на імени-

нах, що писарша не буває в гостях в батюшки. Казав і певно знав, що бреше, — думала вчительша, виглядаючи зза пяніна.

— Не забуду я ніколи свого борщу та своїх огірків, не прощу я тобі цього до віку — до суду, — думала писарша та все на віщось надималась та сушила брови певно на вітер, — бо вчительша вже на неї й не дивилась.

Вчитель і писар вже давно забули і про ті огірки, і про ту орґінію та перекинутий борщ: вони посідали рядочком і ввічливо балакали. Вчительші це очевидячки не сподобалось. Вона втупила свої чорні очки в лице свого чоловіка і неначе говорила очима: — І як ти сьмієш балакати з моїми ворогами, коли я цього не хочу! Потрівай же! Я-ж тобі дома вичитаю молитву!.... — Але вчитель не розумів мови очима в своєї жінки і все балакав з писарем.

— Прошу вас до чаю! Чай вже готовий! — просив своїх гостий о. Артемій, показуючи на двері в столову.

Але гості його неначе не чули. Старші всіли ся в кріслах та на мягкій канапі і балакали стиха: їм очевидячки було добре сидіти і вони лінувались підвести ся з місця. Молоді збили ся в купу в другому кутку коло пяніна і провадили веселу розмову, вигадували й реготались.

Сусана Уласівна ждала, ждала гостий до чаю і мусіла сама вийти в гостинну.

— Прошу покірно до чаю, бо чай прохолоне! — промовила вона, — обертаючись до канапи та крісел, де сиділи матушки, писар, управитель та вчитель. — Феодозиє Карпівно, прошу в столову до чаю! — сказала Сусана Уласівна, обертаючись до писарші, як людини, потрібної для її потайних замірів.

— Чи ти ба, яка честь писарші! Сама благочинна просить її до столу, ще й зве на ймення. А мене й не просить.... Не піду я в столову, не хочу я й чаю! Не сяду я за одним столом з писаршею, — думала вчительша, сидячи в кутку.

Старші гості зашуміли й застукали стільцями, зашаруділи ногами і перейшли в столову. Писарша встала з стільця, гордо поглянула на вчительшу, задерла лице в гору і помаленьку пішла слідком за Сусаною Уласівною: дивись, мов, як мене шанують, а тебе не дуже: моє цьвіте — твоє вяне!... Молоді зістались в гостинній.

— Наталїє Корнїївно,, а ви чом не йдете в столову до чаю? Прошу вас! — просила Ватя вчительшу.

Наталїя Корнїївна була з тих, що при чужих людях нявкають, а в себе в дома гавкають. В гостях вона не говорила, а нїби нявкала, як кішечка, тихо, солодко, облесливо, неначе хотїла сказати: дивіть ся, яка я сьвята та божа... В дома вона кричала й репетувала на всю пельку: там вона забувала, що вона сьвята та божа...

— Спасибі вам... я вже дома пила чай. Я й тут посиджу. Мінї з вами так приємно сидїти. Усї тут такі веселі. Мінї тут так гарно, так гарно... — нявкала вчительша.

— Та хоч стаканчик випийте! Я вам сюди принесу стакан, — сказала Ватя.

— Няв, няв, няв! — тихо зашепотїв Леонїд Семенович над самим вухом в Антосї. Весела Антося зрозуміла і зареготалась.

— Чого ця вчительша так нявкає? — тихо спитав в Антосї Леонїд Семенович.

— То вона тільки в гостях: няв, няв, няв! а в себе в хатї вона: гав, гав, гав! — тихо одказала Антося, котра добре знала вчительшу: — ця вчительша як розгавкаєть ся в себе в дома, то і вчитель тїкає з хати, і сторож школи тїкає на город, бо раз вона, розлютована, побила сторожа залїзною кочергою, так що синяки було знать цїлий місяць.

— Якась писарша, якась мужичка, правдива молодиця, тільки через те що напнула на себе зелену сукню, пнеть ся в гору. Вона забула, що мій батько сьвященик, а дїд звенигородський протопоп... Чи ти-ж мінї рівня? А ще й несеть ся в гору. Задерла кирпу до стелї, згорда поглядає на мене... — гавкала вчительша хоч не на всю хату, а тільки в своєму серцї.

Але її тільки й слухала її розлютована душа. Усїм було байдуже про неї. Молоді панни та паничі зістались в гостинній. Ватя поналивала стакани і поставила їх на столї в гостинній. На канапі, на кріслах засїла молода компанїя. Старі обсїли в столовій кругом довгого стола.

Компанїя в столовій була весела. Усї розмовляли, гули як бджоли в пасїцї. Але голос ґосподаря, о. Артемія, покривав усї голоси. Розговорив ся навіть мовчазний о. Порфирий.

О. Порфирий вийшов з семінариї одним з перших студентів. Зайнявши парафію, він з енерґією взяв ся і за просьвіту в школї, і за підняток моральности в селї, що недїлї говорив проповіди, а найбільше

проти пияцтва, завів брацтво, товариство тверезости, навчав селян на обідах, вчив в розмовах, але побачив, що його просьвітня проповідь не вчинила чуда: не переробила мужиків на янголів в якийсь десяток літ, чого він сподівав ся, не маючи в тямку про те, що такий псіхічно-історичний моральний розвиток темних мас не робить ся в якийсь десяток літ та ще й тоді, коли немає ні доброї національної школи, ні народніх бібліотек, ні читалень, ні піддержання й ініцятиви зверху. І. о. Порфирий дійшов до песимізму, зневірив ся в своєму ділї і... на все махнув рукою, закопавшись в книжки....

— Ну й мужики тепер стали, Леонтию Петровичу! — обернув ся о. Артемій до писаря: — чом хоч ваша волость не припинить їх трохи? Які вони стали горді та наглі! Часом одрубає тобі так, що тільки честь на собі покладеш та тільки через те й мовчиш. А, що вже за харцизи, антихристи, бузувіри стали мужики!

— А як же ми їх будемо припиняти? — сказав писар: — в нас є холодна та й більше ніякого страху на їх не маємо в руках.

— То ви їх садовіть частійше в холодну, або що, — кричав о. Артемій: — опустошили, геть чисто спасли мою луку.

— Та й панський сінокіс спасли, — обізвав ся управитель, — і ми нічого не вдіємо, бо була суха весна; і жалувались та й те нічого не помогло! Хоч військо став на сінокосї.

— А, горенько наше: обіджають нас, говорять тобі прикрости, і нічого не вдієш. Що за анцибори, бузувіри! А парубки! Йдеш улицею, то й шапок не скидають, — репетував о. Артемій. Він швидко сьорбав ложечкою чай, не дивлячись в стакан. Мухи одна за другою падали в чай. О. Артемій кидав їх ложечкою в рот і що хвилї випльовував.

Писарпу ця процедура дуже розварала: вона не спускала очий з о. Артемія і тихенько осьміхалась.

— Розносились з тією штундою, як старець з писаною торбою, — сказав о. Артемій: — аби що сказав мужикови, то він зараз тобі: коли так, то ми в штунду! А йде пяний проз двір, попів лає. І не правиш з їх зайвого, береш що дають. А вони таки лихі! А вони все таки носа деруть в гору! Ой Господи, що це далї буде! — репетував о. Артемій. Він схопив ся з стільця, почав бігати вподовж столової, вхопившись обома руками за голову.

— Не всї люди лають нас: часом і хвалять. От я постановив свій хор так, що всї люди на селї хвалять за те, що в церкві добре сьпіва-

ють. Сам на свої уші чув! Їй Богу — чув! — обізвав ся вчитель. Аж з других сіл приходять до нас до церкви, щоб послухати хор.

Вчитель і справді справив хор дуже добре, але він сам був дуже чваньковатий і без церемонії скрізь хвалив сам себе. З цього усі сьміялись, тільки само по собі не в вічи вчителеви.

— Їй Богу, правду кажу! Сам бачив в церкві людий з Дацьок, з Петрушок, з Яблунівки. Самі казали мині, що прийшли послухати наших півчих, — хвалив ся вчитель.

— Що правда, то правда! І я це чув од дацьківських людий, — сказав писар з тонкою іронією на устах.

Батюшки почали розмовляти про двох вікарних архієреїв, котрі тієї зими їздили по селах та ще й зимою. Зима була холодна; морози люті. Архієреїв розіслали по селах, бо штунда почала всюди розповсюднюватись та розкоренятись. Батюшки згадували, якого вони лиха набрались, проводжуючи архієреїв, як їх погоничі поодморожували собі пальці на руках, як вони сами позастуджувались. Одного архієрея, палкого та крикливого, таки добре судили, перебирали його промови, його розмови, його гострі уцинливі осуди та нарікання. Батюшки й забули, що в хаті присутнїють не духовні особи. Один о. Артемій, дуже обережний, не обзивав ся про архієреїв а ні одним словечком!

Коли це несподівано в прихожій щось ринуло дверми й зачовгало простими чобітьми: то приїхав о. Сава. Він неначе крадькома в'їхав у двір на своїх поганеньких коніках, неначе крадькома увійшов в прихожу. На його навіть собаки не забрехали.

— Лиственський протопресвитер! Приїхав лиственський протопресвитер! — неначе на вухо один другому промовили батюшки. Розмова зразу впала. Усі в столовій замовкли. Про архієреїв ніхто вже й слова не промовив. О. Сава увійшов тихенько, неначе ступав на пальчиках, і привитав ся до ґосподаря, поздоровив благочинну з іменинами, поздоровкав ся з гістьми й сів. Присадкуватий, дуже широкий в плечах, з здоровою головою, з широкою кучерявою бородою, в мансрах зашелепуватий, о. Сава і справді одрізняв ся од инчих батюшок, тонких і високих. Його незвичайно широкі груди неначе були призначені для протопресвитерських хрестів. Усі знали, що о. Сава має родичів і знайомих в консисторії і частенько їздить до Кіїва та буває в консисторії; усі знали, що він любить там багато дечого розказувати про сусід батюшок, чого не годилось би розказувати...

— Ну, тепер хоч починай хреститись до образів і за князів, і за архієреїв, і за христолюбиве воїнство! — подумав о. Артемій: — приніс нечистий оцього лиственського протопресвитера з дяків. Треба кидатись в політику.

О. Артемій пренумеровав "Московскія Вєдомості", бо редакция посилала це добро сільським батюшкам за половину ціни. Багато батюшок пренумерували дешевенькі петербургські ґазетки "Свєт" і "День", і хоч нічогісінько більше того не читали, але трохи цікавились політикою.

— Чи чули новину? — почав о. Артемій: — Бісмарк полетів, — полетить і Капріві!

— Куди-ж він полетить? — спитав насьмішкувато о. Порфирий: — чи в вирій, чи хіба на місяць.

— З місця полетить! Це по ґазетах видно, — сказав о. Артемій.

— Щасливої йому дороги! А вам, о. Сава, не шкода того Бісмарка та Капрівіого? — спитав в о. Сави о. Порфирий.

О. Сава передивляв ся тільки єдиний журнал "Епархіяльнія вєдомості" та й то не все читав, а тільки той відділ, де писалось про нагороди. Він не читав навіть "Свєта" і вперше почув про якогось Бісмарка. Він тільки махнув рукою і промовив: — На здоровя! Нехай летить, аби ми на стільцях сиділи...

— Не вже вам його не шкода? — спитав насьмішкувато о. Артемій в о. Сави.

— А чого мині його шкода? Хіба він мині сват, чи брат?! Як полетів з місця, то другий на його місце сяде. "Ворона з місця, сокіл на місце", — сказав о. Сава.

О. Артемій розвів ся про пруську політику, говорив гаряче, з запалом, виніс останній номер ґазети, голосно прочитав ті виписки з німецьких ґазет, в котрих Німці ганили Росию.

— Боже мій! Що це буде? Що це буде? — гукнув о. Артемій і при тому скочив з місця, вхопив ся обома руками за голову і з патосом бігав по столовій та репетував: — Це все не доведе до добра! Що ми в сьвіті божому будемо робити, як буде війна? О. Саво, що ми тоді будемо робити?

— Нічого. А що-ж ми будемо робити? — обізвав ся о. Сава.

— Як — нічого? А як сюди прийдуть Прусаки та застукають в ваші двері? Що ви тоді будете робити? Га?

— Хто його зна, що я тоді буду робити. Мабуть візьму табакирку

та понюхаю табаки, як оце тепер, — сказав о. Сава, котрому і в сні не снились ніякі Прусаки.

О. Сава і справді витяг з кишені табакирку і понюхав табаки.

Ото добрі ліки од Прусаків; кращі, ніж гармати! — обізвав ся о. Артемій.

— І чого він бігає та галасує? думав о. Порфирий: — неначе ті Бісмарки та Капріві вже штрикають його ззаду списами та підсмалюють жаром. Чудний чоловік!....

— Як застукають Прусаки в мої двері, то я двері запру, — сказав о. Сава.

— А як вони виламають вам двері? — спитав о. Артемій.

— То о. Сава сховаєть ся на піч, — промовив о. Порфирий.

— А як вони знайдуть вас і на печі? — спитав в о. Сави о. Артемій.

— То я тоді скажу їм: ідіть собі к бісовому батькови туди, звідкіль прийшли! — одгрібав ся о. Сава.

Усі зареготались з такої політики о. Сави проти Прусаків. Зареготав ся навіть завсігди поважний писар.

Леонід Семенович, зачувши з гостинної, що о. Артемій чогось галасує, тихенько підступив до дверий і заглянув в столову. Ватя обернулась до його і промовила: — То певно панаша говорить про політику та Прусаків.

Вона засьміялась; засьміялась і Антося. З тієї політики о. Артемія таки добре сьміялись сусіди, котрі ні про яку політику ніколи й не думали.

Тим часом Ватя поставила стакани чаю в гостинній на столі і попросила паничів та паннів до чаю. Вчительша сиділа в куточку, як сирота, і ні до кого не говорила. Ватя попросила і її до столу. Вчительша сіла на канапі поруч з Ватею. Паничі та панни обсіли стіл кругом. Вчительша в чорній одежі, з своїм невеселим навіть сердитим лицем, серед молоденьких паннів, здавалась ніби якоюсь директрисою ґімназиї, а ще більше була схожа на ігуменю панянського манастиря. В гостинній між паннами та паничами розпочала ся така голосна розмова, як і в столовій між старими. Здавалось, два голосні хори тягли якісь сьпіви в дуже швидкому алеґро, розсипчастому та вередливо поплутаному. Весела Антося та Леонід Семенович давали тому концертови тон і напрямок. Їх найбільше було чути між инчими дзвінкими голосами.

Зачувши через двері, яку політику проповідував о. Сава, паничі підняли цю політику на сьміх.

—Чи чуєте, який героїзм проти Прусаків проповідує о. Сава? — промовив молодий вчитель.

— Хоче посипати їх табакою. Це якась політика тютюну, політика лиственська чи корсунська, — обізвав ся Леонід Семенович. — Як би хто написав в ґазетах про цю політику, було-б дуже цікаво читати, цікавійше й веселійше, ніж ту правдиву ґазетну політику.

— А ви любите читати про політику? — спитала Ватя в Леоніда Семеновича.

— Борони мене, Боже! Чого вже, чого, а політики не люблю. Так перебігаю її в ґазетах, аби знати, що на сьвіті діеть ся. От Антоніна Григорівна так любить політику: перечитує "Свет" од дошки до дошки — сказав насьмішкувато Леонід Семенович, ще й скоса поглянув на Антосю.

— І вигадали! Де-ж ви чули або бачили, що я читала той "Свет"? — обізвалась Антося.

— Мині сорока на хвості це принесла, — сказав Леонід Семенович.

— То та сорока мабуть помилилась: не з нашого двору летіла та тільки потрапила в ваш хутір, — говорила й реготалась Антося.

— Ба ні, з вашого двору, бо вона мині розказала!....

— Чудна якась сорока! От я почала читати в торішній "Ниві" повість Еберса "Євреї в Єгипті", та, їй Богу, не стало терпіння її скінчити, — сказала Антося.

— А я прочитала її залюбки, — обізвалась Ватя.

— Честь вам, Валентино Артемівно! А на мене воно нагнало нудьгу, — сказав Леонід Семенович.

— Чого-ж так? Правда, воно написано якось важко; якось так трудно читати, — говорила Ватя.

— Вже геть-то по-вченому, як звичайно пишуть Німці, — сказав Леонід Семенович; а ті євреї в Єгипті і поза Єгиптом вже і в школі нам обридли.

— А я читала зимними вечорами... потрошку... та мині дуже сподобало ся, як там обмальовують ся жреці, давній храм, висока башта храму; жрець стоїть на башті, а ввесь народ виходить довгим натовпом, мов велитенська гадина вєть ся на просторій рівнині... А я це все собі

так уявляла, так це все мінї ввиджувалось, неначе я це все бачила своїми очима.

— А мінї як би хто написав повість про теперішнїх богуславських жидків, то я, здасть ся, прочитала-б з більшою охотою, — сказала Антося.

— От як би хто обписав богуславських жидівок, то я прочитав би ще з великим смаком, — сказав Леонїд Семенович. — Бачили ту Рухлю, що продає дьоготь на містї? Господи, яка інтересна! Сидить на низенькому дзиґлику, а коло неї чорні шаплики з дьогтем...

— А в неї руки трохи не по лїктї в дьоттї, — додала Антося.

— А під дзиґликом постеляна солома по половинї з грязею. А поруч її Шмуль в засмальцованому блискучому каптанї... Кругом шапликів в дощеву годину гразюка трохи не по колїна, — додав Леонїд Семенович.

— А на Рухлї каптан, обляпаний дьогтем! — малювала далї картину Антося.

— Правда, картина не зовсїм естетична, але за те реальна, — тяг далї Леонїд Семенович свій жарт.

— І дуже, дуже поетична! — обізвалась насьмішкувато Ватя. — Як би хто обписав отих богуславських жидівок, то я-б цього й не читала. Хіба я й так не знаю й Рухлї, і Рифки, і Боруха і Шмуля?

Ватя скінчила епархияльну шестиклясову школу, читала багато книжок і була доволї розвита. Вона могла провадити трохи поважнїйшу розмову, нїж давнї непросьвічені дочки батюшок. Антося й Леся вчили ся в проґімназиї в недалекому здоровому містечку і теж дещо читали. Але усї вони читали більше романи та повісти і не любили читати наукових книжок. Їх розумовий розвиток був трохи слабий задля того щоб вони могли зацікавитись і науковими розвідками та книжками.

— А от Рифка, та що продає дамські убори, ця вже зовсїм поетична. Раз я торгую в неї лїтнїй капелюх, а вона каже: панно, купуйте в мене капелюх, бо ті усї панни, що в мене покупили капелючи, усї чисто повиходили заміж, — сказала Антося.

— От бачите, Валентино Артемівно! Хібаж це не поезия?! — сказав Леонїд Семенович і кинув на Ватю прудкими очима ще й засьміяв ся. Зпід темних вусиків заблищали його довгі білі чималі зуби, котрі якось закрасили його гостре мефістофелївське підбородде. Той осьміх красив його веселий вид. Ватя задивилась на його брови, на його сьві-

тлий, веселий вид і примітила в серці легке почуваннє, приємне й радісне. Воно майнуло швидко й прудко, як промінь сонця часом прорветь ся через хмарки і майне по ставку од берега до берега, і ставочок ніби звеселить ся і засьміє ся між зеленими берегами. Щось радісне злинуло на її серце, її здорові очи засьвітились; вона почула в нервах жвавість, якусь нову більшу жизність, і стала веселійша й проворнійша.

Ватя швиденько підвела ся з місця, вхопила два порожні стакани і не пішла, а побігла в столову, щоб налити чаю. Вона сама здивувалась де це взяла ся в неї легкість і проворність. Антося кинулась помагати своїй приятельці і поодносила порожні стакани в столову. І Антося бігала з стаканами, і Ватя бігала, неначе хотіли одна другу випередити.

Вчительша сиділа і мовчки поглядала на паннів; вона розуміла, до чого йдеть ся та біганина. Вчительша була з тих, що в гостях сидять і мовчать, нічогісінько не говорять і тільки зпід лоба поглядають на других гостий, але все чисто назирають, навиглядають і мовчки слухають, що тільки говорить ся в хаті, а вже дома з близькими приятельками пригадують усе, що хто сказав, хто як ступив, і все це пересуджують і всіх осуджують. Ватя сідала коло вчительши, починала з нею заговорювати, але вона одповідала кількома словами та й то неначе знехотя. Вчительша почувала через стіну писаршин дух в другій кімнаті, і вже той один дух сердив її гордовиту душу.

Почала ся розмова між паничами. Молоді вчителї семінаристи розказували про школи, про свої холодні нетопляні вогкі кватири при школах, про своє бідуваннє, про те, яка труднота вчити дітий по великоруських шкільних книжках. Леонід Семенович пристав до їх розмови. Молоді хлопці почали зачіпати усякі питання: і шкільні, національні українські і соцнальні. Молодий Панасенко говорив про ці усі питання з великою охотою, розвивав їх, оглядав їх з усіх боків. Розмова його лила ся плавко й швидко, навіть була лепетлива, але вона в його провадилась тільки як сальонова розмова. Ні одне питаннє, котрі він зачінав, не цікавило його серйозно: ні до одного питання не лежала його душа. Погляди його були сьвіжі, навіть вольні, ліберальні й поступові, але все це говорилось так собі, аби говорити та не мовчати. Панасенко говорив, неначе млин молов, неначе вітряк махав крилами, тільки його млин молов на порожній камінь.

Ватя тільки й слухала, тільки й чула Леоніда Семеновича. І його веселість, і його говорючість дуже сподобали ся її.

— От з ким я-б прожила вік щасливо й весело! — заворушила ся в неї думка десь глибоко, глибоко в душі без її волї, без її хіті. — Як я люблю веселих, говорючих людий. Хоч би й не хотілось слухати, то будеш слухати! Хоч би тебе й нудьга взяла, то вижене з твого серця усю нудьгу до останку. І на серці стає легко і на душі весело, неначе щось світом засьвітить в самому твоєму серці.....

Але ця паничівська розмова про школи та усякі вісчі питаня була дуже скучна для паннів. Вони мовчали і словечком не вмішувались в ту розмову. Весела Антося трохи не позїхнула і на превелику силу вдержала свої рожеві уста од позїхання. Вчительна сиділа нерушимо, мов єгипецький камяний сфінкс. Ватя тілько ухом ловила ті нецікаві для неї речі і більше поглядала на чорні Леонідові брови. Антося трохи не крикнула: — Ой, говоріть краще про богуславських жидівок, хоч про Рухлю та Рифку, то це буде в десять раз цікавійше! І Ватя й инчі панни були тісї-ж думки, хоч вони розуміли ту усю розмову про усякі питання.

Випили чай. В хаті стало душно. Ватя одчинила скляні двері, котрі виходили в садок. З дверий повіяло прохолодою. Сонце вже спускалось ік заходу. Надходив вечір, роскішний лїтнїй вечір в селї з своєю прохолодою з густими довгими тїнями в садку, в березї, обсадженому густими вербами. Антося вибігла через двері на маленький ґанок. За нею вибігли менчі її сестри. За паннами вийшли паничі.

— Чи в вас, Валентино Артемівно, є човен? — спитав в Ватї Леонїд Семенович: — от би гарно було поплавати човном по ставку!

— Є, тільки невеликий. Уся наша компанїя в йому не помістить ся. Але там в березї є човни управителя ґуральнї, на котрих рибалки ловлять корони. Ми заберемо й ті човни, сказала Ватя.

— А хто хоче піти на вечерю до коронів, той піде з нами на човни. — сказав Леонїд Семенович.

— Ну, на це я не пристану, — сказала Антося.

— На віщо коронам така честь? Ми самі повечеряємо коронами. Та в цьому ставку трудно і втопитись, хіба запливемо аж ондечки під гору, під той лїс, — сказала Ватя; — там таки чимала ковбаня.

— Буде старій жабі по колїна? — спитала Антося.

— О, буде й по шию найстарійшій жабі! — сказала Ватя.

—Коли так, то не страшно. Рушаймо! Лїно, чи то пак Олїмпиядо Григорівно! Ви не боїтесь жаб? — спитав Леонїд Семенович.

— Ні, не боюсь, — сказала невеличка панна і заняла ся з місця та й побігла не довгій простій дорожні через старий садок, зарослий кущами бузку та бузини.

Леонід Семенович кинув ся її доганяти.

— От же дожену! — кричав сьлїдком за Лїною Леонід Семенович.

— Ба не доженете! — кричала проворна Лїна і неначе клубком котила ся по доріжці.

— Ба дожену! — гукав Леонід Семенович. Він пустив ся на всї ноги і почав наздоганяти Лїну. Лїна нїби з переляку кинула ся в бік і сховалась в густих кущах бузини. Антося й собі побігла по доріжці; за нею побігла проворна Леся. Навіть Ватя, розохочена тією біганиною, не втерпіла і побігла сьлїдком за гуртом, але швидко осталась позад усїх.

— Ну й прудкі-ж у вас ноги! — гукала на ввесь садок Антося, обертаючись до Леоніда Семеновича.

— О, мене трудно випередити! — сказав Леонід Семенович: — а от і берег!

Садок з маленького, ледві примітного, пригорка спускав ся до самісїнького ставка. Берег густо заріс вербами. Між вербами та кущами калини плела ся ожина. Берег був густий, зелений та сьвіжий. Між вербами залиснїла вода, неначе синяшовкова прозора тканка. Вузенька ледві примітна стежечка нїби пірнала в густих кущах верболозу. Панни й паничі плутали ся в листї, неначе в павутинї, доки не вийшли на чистий піскуватий бережок. Там стояв невеличкий човен, помальований білою фарбою.

Ватя полїзла в густий кущ і витягла звідтїль заховані весла. Паничі сїли на човен і поплили до греблї, де стояли два рибальські човни. Вони притягли ті човни до берега. Антося скочила на один човник і вхопила весло. Її забажалось самій правувати човном.

— Антонїно Григорівно! Отже перекинете човна! Хіба ви вмісте правувати? — говорив Леонід Семенович.

— І ще-б не вміла! Ми дома на ставку самі плаваємо човном, самі гребемо, бо в нас там кавалерів нема, — обізвалась Антося і неначе манила до себе в човен веселого хлопця.

Ватя сїла в свій човен. Леонід Семенович кинув очима на два човни, де сидїли дві панни, і неначе вибирав в котрий човен йому веско-

чити. Там весела панна, там поважна, з задуманими темними, як ніч, очима. Він і сам не з'оглядів ся, як сів у той човен, де сиділа Ватя, і вхопив в руки весло. Уся компанія кинула ся на човни. Човни хилитались, трохи не черкались краями об воду. Панни кричали, жахались і разом реготались.

Три човни швидко полинули по ставку попід високими вербами. Довгі тіни од верб далеко сягали смугою по воді своїми зубчастими краями. Зелений берег виразно одбивав ся в тій матовій смузі, і сама вода була ніби облита й обсипана ізумрудами. Вогке тепле повітре стало сьвіжим. Од зеленого берега ніби повівало холодком; холодок ніби лащив ся до лиця, милував його, вливав в тіло роскіш житя, почуванне жизньове, радісне, безклопітне й безжурне, як сама молодість. Ставок в гору все ширшав та ширшав. Гребля вже далеченько зістала ся позаду. За греблею висока ґуральня, вкрита червоною черепицею, одбивала ся червоною тінню в воді і незвичайно гарно ніби прибрала й закрасила вигляд здалеки. Човни повернули на середину широкого ставу. Антося несподівано затягла пісню. Голос в неї був здоровий і гарний: він розліг ся широко й далеко напад водою. Молода дівчина неначе манила до себе молодого хлопця з другого човна. Ватя ніби зрозуміла той гук, і вона примітила, що в її серці заворушилось щось зависне, щось вороже до своєї приятельки...

— А що, як ми оттут перекинемось на цій глибині, — крикнула Антося з свого човна до Леоніда Семеновича.

— Вийде дуже не погано, — обізвав ся Леонід Семенович: — панни постають русалками та будуть жити в скляних хоромах; їм будуть прислужувати рибки.

— Це-б то корони? — спитала Ватя. — Ви знаєте, що в цьому ставку самі за себе корони. Ще в давні часи пан завів тут коронів, і тепер їх така сила, що як зайдуть неводом, то за раз витягають пуд або й два. А заходять неводом докопечне що тижня два рази, в четвер.

— А чим то стали-б паничі оттам на дні, як би ми оце перекинулись? — гукала Антося з другого човна: — не вже русалками?

— Ні, я став би дідьком водяним та лякав би русалок, а найбільше вас, — обізвав ся Леонід Семенович.

— Ну, я вас не дуже-б злякалась, хоч би й русалкою стала.

— А ви, Валентино Артемівно, боялись би мене, як би я, борони Боже, перекинув ся водяним дідьком?

Ваті стало ніяково од такого комплімента; вона спустила очи і промовила:

— Не знаю; хіба знати му тоді, як сама стану русалкою. Здасть ся, що не дуже-б боялась...

— І не втікала-б од мене, як би я ввірвав ся в ваш криштальовий підводяний палац?

— Не тікала-б, бо русалкам же нікуди і втікти: вони-ж замкнуті чи що в своєму палаці, — сказала Ватя.

— Як би ви ввірвались в наш палац, я-б почастувала й приймала усяким добром, — гукнула Антося.

—Яким же добром ви мене приймали-б? — спитав Леонід Семенович.

— Поклала-б перед вами зеленого латаття та сирого коропа, — жартувала Антося.

— Ну це страва, хоч і тривна, але така, що я її не сплоха перетравив би; трохи важка: ще прийшло ся-б і заслабнути, — сказав Леонід Семенович.

— І то горенько, що й доктора в ставку не знайшло ся-б, — сказала Ватя.

Човни заплили в глухий кінець ставка, під високий горб, вкритий лісом, осьвічений тихим вечірнім сонцем. І гук; і розмова, і регіт принесли життє в цей тихий закуток, неначе розбуркали дрімаючий ліс. Паничі почали згукуватись з човнів, неначе вони були в лісі. Луна одляскамн пішла поміж крутими горбами. Згук та перегук неначе розворушив сонне лісове царство. Десь далеко затуркотіла горлиця, неначе й собі згукувалась з живим людським гуканнєм.

— Господи, як тут гарно! Я неначе не примітила цього місця, хоч і часто плавала тут човном з небожами, — тихо обізвалась Ватя.

І легесеньке, легесеньке зітханє, невиразне й тихе, як подмух вечірнього вітреця по вербах лозах, вирвало ся з грудий Ваті, і вона ледві мала сили, щоб затаїти його в своїй молодій душі. Вона й сама не догадувалась, звідкіль прийшла на неї задума, чого з її душі вирвалось легеньке зітханє, неначе якийсь легенький жаль здавив її серце.

Човни поплили далї і поминули високий закрут берегів ставка. бах та лозах, півкругом вганяв ся в широке водяне тихе плесо, ввесь зубчастий, зелений, шиший, лиснючий од рожевого сонця. За зеленою

мягкою оборкою зеленіли городи, лиснїли левади, білїли чепурненькі хатки.

— Господи, як тут гарно! — аж крикнула Ватя.

— От і гарно! Не вже ти перший раз бачиш оті верби та очерети? — спитала Антося в Ватї: — і ще на їх не надивилась?

— Я їх бачу неначе в-перше сьогодня. Я неначе попереду не примітила, що тут так гарно, — сказала Ватя.

І вона почула, що на її серце злинула несподївано радість, така радість, якої вона ще нїколи не почувала в своєму життї.

Човни поплили далї і повинули високий закрут берегів ставка. Зза гори виступила висока ґуральня та чималі забудування за греблею на пригорку. Червоні черепичані покрівлї під гарячим червоним заходячим сонцем неначе горіли огнем, а друге полумя грало в тихій водї, вилискуючись наче в безоднї.

— А забудування звідціль які поетичні! Неначе якась вілля на березї озера в Італії, як малюють на картинах. Яка поетична картина! — сказала Ватя.

— Що це сьогодня на тебе найшла така поезия? — гукала Антося з другого човна.

Ватя й сама здивувалась, звідкіль найшла на неї сьогодня така поезия, неначе вона натрапила на якісь чари там, де їх попереду й не постерегла; і вона сама не знала, звідкіль узяли ся, звідкіля полили ся на неї ті чари. Вона була байдужна до краси натури, а читаючи повісти, вона поминала ті місця, де обмальовувались чудові вигляди натури, аж сердилась, що вони перебаранчають її сьлїдкувати за оповіданнєм про людий. Тепер вона чогось несподївано примітила красу берегів, поезию тієї краси. Її схотїло ся сьпівати, схотїло ся гукнути пісьню голосно й весело, як гукають дївчата, беручи воду в березї; хотїлось вилляти й висьпівати усю радість, котрою було повне її серце. Але вона знала, що в неї не такий міцний голос, як в Антосї, що її голос не на показ для публїки. І вона завела тихенько пісьню, і як завела, вона й сама не счулась. Вона глянула на чорні Леонїдові брови та очи, і тодї зразу одгадала звідкіль розлила ся та родість, та веселість на її серце і осьвітила увесь сьвіт і закрасила і береги, і воду, і сонце, і небо.

Ватї подобав ся не один панич, але тепер вона в-перше почувала,

що починає любити гаряче, що в її душі зачало ся щось нове, небувале й дуже, обнімає всю душу і запалює серце новим палким огнем.

— Це мінї тим так гарно тут та радісно, що я дивлюсь на його. Я люблю його, починаю любити оті високі брови, починаю любити його веселу душу, — думала Ватя, пильно придивляючись до тих високих брів.

Леонід Семенович, котрий сидів з веслом проти неї, вловив той пильний погляд і, по своєму сільському звичаю, трохи не моргнув на Ватю по-парубацьки. Але поважність Ваті, її гордовитість вдержала його.

Човни пристали до берега. Паничі й панни сходили з човнів на берег. Хисткі рибальські човники хилитались під їх ногами і гнали од себе по ставку широкі филї. Филї пішли кружалами далеко од берега, а панни з реготом посунулись через густі лози, одхиляючи їх од лиця руками.

— Ну, в цїх лозах добре лазити козам, а не паннам, — гукала в лозах Антося.

— Мабуть не тільки козам, але й паннам, коли вони тепер лазять в лозах, — десь в листї обізвав ся Леонід Семенович, неначе за стїною.

— Ліпо, придержуй бо лози, коли йдеш попереду! Ти пускаєш тільки, а вони мене бють та й бють по лицї, — кричала Антося до малої сестри.

— Це правда, що ми влїзли в "морське дерево"! Ось і мене морснуло таки добре по носї, — сказав десь в кущах один вчитель.

За лозами вузенька стежечка на праву руку повилась берегом по траві до самої греблї. Паннам забажало ся йти гуляти на треблю. І панни й паничі пішли тією стежечкою, розтягнувшись довгим рядом. Ватя зісталась позад усїх і неначе поганяла той довгий рядок. Леонід Семенович пристав до неї. Вона йшла стежечкою, він плутав ся ногами в некошеній густій траві.

Ставши поруч з Ватею, Леонід Семенович почув, що на його найшла поважність. Охота до жартів, до сьмішок, нїколи не покидаюча його, неначе зслизла й пропала в одну міть. Він і сам не стямив ся, чого це найшла на його така поважність, чого він неначе почав приладжуватись до натури Ваті. Тон його розмови став солїдний, непустотливий.

— Яка роскіш тут у вас! І старий сад, і старі вербн в березї, ста-

рі груші та липи на цвинтарі. Видко, що тут культура давня, невчорашня, — почав Леонід Семенович.

— Цей садок, ці верби садив ще мій дід, як був молодим, то й не диво, що культура в цьому місци давня.

— А от у нас на хуторі така культура тільки що зачинаєть ся. Мій панотець поставив дім і завів оселю на новому місци за селом, на своєму недавно купленому хуторі. Скрізь голо, порожно! Ні на чому очий спинити! Садок тільки що вилазить з землї, а верби в березї над течиєю ще стремлять, мов позабивані кілки.

—Як поживете, то й діждете, що і в вас буде так само, як і в нас, — обізвалась Ватя.

— О, довгенько мабуть прийдеть ся дожидати. А поки що, в нас така нудьга кругом, неначе десь серед степу. О, вам тут весело жити серед такої роскоші! — сказав Леонід Семенович.

— То вам так здаєть ся, що ви тут в-перше. А я вже до цього всього придивилась, то мінї про це все байдуже, — обізвалась Ватя.

— Не вже ви тут скучаєте в цьому раю? — спитав Леонід Семенович.

— Лїтом мене не дуже то бере нудьга. Все таки походиш тут, погуляєш. Прийдуть на вакації небожі, сестрині дїти — плаваємо човном по ставку. А от зимою мене бере нудьга. Цей садок занесе снїгом, ставок замерзне. Сиди в хатї та ший або вепитай ся коло ґосподарства.

— Зимою мабуть ви все читаєте? Ви любите певно наукові книжки? — спитав Леонід Семенович, бо йому здало ся, що Ватя з тих молодих паннів, котрі люблять сучасні наукові книжки.

— Трохи люблю, але мінї їх трудно доставати. Папа любить читати тільки ґазети і не купує наукових книжок, а в "Ниві" нема нїчого такого поважного, щоб варто було читати, — сказала Ватя.

Але вона говорила це так собі. Вона читала додатки до "Ниви", але тільки романи та повісти, і пропускала без найменчої уваги навіть ті невеличкі наукові розвідки, які там знаходились. Наукових книжок вона не любила читати, як і багато більша половина сучасних молоденьких паннів. А як часом вона і починала в зимні вечори читати якусь наукову річ, то на неї нападав такий сон, що вона випускала книжку з рук і книжка летїла сторч до долу.

— Я нещаслива через те, що не маю нї сестри молодої, нї брата;

нема в мене товариши в хаті. Мама вже стара, папа теж старий. І я неначе якась стала стара коло їх, — сказала Ватя і засьміялась.

Леонід Семенович і собі засьміяв ся, але сьміх його був не штукарський. Ватя була така ще молода, що могла безпечно сказати такий жарт про себе, і той жарт вийшов сьмішний.

— От ви живете в Київі цілий рік. Мене бере зависність до тих, що живуть не на селї, а в місті, — почала Ватя: — ви бачитесь з живими людьми і людьми осьвіченими, про щось поважне поговорите, про щось почуєте, поміняєтесь думками. А на селї рідко навіть доводить ся бачитись з порядними людьми, не то що поговорити з ними.

— Це правда. Чоловікови осьвіченому жити на селї не приходить ся, та ще й чоловікови молодому. Дідичі живуть, але вони мають роботу, та ще й скрутну ґосподарську роботу; їм нема часу нудитись. А нам молодим мійське життє більше припадає до смаку. І в театр заглянеш, і розважиш ся десь, і погуляєш, і повештаєш ся між людьми...

— Що правда, то правда... — сказала Ватя і задумалась. Вона любила місто і її тягло туди, як і усїх дочок сьвящеників, що вчили ся в Київі чи в ґімназиях, чи в духовних школах. Усї такі панни страшенно нудять ся на селї і мріють день і ніч, як би дістатись до Київа, або й жити хоч не в Київі, то в якомуть місті.

— В вас є народня школа в селї. От би вам стати за вчительку в школї, то й робота була-б, — сказав Леонід Семенович.

Сказав він це зовсїм не через те, що дуже спочував народній просьвіті. Йому про це було байдуже, але це слово так прийшло ся до речі.

— Мій папа не дозволив би мінї бути вчителькою. Правда мої дві близькі сусїдки й товариши поставали учительками в сїльських школах, але, мабуть, через те, що їх батько дуже сїмяпистий: в його пять дочок. Дві старші заробляють собі гроші на убраниє, а це вже велика полегкість для батька. Мінї цього не треба, бо ми люди заможні...

Ватя трохи не прохопилась, що її папотець має кілька тисяч карбованців в київському банку.

— Я помагаю мамі в ґосподарстві, — говорила Ватя далї, — бо мама вже нездужає. Я й люблю хатнє ґосподарство. А більшої й кращої діяльности не можу знайти для себе на селї, хоч би й хотїла....

Ватя в души почувала, що говорила це так собі, аби говорити: вона не цікавилась нї трошечки ніякою прінціпіяльною діяльністю і не шукала ніякої висчої діяльности. Але вона почувала, що треба виявляти

таку гадку перед Леонідом Семеновичем, щоб підійти під його напрямок. Вона помилялась: і в панича не було ніякого ні практичного ні ідейного висчого напрямку, як і в неї його не було.

Стежечка допровадила до тину. Через тин був перелаз; два товсті низькі кілки були повбивані по обидва боки тину, а на їх лежала дощечка пронизавша тин на скрізь. Вона була прибита кілочками. Довгий ряд молодих паничів та паннів почав плигати через перелаз так зручно й швидко, як плигають кози. Ватя і сама не знала, чи лізти через перелаз, чи ні: вона спинилась і трохи гордо глянула на перелаз.

— Це ми зайшли до не дуже догідної дороги. Чисто сільські ворота. В місті мабуть таких чудернацьких хвірток нема, — почала читати промову до Перелаза Ватя. Аристократичність і демократичність несподівано почали боротьбу в Ватиній думці перед тим перелазом. Ватя по своїй вдачі вдала ся в свою маму, котра була родом зза Уманя і набрала ся шляхецького аристократичного духу од польських панів. Але Ватя знала, що Леонід син посесора з простих мужиків і постерегала демократичний напрямок в сучасних молодих паничів. І вона сама не знала, на яку ногу ступити: чи поводитись тоном аристократичним, чи держати себе просто й натурально — по-простацькому.

Ватя довгенько таки постояла коло перелазу, а далі подумала:

— Ні, треба лізти. Паничі тепер люблять простоту... — і вона вхопилась рукою за кілок.

Леонід Семенович підхопив її під руку і допоміг стати на дощечку. Ватя перелазила через тин, якось ніби не вміючи, неначе вона з-роду-віку ніколи ще не перелазила через тин. Леонід Семенович вхопив ся обома руками за кілки, підобгав ноги і в одну мить перекинув свою легку фіґуру на другий бік тину.

Усі побігли по широкій греблі, обсадженій з низу вербами. По другій бік греблі стояв млин, неначе притаїв ся за греблею в молодих вербах на лозах. За млином на пригорку піднімала в гору свою високу червону покрівлю ґуральня.

— А що, Антоніно Григорівно, куди підемо заглядати: чи в млин, чи в ґуральню? — спитав Леонід Семенович.

— Я маю охоту більше до млина, — обізвалась Антося: — в ґуральні горілка, а я до горілки неохоча.

— Не станемо-ж ми пяницями, коли побуваємо в ґуральні, та ще й од одного горілчаного духу, — жартував Леонід Семенович.

— Не знаю, як хто, але добре знаю, що я не стану, — одбивалась і собі жартами Антося: — про мене, як в ґуральню, то і в ґуральню.

— А ви-ж бачили на своєму віку, як роблять те добро, що горілкою зветь ся? — спитав в Антосї один вчитель.

— І зроду не бачила, хоч і хотїла-б бачити, — сказала Антося.

— Хоч і хочете, та не побачите, бо тепер ґуральня замкнута, — сказала Ватя.

— А коли вона замкнута, то вертаймось назад. Ми вже геть-то загулялись, — сказала Антося.

Але нїкому не хотїлось вертатись в душні хати. Усї розсипались по греблї, балакали й жартували. Сонце вже спустилось низько. На греблї під вербами був чудовий здоровий холодок. Од води несло вогкістю. Зелені очерети в березї неначе дрімали, заглядаючи в воду своїми легенькими, як пух, нагнутими китицями-вершечками. Довгі тїни од верб простягли ся трохи не до половини ставка. Гори, вкриті лїсом, неначе жевріли жаром, пашіли теплом, а робили незвичайно ефектний контраст з супротилежним затїненим берегом, звідкіль тягло прохолодою.

— Вертаймось до дому! Час вертатись! — сказала Антося і побігла назад по греблї.

За нею слїдком рушили уся компанїя. Ватя, йдучи позад усїх, поруч з Леонїдом Семеновичом, задумалась.

— Який чудовий вечір трапив ся в моєму життї! Чи був хоч один такий вечір для мене? Не було... Ще нїколи я не почувала себе такою щасливою. Усе на сьвітї стало гарно для мене. Скрізь весело, скрізь радісно. Он пастушки женуть корови до води; біжать, хвиськають батіжками, неначе грають ся. Мабуть і їм весело жити на сьвітї. Он дївчата в березї перуть сорочки і гукають-вигукують піснї, аж луна йде між вербами. Певно вони щасливі. Може такого другого вечора вже й не буде в моєму життї...

Ватя глянула скоса на Леонїда Семеновича. Він йшов мовчки, задумав ся, втупивши очи в землю. Йому в-перше прийшла думка про оженїнє. За цїлий унїверситетський курс така думка не приходила йому в голову. То за наукою, то за гульнею йому не було часу про це й думати. Тепер чогось несподївано вона виникла в його голові, оттут на греблї, серед зелених верб, коло дрімаючого берега, дрімаючої в вечірному сьвітї води. Поетична обставина, молоді пашни, поетичний вечір, наводячий на душу задуму, викликаючий думи, втихомирюючий серце, все це

якось проти його волї зворушило в йому це поважне питаннє. Він глянув на Ватю і почув, що її вид, її поважність та солїдність якось втихомирили в йому жарти і навели на його поважну думу.

— Швидко буде кінець моїй науцї; через рік я буду доктором, вийду в сьвіт, почну жити самостійним життєм... Мінї треба шукати пари, — думав Леонїд Семенович і він перебрав в думцї усїх паннів, яких він знав і в Київі, і на селах.

І нї одна з їх не підходила йому під пару, не припадала до серця. Ватя починала йому подобатись, але Леонїд Семенович був син практичного батько, і, не вважаючи на свій жартовливий характер, думав про придане за своєю будущою жінкою.

— Цей о. Артемій, як кажуть, дуже грошовитий чоловік. Цікаво-б знати, скільки в його тисячок лежить в банку, — подумав Леонїд Семенович.

Ця думка так зацікавила його, що він трохи не спитав в Ватї: — А скілько за вами дадуть приданого? — Він ледві вдержав свій цікавий язик.

І Ватя й Леонїд Семенович мовчки вертались з гулянки і ледві перекидались кількома фразами серед веселого щебетання молодих панів та панничів. Ватя примітила, що Леонїд Семенович став неначе не той, що був попереду ще за одну годину. В його души почав ся новий момент життя, тільки зародок нового життя, коли з молодого пустотливого хлопця починає складатись мужний, дорослий чоловік.

В саду під густими старими грушами та яблунями вже полягла густа тїнь. Молода компанїя перебігла його і розсипалась на широченькій прогалинї перед домом, серед квітників... Тут ще було зовсїм ясно, тут дотлївав вечір останнїм одлиском на високих грушах та яблунях. Усїм не хотїло ся йти в кімнати; усї неначе ждали, поки замре останнїй сьвіт вечора, поки темна ніч не поглине останнього проміння поезиї вечора в садку, в квітниках, на вольному сьвіжому повітрі.

— А давайте, будемо грати в кота та мишки! — крикнула на весь садок Антося. — Леонїде Семеновичу, чого це ви задумались? Ставайте в ряд! Ви будете котом.

— Як котом то й котом, — обізвав ся Леонїд Семенович. — але як ви будете мишкою, то я боюсь...

— Чого? Щоб вас не вкусила? — спитала Антося.

— Боюсь, що вас не впіймаю, бо ви дуже прудкі, — одповів Леонід Семенович.

— Ну, од вас не втече ні одна мишка. Мінї вас аж страшно, — зачіпала його Антося.

— Ставайте в кружало! Беріть ся за руки! — командувала Антося, і вхопила за руку Ватю.

Усї побрались за руки. Поділили котові і мищені вікна. Леоніда Семеновича таки вибрали за кота, Ліпу за мишку. Почала ся біганина. Хоч Ліпа була й прудка, але кіт її швидко впіймав і поставив в ряд, а потім взяв за руку Ватю і вивів з кружала. Ватя опинила ся та одмовляла ся, але її нічого не помогло. Вона мусіла тікати од страшного кота. Важка на ході, вона грала ніби нехтуючи цією простою іграшкою, і швидко неначе зумисно попала ся котови в лапи. Тодї кіт вибрав за мишку Антосю. Прудка, вюнка, як гадючка, жвава як пташка, Антося пірнала в вікна, виринала за кружком, звивалась попід руками. Леонід Семенович крутив ся як муха в окропі, але таки застукав Антосю за кружалом. Антося спереляку кинула ся тікати і попала між високі кущі орґінії, котрими був засаджений усей куток між домом і садком. Леонід Семенович погнав ся за нею в орґінію. Кущі гойдались, тільки тріщали. Антося звивалась між кущами. Леонід Семенович спотання кинув ся на мишку просто через кущ орґінії. Кущ затріщав. Кіт впіймав мишку, але кущ орґінії повалив ся під ноги котови. Підняв ся регіт. Леонід привів до кружала засапану мишку, котра ледві дихала.

— А бачте! Таки впіймав! — говорив Леонід Семенович, втираючи хусточкою піт на чолї.

— Впіймали, але й шкоди наробили, — докоряла його Антося.

— Нічого те! Невелика шкода. За цю шкоду можна вибачити. За те-ж ти таки не втікла, — сказала Ватя.

Паничі одначе кинули ся поправляти ту шкоду. Леонід Семенович звів полеглу орґінію. Знайшли коло других кущів лико і привязали орґінію до кілка. Ватя помагала їм привязувати, присїла коло куща, поралась та вешталась, неначе полїтниця. Вона вдавала з себе просту, робочу дївчину. Її руки не раз доторкувались до рук Леоніда Семеновича. Панни й собі кинулись в орґінію, розсипались між кущами. Невеличкі на зріст серед високих кущів панни здавались ніби перепеличками. Ватя стояла серед кущів, обсипаних здоровими квітками: вона була показна й примітна. Темна зелень орґінії, червоні та жовті квітки

незвичайно йшли до її лиця. Кущі були високі в чоловіка. На тому квітчастому фоні, вся ніби обсипана орґініями її показна фіґура визначувалась незвичайно ефектно. Леонід Семенович примітив той ефект і несамохіть задивив ся на неї.

Коло ґанку рядом стояли чотири здорові вазони старих олеандрів, рясно обсипаних важкими китицями ясно-рожевих квіток. Старі олеандри були високі аж до стріхи. Леонід Семенович звернув на їх увагу.

— Які пишні та здорові олеандри! — сказав він до Ваті.

— Ці олеандри садила ще моя мама тоді, як вийшла заміж. Не диво, що вони так розросли ся, — промовила Ватя.

— Квітки й дерева садять на щасте: мабуть ваша мама була на своєму віку дуже щаслива, що олеандри цьвітуть так, що й листя не знать, — промовив Леонід Семенович.

— Була щаслива, це правда, та шкода, що не кожному дасть ся таке щасте, — сказала Ватя ніби про себе і подумала: яке-ж то буде моє щасте, що зачало ся в цей вечір?

— В такий пишний вечір на вас находять сумні думи, як я догадуюсь: молоді панни не повинні журитись, — обізвав ся Леонід Семенович; — правда, Антоніно Григорівно? — додав він, обертаючись до Антосі.

— А вже-ж правда! Я ніколи не журюсь і не думаю журитись, — промовила Антося.

— Та мабуть і паничі не дуже то журять ся, — якось знехотя обізвалась Ватя: — хіба ви, Леоніде Семеновичу з журливих? Я щось цього не примітила.

— Я не з журливих, але часом находить такий час, що й задумаєш ся. І не журиш ся, здасть ся, але й журиш ся чогось, — промовив поважно Леонід Семенович і сам справді задумав ся.

Дорого дала-б Ватя, щоб спостерегти в його серці, про що то він задумуєть ся й журить ся. Його легка задума неначе тінню впала на саме її серце, і її серце обізвалось якимсь затаєним жалем.

Леонід Семенович постояв трохи мовчки, потім, не знаючи, що робити, що промовляти, простяг руку до гільки олеандра, нахилив гнучку гільку, притулив пахучу китицю квіток до лиця і почав з якоюсь жагою ніби втягувати та ссати наркотичний дух квіток.

— Вирвіть квітку, будьте ласкаві, коли ви любите пахощі олеандру, — сказала Ватя.

— На що збавляти квітку? Вона розцьвітала може ціле літо, поки дійшла до такої краси, а я загублю її та й покину, — сказав Леонід Семенович.

— Одже ви дуже церемонні та жалісливі! — сказала Ватя.

І вона вхопила одну гільку, нахилила, проворно зірвала два роскішні китяхи і подала паничеви.

Леонід Семенович з якоюсь задумою простяг руку, взяв квітки і подякував.

— Ходім ще в садок, походимо по доріжках, — сказала Антося.

Ватя напрямилась по доріжці в садок. Леонід Семенович йшов поруч з нею. Над доріжкою росли рядком здорові кущі роскішної зеленої рути. Він нахилив ся, нарвав рути та оксамітових черничок, обіклав квітки олеандра червоно-чорними черничками, а потім почав обкладати букет зеленою рутою.

— Ого, та вмісте-ж ви складати букети! Ви не без смаку. Їй Богу, вийшов гарний букет, — сказала Ватя.

— Комуж це ви повезете цей букет? А може піднесете учительші? — жартувала Антося.

Леонід Семенович звязав букет довгим стеблом барвінку і подав Ваті. Ватя взяла, подякувала і зробила йому аж геть-то церемонний поклін.

Як би Леонідови Семеновичу такий церемонний поклін зробила Антося, він би доконечне передражнив її і здав би здачі таким самим поклоном, але Ваті він не насьмілив ся цього зробити, хоч такі церемонії дуже не сподобались йому по натурі й несьвідомо демократичній натурі.

— Церемонна... а може тим, що мене не знає добре... Не люблю я таких церемоній. Дуже вже воно виходить якось робляно, — думав Леонід Семенович.

Ватя, взявши букет, незвичайно зраділа. Вона боялась, що панич подасть букет Антосі. Антося мовчала: вона ждала букета для себе.

Взявши букет в руки, Ватя стала ще поважнійшою. Їй здало ся, що вона зістала ся побідницею над Антосею, що вона побідила й серце молодого панича. Вона з повагою пішла стежкою в садок і цім неначе кликала йти з собою і молодого хлопця. Леонід Семенович пішов за нею. За ними пішла й Антося. Це Ваті дуже не сподобало ся.

Доріжка ніби пірнала в густий старий садок, як у тунель, пробитий в густому гіллї. В садку вже ніби смеркло. Старі стовбурі груш ледві мріли проти заходу. В квітнику на прогалинї коло дома чути було сьміх та розмову паннів та паничів. В садку стояла мертва тиша. І Ватя, й Антося, і Леонід Семенович йшли по доріжцї і мовчали. Доріжка повила ся в низ по згористому місци, де чорніла вже густа тінь. Під густим гіллєм дерева стояла духота, як в хатї. Ватї стало душно. Вона почула, що в її серцї вже не жевріє, а розгорюсть ся огонь кохання. Її щоки ніби пашіли. Вона приклала до лиця букет, сьвіжий, холодний, і той холодок трохи прохолодив її лице. Наркотичний важкий дух олеандрів та рути дратував її нерви і неначе збільшував те нове гостре почуваннє, що так раптово прокинулось й обхопило її серце. Її забажалось самій зістатись з Леонідом Семеновичем, забажалось, щоб та доріжка тягла ся без кінця, без краю, щоб нею зайти з ним далеко од людий і не чути того сьміху й крику, котрий ледві долїтав до неї через густий садок, неначе луна в лїсї.

Ватя аж сама здивувалась, чого вона почала сердитись на Антосю... Вона зненавиділа свою близьку приятельку, котру так любила за її щирість та веселість.

— І чого вона йде за нами? І чого її тут треба? Чом вона не зісталась там в квітнику? — думала Ватя, пригортаючи холодний букет до свого гарячого лиця.

— Грав ся, пустував зі мною, а букет дав Ватї, — думала Антося: — я знаю, що йому подобаюсь... А на віщо-ж він дав букет не мінї, а Ватї? А може тим, що вона тут ґосподиня в квітнику, а я гість...

І Антосї забажало ся стати між Ватею та Леонідом Семеновичем, розірвати їх, одіпхнути її, щоб заполонити його серце.

— Як тут тихо в садку! — ледві обізвав ся Леонід Семенович, щоб не мовчати в компанії.

І ці слова він і сам промовив так тихо, неначе бояв ся сполохати ту тишу, ту дрімоту засипаючого садка. Він бояв ся перервати свої думи, котрі роєм повили ся в його душі серед тісї тиші та темряви.

— Зовсім по-ночи; тут неначе вже ніч наступила, — обізвала ся Ватя так само тихо, перебиваючи свої думи.

— Обидві гарненькі, може й обидві багатенькі, — думав Леонід Семенович, тихо ступаючи по траві. — А з котрою я став би в парі на все життє? якось несподівано виникла в його думка. — Одна весела, як

майський ранок, друга поважна, мов осінний тихий день. З котрою я був би щасливійший в житті? І майський ранок веселий, і осінний день гарний та тихий... І карі очи веселі, і чорні очи гарні, мов глядять по душі.

— Як ми далеко зайшли! — обізвалась Антося: — ондечки вже й верби в березї видно.

— От і далеко! Ще до ставка далеченько. Тут так гарно в цьому затишку! Я йшлаб та йшла цїєю доріжкою, та шкода, що кінець близько, — промовила Ватя.

— Ви не втомились? — спитав в неї Леонід Семенович.

— О нї! Хіба ми так далеко зайшли?! Тут тихо, а я люблю тишу та спокій, — сказала Ватя.

— А я люблю гармідер, оттакий, як там! — сказала Антося і показала рукою до дома, звідкіль лунав далекий сьміх. — що це ти, Ватю, так закохалась в тій тиші та в смутку? Може надумуєш ся в черницї йти?

— А хто його знає?! Часом доля поверне людину і в черницї — обізвала ся Ватя. Одно слово про смуток, сказане Антосею, чогось і справдї навело на неї несподївано смуток. Радість, щастє неначе хто чарами зняв з її серця і навів на неї задуму. Ватя ледві затаїла своє легке зітхання. Її стало чогось жаль і себе і Леоніда Семеновича, а чого, вона й сама не мала сили одгадати. Її почуваннє неначе попередило думку, котра ще не виникла в ясній формі, думку про те, що вийде з того гарячого огню, що розгорював ся в її серцї.

Ватя повернула назад. На дворі вже зовсїм смерклось. Знов вони в трьох пішли через садок, ледві промовляючи коротенькі фрази. Ватя обернула очи до Леоніда Семеновича, ловила його погляд, обвід його лиця, котрий мрів в густій тїнї од груш. Її забажало ся, щоб він взяв її за руку, глянув своїми швидкими очима її в вічи, і промовив хоч очима, як не словами, про кохання.

Вони дійшли до квітника. Ватя попросила усїх до гостинної. Там вже сьвітилось сьвітло. Ватя ввійшла в гостинну з букетом. В неї очи блисчали, сьвітились. Щоки палали. Вона глянула на маму, неначе хотїла похвалитись букетом. На радощах вона вхопила стакан, поставила в стакан букет на пяніно. Хапаючись, вона забула ся навіть налити води в стакан.

Старші гостї вже перейшли з столової в гостинну, сидїли за сто-

лом і балакали. Писарша сиділа коло стола; вона вже зовсім оговталась в компанії і розмовляла з дамами. Вчительша одбила ся од гурту і сіла як найдалї од писарші, аж у куточку коло скляних дверий. І шум, і веселий збір гостий, і ясне сьвітло од лямп ще більше піджизнили Ватю, ще більше її звеселили. Вона бігала по гостинній, потім сіла за пяніно і попросила молодих гостий танцювати, а сама одчинила пяніно і вдарила по клявішах сьміливо й енерґічно. Веселий мотив вальса роздав ся по просторій сьвітлиці. Одна, друга пара покрутилась, повертілась, як муха в окропі, та й перестала: в сьвітлиці було душно: духота одбивала в молодих охоту до танців. А Ватя на це не вважала. Веселі польки, мазурки, вальси лили ся зпід її білих рук одні за другими. Вона неначе хотіла виграти, вилити в мотивах ті приємні почування, що сповняли її серце.

— Ватю! засьпівай якої небудь пісні, або якогось романса, — просила Антося: — в хаті душно так, що й дихати важко, не то танцювати. Засьпівай, голубко!

— Коли чогось хрипить в мене в горлї; напила ся вчора холодної води, — одмовлялась Ватя, аби чимсь одгрібатись, як звичайно одгрібають ся панни, як їх просять грати або сьпівати.

— Та засьпівайте, Валентино Артемівно! Я люблю й музику й сьпіви, — просив і собі Леонід Семенович.

Ватя засьпівала народню пісню, а потім один романс. Вона сьпівала непогано, але в неї голос був невеликий ще й неначе трохи розбитий на високих нотах. Дві-три високі ноти в її голосї неначе трохи дзижчали й шипіли, але вона сьпівала з почуваннєм, з серцем. Було знать по пісні, що в неї в душі затаїлось глибоке почуваннє, хоч її натура була трохи вяла й нешвидка.

Антося, сьпівуча з-роду, не втерпіла: вона підхоплювала останні ноти куплета пісьні, і її дужий дзвінкий альт дзвенів і розливав ся, як чиста струна дорогого рояля, торкнута клявішом, — дзвенів і покривав маленький Ватин голос і навіть музику пяніна. Дві-три нотки її голосу розлягали ся по сьвітлиці, неначе филя чистого сьвіжого повітря, здорового і приємного. Голоси обох паннів в кінці куплета ніби сплітали ся до купи і вили ся одною срібною ниткою. Ваті чомусь це приставаннє Антосї не сподобалось.

— І чого вона приплела ся до мого голосу? Чи хоче себе показати,

чи почванитись перед паничами своїм голосом? — думала Ватя, скоса поглядаючи на Антосю.

Ваті хотілось, щоб тільки її саму слухав Леонід Семенович, щоб тільки чарував ся її піснею. Ватя почала сердитись на Антосю і трохи не крикнула: перестань, не перебаранчай мині сьпівати! Ти мині псуєш пісьню. Перестань, бо покину грати!

І Ватя справді не витерпіла: вона раптом перестала грати й сьпівати і встала з стільця.

— Давайте грати в чого! — покомандувала Ватя: — в сусіда або в квітник. Чого ми будемо дурно сидіти?!

— Давайте грати в сусіда! — крикнула Антося і почала становити стільці кружалом.

Паничі почали вибирати собі сусід до пари.

— А ну, кого вибере Леонід Семенович: чи мене, чи Антосю? — думала Ватя, поглядаючи на панича.

Леонід Семенович приступив до Ваті і вибрав її собі за сусіду. Він взяв її під руку і повів до стільця. Ватя невимовно зраділа. В неї аж серце закидалось.

— А ну, буду лічити, кого більше вибирати ме він за сусіду: чи мене, чи Антосю? — думала Ватя.

Гранне почало ся. Почала ся біганина. Поки скінчили того сусіда, Ватя налічила, що Леонід Семенович вибрав її за сусіду сім раз, а Антосю тільки пять раз.

— І це добрий знак задля мене, добрий знак, — думала Ватя, а в її душі розцьвітала ся надія, як пишна, червона рожа в палкий день.

— А ну, буду слідкувати, кого він цей раз вибере собі за сусіду? — думала Ватя і не зводила очий з панича. В неї серце швидко закидалось, так швидко й здорово, що вона почутнювала його киданнє в грудях. Леонід Семенович зирнув своїми швидкими очима по паннах і знов вибрав Ватю. Ватя схопилась, побігла дрібненькою ходою і, червона, як жар, ніби впала на стілець коло Леоніда Семеновича.

— Восьмий раз вибрав мене! Це добрий знак! — подумала Ватя і почувала в серці все наростуючу і прибуваючу тревожність.

До самої вечері грали молоді панни та паничі в усякі іграшки, аж доки ті забавки не обридли, аж доки всі добре потомились.

Сусана Уласівна звеліла накривати стіл. Вже була пізня година. Стіл був сервірований дуже добре. Ватя посадила писаршу за столом

рядом з собою, а сама скоса поглядала, коло кого то сяде Леонід Семенович.

Він сів поруч з Ватею. Ватя розбалакалась з писаршею, говорила з нею так ласкаво й привітно, що всї це запримітили; вона вважала писаршу нїби вже за свою сестру. Сусана Уласівна видала на цей раз гостям таку багату вечерю, якої не постачала ще нї на одні свої іменини. На десерт подали морожене, щоб прохолодити гостий в душну ніч. Гостї міркували і не могли доміркуватись, з якої це причини благочинна видала таку багату вечерю. Отець Сава не вважав нї на що і хилив наливку чарка за чаркою. Одна вчительша постерегла, для кого це така честь. Вона сїла за столом як найдалї од писарші, з самого краєчку, і не зводила свого навиглядного ока з Ватї, писарші та Леонїда Семеновича. Ватя розговорилась, розчервонїлась. Вона все підливала наливки в чарки то писарші, то Леонїдови Семеновичу.

— Який веселий вечір я провів у вас сьогодня, — говорив Леонїд Семенович до Ватї.

— А я і в-двоє весела, — обізвалась мимохіть Ватя: — приїзджайте до нас частїйше, то й будете проводити веселі вечори. Я попрошу до себе своїх приятельок. В нас пянїно. Я грати му, а ви будете танцювати.

— Воно й справдї той дім веселий, де є фортепян, де грають та сьпівають. Без музики було-б скучно жити на сьвітї людям та ще й молодим, — сказав Леонїд Семенович.

— А що вже я люблю музику, то й сказати не можна! Господи, як ви гарно граєте та сьпіваєте! Здаєть ся-б, цїлий день слухала та не наслухалась, — обізвалась писарша.

— Мінї дуже сподобав ся романс "Азра". Чи не можна-б його в вас переписати? Я й сам трохи сьпіваю, хоч, признатись, поганенько, — сказав Леонїд Семенович.

— З великою охотою ладна вам прислужитись. Зайдїть як будете в гостях у сестри, то я вам його сама перепишу та й дам, — сказала Ватя.

— О, спасибі вам! Це буде занадто багато чести задля мене, — промовив Леонїд Семенович.

— Ви ще довго пробудете в нашій Горобцївцї? — спитала Ватя.

— Треба після завтра їхати до дому, бо папа буде сердитись: коний треба для ґосподарства, тепер саме заходить робочий час. Але я

думаю випроситись в батька та й прибуду до сестри і... до вас, — сказав Леонід Семенович.

— Коли-б ти прибув, та й на віки зістав ся зо мною! І грала-б для тебе, і сьпівала, і життє моє з тобою було-б веселе, як оцей вечір був веселий в моєму житті, — думала молода дівчина.

І знов на неї несподівано найшов смуток та задума, і знов серед веселого шуму, гаму, серед веселої розмови гостий на неї найшла легенька журба. Ватя замовкла, неначе увійшла думкою в саму себе.

Вже почало розвиднюватись, як гості встали зза столу, але не пяні, як бувало в старовину: сучасні матушки не настачають багато пляшок за столом і завели цю нову моду, на що старі батюшки дуже гнівають ся і лають молодчих матушок. Гості стали розїїжджатись.

— Прощайте та й нас не забувайте! — говорив о. Артемій до Леоніда Семеновича.

— Прощайте! Будьте знайомі! Прошу частійше заглядати в нашу Горобцівку та й нас не минати! — просила на прощаннє Сусана Уласівна.

Вже вікна з чорних стали рожеві, як гості покотили з двору о. Артемія.

— А що, як тобі здала ся Валентина Артемівна? — питала писарша в брата, вертаючись до дому.

— Нічого собі, ще й таки добре нічого собі. Казали що вона дуже непроворна. Але я примітив, що вона не зовсім таки непроворна. Цілий вечір бігала, була жвава, веселенька; щоки розгорілись, очи засьвітились. В неї гарні очи... — говорив Леонід Семенович.

— І до мене вона дуже була привітна. Все мінї наливала в чарку наливки та вина. Їй Богу, думала, що вийду зза стола пяна та ще й заточу ся, як баба в шинку, — сьміялась писарша і все хвалила Ватю, поки вони й до дому дійшли.

— А скільки в благочинного гроший в банку? — спитав Леонід Семенович, входячи в писарів двір.

— Бог його сьвятий знає. Але, кажуть, що о. Артемій дуже грошовитий чоловік і добре видав двох старших дочок, — обізвав ся понуро писар, в котрого в голові таки добре шуміло. Він вкутав чималу порцию горілки та наливки.

Ватя завісила вікно густою сторою і лягла в постіль, але сон її не брав. Її нерви були дуже стревожені, так стревожені, як ще її цього не

траплялось на віку. В темряві ночи вона ніби бачила високі брови, що дугою піднімались над темними блискучими очима на широкому круглому чолї. Вона заплющувала очи, а той милий вид не зникав з її думки, манив серце. Усї події того щасливого вечора увиджувались її, проходили одна за другою в памяти Ватї, неначе ті веселі ластівки пролїтали, але вона тільки бачила ті високі брови, тільки ніби й чула веселий сьміх молодого хлопця. Рожевий сьвіт полив ся через густу стору і осьвітив чарівничим одлиском кімнату, і тільки в тому мрійному сьвітлї зник той милий вид, неначе згас в уявку молодої дївчини. Вона заснула міцним сном....

Другого дня вранцї, вже як сїмя сїла за чай, Сусана Уласівна зирнула через двері в гостинну і вглядїла на пянїнї букет...

— Еге, Ватю; от і не доглядїла паничевого букета: мабуть ти не налила води в стакан, бо твій букет повяв, — сказала мати до дочки.

Ватя схопила ся з стільця, побігла в гостинну і винесла букет. Олеандри привяли, а зелена рута аж позвішувалась і телїпалась мертва кругом стакана. В Ватї очи стали перелякані і пригасли. Мати й собі стрівожилась. Ватя вхопила стакан з водою, набрала води в рот і почала бризкати на букет.

— Оце, яка притичина! Оце випадок!... Неначе щось недобре віщує... Ото шкода! — говорила неспокійно Сусана Уласівна.

— Ото яке диво! Ото баби, а ще і вчені! І коли ви збудетесь тих забобонів? Біжи, Ватю, до ворожки, до баби Чуприпихи, нехай одворожить оте лихо! Ото баби! — реготав ся о. Артемій.

Ватя налила в стакан води, поставила букет на пянїно і частенько наглядала: олеандер трохи одійшов, рута на віки повяла.

IV.

Минув місяць, пішов і другий. Ватя ждала, що Леонїд Семенович навідасть ся в гостї, а він не приїздив. Два рази Сусана Уласівна запрошувала до себе писаршу після служби божої на чай. О. Артемій од себе через писаршу передавав поклін Леонїдови Семеновичу, нагадував тим поклоном про себе, про Ватю, а панич не приїздив.

Після Першої Пречистої вранцї наймичка прийшла в покої до о. Артемія і заповістила, що до його прийшли два чоловіки.

— Нехай йдуть сюди! — сказав о. Артемій.

В прихожу вступили два чоловіки: один був волосний старшина

Лесько, високий, плечистий, гарний з лиця, — другий був Яків Руденко, старий, семидесяти літ дідок, огрядний, сивий аж білий, але з пухлим, білим, ніби дитячем лицем, з добрими темносірими очима. Чоловіки поздоровкались, поклонились і поцілували батюшку в руку.

— А що скажете? За яким ділом? — спитав о. Артемій.

— Та це ми, батюшко, просима вашої милости, щоб ви сьогодня посьвятили наш млин.

— Вже скінчили? — спитав батюшка.

— Вже, та не зовсім. Два каміні готові, а два ще ні, але ми думаємо тим часом пустити млин хоч на два каміні, щоб млин не стояв дурно, — сказав Лесько.

— Що-ж, чи помиритесь ви в тому млині? Там же вас пять чолока в спілці? — спитав батюшка: — та ще, здасть ся, ви й гроший трохи припозичили в Аврума.

— Та вже якось мусимо миритись, бо таки й гроший трохи позичили, та й за місце, де поставили млин, громада присудила платити що року сто двадцять карбованців у волость.

— Ти, діду, здаєть ся, з сином пристав до спілки? — спитав о. Артемій.

— Та з сином же, з Хтодосем, та от з Леськом, та з двома Марченками, — сказав дід Яків і неначе осьміхав ся своїми тихими очима.

— Ой, гляди, діду, щоб тебе ті Марченки не скрутили: ці ваші спільники таки добрі крутії, — сказав батюшка.

— Як вони заповізьмуть ся нас скрутити, то ми й не дамось, бо й нас два, а Лесько третій, сказав Яків і осьміхнув ся. — Та вже, батюшко, просимо вашої милости і на обід. А де-ж це матушка? Я хочу й їх просити на бесіду, — сказав дід.

Дід Яків довго служив за церковного старосту, а син його Хтодось служив в о. Артемія за наймита, і через те дід вважав себе близьким до батюшки й матушки.

О. Артемій пішов у кімнату і викликав матушку. І Лесько, і дід Яків поцілували матушку в руку і просили її на бесіду.

— А хто-ж там ще буде на бесіді? — спитала Сусана Уласівна.

— А хто-ж буде. Свої будуть. Буде вчитель. Просили й писаря й писаршу, просили й її брата, бо це він приїхав до їх в гості. Просили і управителя, — говорив дід Яків.

— Ого-го! То це в вас буде ніби храмова бесіда. Тільки меду, ма-

буть, не варили. То просіть вже й Ватю, — сказав о. Артемій, переглянувшись з жінкою.

— А деж Ватя? — спитав дід.

Дід Яків знав Ватю ще маленькою і носив її на руках.

— Оттам десь в гостинній! — сказала матушка.

Дід пішов в одчиняні двері, знайшов Ватю і попросив до себе на бесіду.

Ватя вийшла в прихожу і переглянулась з матірю. В її очах виявлялась насьмішкуватість, хоч вона з нудьги була рада і цьому випадкови, щоб трохи розважити себе та розігнати нудьгу.

— В котрій-ж годині будете нас сподіватись? — спитав о. Артемій.

— Опівдні, батюшко, як молодиці будуть готові з обідом. Ми дамо знать, — сказав Лесько.

— Добре; хто вже хто, а я доконешне буду, — сказав батюшка, — бо без мене вода не осьвятить ся, як кажуть в приказці.

— Та й ви таки матушко, — просимо вашої милости, — прибудьте до нас на бесіду! — просив та кланяв ся Лесько.

Лесько й дід розпрощались і вийшли з прихожої.

— Ну, що? Поїдете до млина обідати? — спитав о. Артемій в жінки та дочки. — Це-ж буде обід дуже поетичний. Та ще й панич там буде.

Матушка, горда й запаніла, страх не любила, як її кликали на громадські обіди, на мироносиць та на храм, але мусіла, по старому звичаю, йти й сидіти там за столом.

— Я ще з-роду не обідала в млині, — говорила Ватя й реготалась.

— А от доведеть ся пообідати, — сказав о. Артемій.

— Буде дуже вже оріґінально, — сказала матушка, — але знаєш, Ватю, кого запросили вони на обід? Писаря, писаршу й Леоніда Семеновича.

— Приїхав? — аж крикнула Ватя.

— Приїхав. Таки тобі доведеть ся хоч раз на віку пообідати в млині, — сказав о. Артемій з сьміхом.

Ватя зразу почервоніла. Вона почувала, що в неї серце ніби спинилось, а потім закидалось швидко, швидко, затріпалось, як пташка в сільці.

— Я не знаю, мамо, що мині надіти, — обізвалась Ватя тихо

— На дворі душно. Надївай легеньку сукню, мабуть оту, бузкового цьвіту з темно-червоними букетиками. Вона ще зовсїм нова.

Ватя кинулась прибратись та причісуватись. Для неї здало ся, що того дня настане для неї якась рішуча хвиля. Вона невимовно зраділа, але неначе чогось і боялась. В неї руки дрижали і гребінець трохи не випав з рук перед дзеркалом. Тричі зачісувала вона свої роскішні чорні коси і тричі зміняла зачіску на голові. Все здавалось її не до ладу, неначе щось перебаранчало та зумисне дражнилось з нею.

Настав південь. Конї під'їхали під ґанок. О. Артемій вийшов з хати, сїв в екіпаж і прождав ще доброї пів години та добре напік ся на сонцї, доки вийшла Сусана Уласівна, а за нею Ватя в соломяному брилї, оповитому оксамітовою малиновою стрічкою, в рукавичках та в легенькій ясній сукнї.

Млин стояв на самому кінцї довгого розтягнутого понад течиєю села, там де село останнїми хатами доходило до Росї. Вже минули село і поїхали понад течиєю, обсадженою старими густими вербами. По другий бік стреміли стїною круті голі горби. Доріжка була тільки що прокладена попід горбами до нового млина. Колеса грузли в сьвіжій накиданій землї. Екіпаж пішов боком і трохи не перекинув ся в течию. Сусана Уласівна і Ватя крикнули і вхопились руками одна за другу.

— Ой, Боже мій! Ще перекинемось під ці верби. Їдь помаленьку! — кричала Сусана Уласівна на погонича.

Під вербами здалека показав ся димок. Делїкатні сині пасма диму вили ся, як сині стрічки, і переплїтались з густими зеленими вербами.

— Молодицї обід готують під вербами, — сказав о. Артемій: — он і дим видко.

Конї круто повернули на праворуч. Гори нїби заломились гостро на бік, і на невеликому рівному клаптикови берега забілїв новенький млин, ясний, ввесь нїби жовто-помальований. Під вербами дотлївало багаттє. В жару стояли здорові горшки. Кругам багаття вештались і порались молодицї. Цїла юрба дїтий стояла здалека і дивилась на ту картину: друга юрба купала ся та хлюпала ся під вербами. В чистому повітрі запахло смалятиною, важким духом вареної та печеної страви. Недавно порожнїй закуточок піджизнив ся, повеселїйшав.

Конї підкотили екіпаж під млин. Залиснїла смуга Росї, темно синя,

як небо. На дворі було так тихо, що й лист на вербах не ворушив ся. На прогалині між крутими горбами стояла важка духота.

О. Артемій зліз з екіпажа. З темних, аж чорних, одчиняних дверий висипались люди і стали на ґанку між двома стовпами, штучно повироблюваними. Лесько, причесаний, чепурний, в синьому суконному жупані, підперезаний, перший підступив за благословеннєм до батюшки; за ним прийшов дід Яким, а далї приступили Марченки. За ними вийшов майстер, що ставив млин, високий, сухий, але дужий дід з корсунських міщан. Перегодя з млина вийшов вчитель та управитель. Ватя ждала, що о-от за ними вийде з млина писар та Леонід Семенович, але їх не було. Вона переглянулась з матїрю.

— От тобі на! Чого-ж це я приїхала на якийсь обід у якийсь млин? Не вже для діда Якова? — думала Ватя, здоровкаючись з вчителем та з управителем: — і навіщо я прибралась та аж тричі причісувалась, аж руки в мене дрижали? А може він ще приїде, може опізнив ся. Мабуть писарша і досї чепурить ся перед дзеркалом... А! — противна писарша.

— Гарний млин вийшов! Тільки вузька гребля в вас, — сказав о. Артемій і пішов оглядати лотоки, колеса та греблю.

Гребля була і справдї вузька і вила ся через річку, неначе велитенська смугпаста гусінь, загнулась од лотоків дугою, впала на здоровий камінь серед річки, перелїзла через камінь, ще раз загнулась, вибираючи мілке та камянисте місце, заросле лозами, і неначе засунула на другому березї голову в очерет та в лози. По один бік греблї смугою стремів сьвіжий тарас, неначе колючки їжакови; по серединї жовтїла смуга сьвіжої жовтої насипаної глини, а край води зеленїла смуга дерену, котрою була обкладяна гребля од кінця до кінця.

Воду в лотоках спинили заставками. Рось вище греблї налила ся і підтопила довгий рядок зеленої лози попад берегом. Лоза ґірляндою вила ся, неначе виринала з води.

— Ой душно тут на сонцї! — сказала Сусана Уласівна. — Доки ми будемо тут пекти ся? Ти Ватю загориш.

— А справдї ще загорю, — обізвалась Ватя, закриваючись від сонця парасолькою: — ходїм у млин, або в затїнок під верби, бо не видержу на сонцї. Їй Богу, затого спечу ся.

Обидві вони попростували до верб і хотїли сховатись в тїнї в зелених пологих городах. Коли несподївано за горбами загуркотїв віз і зза горба вискочила пара баских коний. Ватя вглядїла на возї писаря,

писаршу і Леоніда Семеновича. Вона почервоніла і почула, що на неї ніби сонце сипнуло усім своїм промінєм, пекло в груди, пекло в лице, в щоки...

Коні спинились. Леонід Семенович проворно скочив з воза, в одну мить скинув з себе білий доріжний балахон, підбіг до дам, скинув бриля і привитав ся дуже привітно.

— І ви тут, Валентино Артемівно! От де я несподівано стрів ся з вами! — сказав Леонід Семенович.

— Це ми виїхали сьвятити млина, — промовила Сусана Уласівна.

— То це виходить, що й я приїхав сьвятити млина та ще аж з другого села в чужу парафію, — промовив Леонід Семенович.

Підійшов писар з писаршею і привитались. Ватя подала писарші руки і на радощах поцілувалась з нею. Писарша взяла це за добрий знак для свого брата і повеселійшала.

— Та це ми вволили волю діда Якова, давнього нашого старости. Це він нас запрохав на посьвячіннє свого млина. Ми приїхали, щоб не зневажити старого знайомого, а то дід ще й розсердив ся-б на нас, — говорила Ватя.

Од купки молодиць, що стояли коло багаття, одрізнилась одна бабуся, приступила до Сусани Уласівни та до Ваті і привиталась до їх. То була дідова Яковова жінка, Маруся, стара-престара, але ще жвава.

— А що, Марусе, не перестоїть часом ваш обід? — спитала в баби Сусана Уласівна.

— Ой, серденько! Коли-б уже швидше сьвятили млина, бо їй Богу моєму, обід перестоїть: курка перепечеть ся, порося пересмажить ся, — бідкалась баба.

— А що, бабусю, добрий обід зготували? А я оце аж з другого села зачув носом, що в вас на дворі варять обід, та й приїхав до вас на обід, — жартував Леонід Семенович.

Бабуся засьміялась.

— То й просимо, коли ваша ласка, до нас на обід! — сказала бабуся.

Але баба зараз втішилась. Батюшка пішов у млин. За ним слідком уся громадка неначе пірнула в темні одчиняні двері. Юрба дітий прожогом кинулась до млина і її неначе поглинули чорні двері.

— Ходім на посьвячіннє, а то якось ніяково тут балакати, як люди молити муть ся, — сказала Сусана Уласівна і пішла до млина.

За нею пішли усі, навіть молодиці покидали горшки на жару і пішли в млин. Коло горшків зістала ся одним одна баба Маруся.

Сусана Уласівна з дочкою увійшли в млин; за ними вступив Леонід Семенович. В млині після ясного гарячого сьвіту було ніби зовсім поночи. Настала тиша. Усі замовкли, тільки чути було, як вода тихо дзюрчала, прориваючись через заставки та спадаючи на колеса, та десь булькотіла, падаючи в дірки на лотоках, неначе вода наливалась в здорову тикву...

Серед млина стояв стіл, накритий білою скатеркою; на столі стояла здорова кропильниця з водою з чотирма приліпляними навхрест сьвічками, лежав хрест та чорніло кропило. Дід Яків засьвітив пучок сьвічок, поприліплював їх до стін кругом млина і в темних кутках. Марченко поліз по сходах до каміня і поприліплював сьвічки до ківшів. В млині блищало одно невеличке віконце коло порога, звідкіль лив ся матовий блідий пучок сьвіта на довгий ряд столів для обіда, застеляних скатертями. Людий найшло чимало. Діти позбігались, повилазили на верх до ківшів і стали довгим рядом з краю, неначе на хорах. Коло стіни в темному кутку стояло шість мішків з пашнею. Маленькі дівчатка ще до церемонії посідали на тих мішках і сиділи нерушимо, дивлячись на церемонію, неначе виточені з каміння статуї. Тихий сьвіт лив ся через віконце, а в низу під каміннями через шестірні та колеса проривались низом пасма блідого, синюватого од води сьвіта через двоє вікон, ще не заставляних валами коліс. Серед сутінків блідого сьвіта ясно сьвітились запаляні сьвічечки по стінах та в горі по ківшах.

Дід Яків приніс до столу пучок засьвічених сьвічок та вязонку квітчастих хусток. Він обгортав кожну сьвічечку хусточкою і подавав о. Артемієви. О. Артемій передавав їх майстрам. Майстрі стали півкругом коло стола з сьвічками. На білому столі заграв жовтий сьвіт од сьвічок, як у вечері. Почало ся посьвячіннє. До дяка пристали сьпівати вчитель та обидва Марченки, котрі сьпівали на крилосі. Хор засьпівав тихо, півголосом, так тихо, що через сьпів було чути, як на колесах дзюрчала та булькотала вода.

— От же я рада, що поїхала в млин, — тихо обізвалась Ватя до Леоніда Семеновича.

— А справді картина тут вийшла дуже оріґінальна і не без естетики. Міні здасть ся, що це ми зайшли в якісь давні римські катаком-

би і несподівано натрапили на якусь дуже давню службу божу, — обізвав ся Леонід Семенович.

— А мінї здаєть ся, що я на якійсь оріґінальній опері чи балєтї. Так жду, що оті дїти на хорах, то якийсь ориґінальний хор, що от-от десь заграє отам за колесами або за ківшами потайний оркестр... — шепотїла Ватя.

— А як би то засьпівали в опері оті майстрі, що стоять кругом стола з сьвічками, або отой старий високий майстер, що стоїть спереду... неначе якийсь іспанський тореадор?... От заревів би басом, незгірше справжнього тореадора, — шепотїв Леонід Семенович.

Ватя глянула на старого майстра і трохи не зареготалась на ввесь млин. Вона мусїла затулити долонею рота, щоб не приснути од сьміху.

— Ну, цей тореадор вже надто старий для своєї ролї. Наш дяк більше-б годив ся для тієї ролї тореадора, — говорила Ватя.

— О, цей утнув би до гапликів, нема що й казати, — говорив Леонід Семенович.

— Але що там не говоріть, а це картина дуже гарна. Я розумію її естетичність і дуже рада, що приїхала до цього млина, — говорила Ватя.

— Який оріґінальний сьвіт переливаєть ся скрізь! — додав Леонід Семенович.

А сьвіт справдї переливав ся по млинї дуже ефектний. Через одчиняні двері лив ся знадвірний ясний, гарячий, соняшний сьвіт, розходив ся по млинї, ширшав, падав по ґрупі молодиць коло порога і неначе тонув десь в масї плечий та голов, квітчастих хусток на головах, та білих сорочок. Ясний сьвіт скобзав ся по лицях, по щоках молодиць, по чорнявих загорілих дїдах та чоловіках, на котрих з боку сягав блїдий одлиск од маленького віконця. А там далї в темних закутках блищали по стїнах сьвічечки: дїти на мішках мріли в сутїнку, неначе намальовані на темному фонї картини в спокійній, нерушимій, неначе застиглій, позї. Рядок дїтий мрів в горі коло ківшів, осьвічений з низу тихим синюватим одлиском. Золотий хрест на ризах на плечах горів і блищав так виразно, неначе серед темряви на його впав промінь сонця.

Недовга церемонія скінчила ся швидко. О. Артемій взяв кропило і покропив ним млин на чотири боки. Люди заворушились і сунулись цїлувати хрест.

— Вода полилась через греблю! — хтось загомонів з дверий.

— Вода пішла через греблю! Пускайте мерщій млин! — пішло по млину.

— Батюшка, кропіть мерщій лотоки та колеса! — заговорив дід Яків.

О. Артемій вхопив хрест та кропило і швиденько вийшов з млина. Дід Яків вхопив за вушка кропильницю і насилу догнав батюшку. Усі рушили з млина. Діти неначе посипались з гори од ківшів по сходах. В млині підняв ся шум. Вода і справді вже затопила половину греблї, поняла зелену смугу дерну і просписалась в глиняну смугу. Саме серед греблї вода полила ся через верх, впала на плисковатий камінь низче греблї і бризкала фонтаном навкруги каміння.

— Вода вже заливає Мартинків огород, от-от дійде до грядок картоплї! — крикнув один чоловік.

І справді з Росї вода вже полила ся в течию, коло котрої варили обід. Ще година, і горшки стоялиб в водї, а печене порося та кури попли ли-б за водою. Поза вербами вже лиснїло тихе, ясне плесо, в котрому одбивало ся зелене гіллє. За Росею залиті ряди лози ледві виглядали з води.

О. Артемій покропив лотоки та колеса. Заставки підняли. Вода шубовснула на колеса. Колеса закрутились. Млин загуркотів.

— От і оркестр до опери! — сказав Леонід Семенович до Ватї.

Зайві люди розійшли ся; прохані на обід увійшли в млин. Майстрі поставили на углах довгого стола товсті колодки і на їх поклали дошки. Дід Яків попросив гостий сїдати за столи. О. Артемій та пани сїли з одного краю стола; майстрі та гостї з селян посїдали з другого краю. Ватя сїла поплїч з писаршею, а коло Ватї примостив ся Леонід Семенович. Рядом з ним сїв майстер. О. Артемій посадив дїда Якова та голову поруч з собою. Другі спільники не сїдали за стіл і порядкували, ходячи кругом стола. Молодицї почали ставити тарілки, поклали ножі й виделки. Кругом стола на краях постлали довгі рушники для втирання губів та рук. Дід Яків накраяв скибок хлїба цїлу гору, а Марченки та молодицї розносили і розкладали кругом стола. Поставили пляшки з горілкою, з наливкою та з пивом.

Лесько налив чарку, взяв у руки і почав приказувати:

— Дай же, Боже, щоб млин пішов нам на руку, а нам, і вам майстрам, пошли, Боже, щастя та здоровя! А вам, батюшко, спасибі, що посьвятили млина і не поцурались нашого хлїба-соли!

Лесько випив і почастував батюшку. Батюшка встав, промовив маленьку промову і поздоровив хазяїнів з новим млином. Чарка пішла навкруги. Сусана Уласівна мусіла випити пів чарки, щоб хазяїни не обідились. Подаючи чарку Ваті, Лесько засьміяв ся.

— Мене поминайте, — сказала Ватя: — нехай за мене випє панич: панни не пють горілки, не так, як дівчата.

— А може хоч трошечки пригубите: тут же все свої люди, чужих нема. Випийте хоч пів чарочки! — просив Лесько.

— Ще вию ся та й буду пяна. Ні, нехай вже випє за мене панич, — одмагалась Ватя.

— Як панич, то й панич! Я до торгу й пішки, — сказав Леонід Семенович, взявши чарку з Ватиних рук і випивши до дна, махнув чаркою в гору. Краплї впали на стіл.

— Це щоб і на сльози не зіставалось! — сказав Леонід Семенович.

— Це добрий знак. На що ті сльози здали ся людям, — обізвав ся дід Яків.

Усї сидїли мовчки. Майстрі й рота не роззявили. Говорили тільки о. Артемій та Лесько. Подали на закуску варену рибу, а після риби — борщ. Чарка знов пішла кругом стола. Усї повеселїйшали, стали сьміливійші й розговорились. Майстрі й селяни перестали церемонитись і почали й собі говорити стиха. Усї говорили, щось розказували, і один другого не слухав, а провадив своє. Матушка тільки пробовала кожної страви і не їла. Ватя почувала, що в неї на радощах пропав апетит. Леонід Семенович був голодний і без церемонії уплїтав борщ, аж за вухами лящало. Як подали печене порося, він навіть закотив рукави попростацький.

Ватя, глянувши на його, і собі розохотилась і почала вдавати з себе простеньку дївчину. Вона й собі позасукувала рукави, поклала на тарілку шматок поросяти з начинкою і почала їсти нїби з великою жадобою. Але вона прикидалась: апетит в неї зовсїм пропав. Вона й забулась, що сидить в млинї за одним столом з мужиками, з якимись майстрами. Оригінальність картин, гарна, ясна, весела година, присутність молодого панича, все це розважило її й розвеселило. Вона стала сьвіжа на лицї, надуховляна коханнєм.

— А ви за вакациї таки добре поправились, — обернулась Ватя до Леоніда Семеновича і глянула йому просто в вічи.

Леонід Семенович і справдї поповнїйшав. Щоки стали вирівнюва-

тись і наливатись. Гарне чоло з високими бровами незагоріле і блискуче, біліло в сутіні. Леонід Семенович змужнів і неначе трохи підріс.

— Цілі вакациї байдики бю без роботи. Хоч не хоч, то поправиш ся. От поїду до Кіїва, то прийдеть ся за роботою схуднути та змарніти, — сказав Леонід Семенович.

— Ви щасливі, що в вас є робота та ще й наукова. А я-б і працювала коло науки та горенько, що жіночих курсів нема, — сказала Ватя.

Це вона сказала так собі, вона не дуже любила науку і, хоч би ті курси й були, вона-б на їх не пішла.

— То можна й дома завести курси, коли ви любите науку, — сказав Леонід Семенович.

— На який спосіб? — спитала Ватя.

— Накупіть книжок, та більше наукових та й вчіть їх потрошку, помаленьку. Але, сказати правду, і нам не дуже подобасть ся підриватись коло науки. Вже аж надто її багато в нас. Я-б любив науку, як би її було в-двоє менче. Чи то мало в нас таких, що працюють коло науки ради шматка хліба, а не для науки.

— Коли в вас є які наукові історичні книжки, то будьте ласкаві, дайте мині. Я маю доволї вольного часу і буду собі читати. Я все коло того ґосподарства. Робота користна, але дуже монотонна, — сказала Ватя.

Але це знов говорилось так собі. Ватя мало дечого робила в ґосподарстві і часом не хотіла постирати пороху з меблів, за що мати нераз навіть сердилась і гомоніла на неї.

— Як подобасть ся вам цей обід, ця обстава? — спитав Леонід Семенович.

— Сказати правду, я в-перве оце обідаю, сидячи на лаві з простими людьми... Мині це все здасть ся дуже оріґінальним і через те мині подобаєть ся. Мині здаєть ся, що я сиджу в опері, що це грають на сцені якісь ролї майстрів, мірошників. Он дивіть ся, як в тих віконцях під помостом мигає прудка вода! Як воно виходить театрально! Правдива декорация! Чиста сцена в театрі!

Леонід Семенович глянув проти себе. Під помостом і справдї видно було через двоє вікон внизу, призначених для валів, як вода прудко бігла, булькотала, підскакувала, неначе одна филька доганяла другу, грала ся, бігаючи навперейми.

— В неї є природжена естетичність: все її здаєть ся театром, сценою. Може й житє для неї буде здаватись якоюсь сценою та театром... — подумав Леонід Семенович.

— Ви мабуть любите театр? — спитав в Ваті Леонід Семенович.

— Дуже люблю. Як тільки буваю в Кіїві, то з своїми знайомими доконечне хоч раз побуваю в театрі, — сказала Ватя і почала розмову про артистів й артисток.

— Чого доброго й сестра моя, сільська писарша, швидко заговорить про театр та про артистів, — подумав Леонід Семенович, уплітаючи поросятину.

Молодиці вештались, приймаючи з столу позамазувані тарілки та ставляючи на стіл чисті. Панас Марченко, рівний станом, чорнявий, довгообразий, з чорними очима порядкував коло столу, наливав чарки наливки, в стакани пива. Розмова ставала все голоснійша. Старий майстер, сидячи поруч з Леонідом Семеновичом, оповідав йому, де він ставив млини і як ставив, але Леонід Семенович мало його слухав. Дід Яків, випивши кілька чарок горілки, почервонів на виду. На йому була одягнута свита. Піт аж котив ся потьоками по його щоках, бо в млині стояла духота.

— Та скиньте, діду, свиту! Он з вас піт аж крапає! — говорила до діда Сусана Уласівна.

Але дід свити не скинув, хоч очевидячки терпів велику муку. Він тільки обтерав долонею свою мокру, порепану шию.

Після печені молодиці поставили на стіл локшину з молоком, а далї на закуску подали озвар. Ватя набрала собі в тарілку озвару і їла ніби з великим смаком, але це в неї виходило дуже робляно. Обід наближав ся до кінця. Усім було душно, усї аж умлївали од духоти. О. Артемій взяв чарку і підняв у гору.

— Дай же, Боже, щоб ваша спілка була мирна і жила в ладу та в мирі, не так, як та, що держить старий млин, — промовив о. Артемій.

Усї засьміялись. Усї знали, яка колотнеча, яке змаганнє коїло ся між спільниками старого млина, котрі тільки те й робили, що змагались та позивались.

— Ні, в нас цього не буде! Ми люди мирні, — обізвав ся Лесько.

— Дай, Боже! — сказав писар; — то й нам в волости буде менче роботи.

О. Артемій встав зза стола і подякував хазяїнам. Усї заворушились і встали. Ватя і Леонід Семенович і собі встали і вийшли з млина.

— Ходім подивим ся на греблю! — сказав Леонід Семенович до Ватї; — тут така духота, що й дихати трудно.

— Ходім проходимось, бо я дуже засидїлась на млинових креслах, — сказала Ватя і засьміялась.

Вони пішли по греблї, ступаючи з самого краю по сухій смузї глини та піску. Серед греблї вода пролизала рівчак, в котрому ще стояла вода. Леонід Семенович перескочив через воду і подав Ватї руку. Вона вхопилась за його руку і легенько й собі перескочила. Обоє вони перебігли греблю і вибігли на пригорок, а потім вийшли на рівну луку. Лука стлала ся, як скатерть, понад берегом закрученої річки, а по другий бік луки стояли кручі та круті гори. Ватя і Леонід пішли по зелених луках, забувши, що о. Артемій та Сусана Уласівна ждали їх на ґанку коло млина. Луки повили ся низом. І панич і панна, побравшись попід руки, пішли стежкою поза лозами і счезли з очий.

Ватя була незвичайно рада, зіставшись на самотї з Леонідом Семеновичом. Вона почутнювала його гарячу мужню руку під своєю рукою і готова була йти з ним далеко, готова була гуляти хоч до вечора. Пробувши довго на селї і давно не бачивши паннів, Леонід Семенович був радий побалакати з Ватею й позалицятись до неї. Він розмовляв з нею з великою охотою. Ватї здало ся, що в його розмові стала примітнїйша щирість, виявляла ся більша симпатия до неї, нїж попереду. Вона так бажала почути од його слово любови, слово кохання... Час був такий добрий. Сонце наче сьміяло ся радісно. Вода млїла в берегах синїми фарбами. Ватї хотїло ся говорити про кохання, про свої гарячі почування, говорити і впиватись тією солодкою розмовою без міри, без краю. Тиха на вдачу, непроворна і нїби байдужна, вона затаювала в своєму серцї палкі з-роду почування, затаювала серце гаряче, як було гаряче й пекуче те сонце, що обливало її огнем на безвітрі.

— Який тут простір на цїх луках, між півкругами гір! Яке гарне місце! — говорив Леонід Семенович.

Ватя і не глянула на ті луки, неначе їх і не бачила. Вона тільки чула його голос, дзвінкий аж трохи різкий, і мовчала.

— Казали ви, що вас нудьга бере на селї. Тепер і я, пробувши два місяцї на селї, розумію, що ви казали правду. І мене вже нудьга бере, хоч і я зріс на селї, а мій панотець з простих селян. Як стріну ся з про-

сьвіченим чоловіком, то в мене аж душа радіє. Одбив ся я од села.. — почав говорити Леонід Семенович.

Ватя тепер тільки почала прислухуватись і ловити тямок його розмови.

— Я не люблю села. Я по своїй вдачі міська людина. В місті менче клопоту; нема там цього клопотливого сільського ґосподарства, тих поганих волів, овець, свиний, курий, гусий, — сказала Ватя.

— За теж в місті коні добрі, хоч нема волів та овець, — сказав Леонід Семенович.

— От коні я люблю та ще й добрі, прудкі. Я люблю прудку проїздку, так щоб коні летіли, як птиці, щоб дух захоплювало, — сказала Ватя.

— Панотець оце дав мині, щоб навідатись до сестри пару робочих пикан, і я насилу доїхав ся до Горобцівки. Од ціх коний не захопить духу, — сьміяв ся Леонід Семенович.

— Чи давно бачились з Антосею? Як вам подобаєть ся Антося? — спитала Ватя якось несподівано і скоса глянула на Леоніда Семеновича.

Пому стало ніяково; він змішав ся і не зразу одповідав:

— Так собі... Весела й проворна... і щира людина. Ви любите її? Вона ваша приятелька? — спитав Леонід Семенович.

— Так собі... добра сусіда й знайома, — знехотя обізвалась Ватя: — мині здалось, що вона вам подобаєть ся.

— Подобаєть ся, як усі гарненькі, проворненькі панни, — сказав Леонід Семенович. — От тепер я знаю, що мині гарно з вами отту гуляти.

Ваті стало лекше на душі. Вона зраділа і з великою цікавістю ждала, чи не признасть ся він в своїх почуваннях до неї. Але Леонід Семенович мовчав. Ватя трохи обідилась.

— Чи не час нам вертатись назад? Папа й мама мабуть ждуть мене та сердять ся, — помовчавши обізвалась Ватя.

Вони повернулись назад і пішли по траві, по густому баділлі, що росло попід лозами. Од потоптаних та помятих польових васильків ішов гострий дух. В Ваті од того духу, од спеки, од свого почування почала морочитись голова.

Леонід Семенович скинув капелюх. Духота в березі стояла страшенна. Ватя непримітно прикрила парасолькою Леонідову гарячу голо-

ву. На його щоках виступили румянці. Вона почутнювала його гарячу руку під своєю рукою: його рука палила її ніби огнем.

Леонід Семенович постеріг, що вона його любить, але він прислухав ся до свого серця і почув, що не може одповідати на її гаряче почуваннє. Ватя його заінтересовала тут на селї, серед сільської тиші та спокою, але те почуваннє не глибоко прийняло ся в його серцї.

Вони зійшли не берег річки. За річкою вони побачили, що о. Артемій, Сусана Уласівна, писар з писаршею сидять на ґанку млина і балакають з людьми. Ватя потихеньку вийняла свою руку зпід Леонідової руки: вона боялась сільського поговору.

Сусана Уласівна махнула парасолькою до Ватї.

— Он мама мене кличе. Мабуть час вертатись до дому, а я оце загулялась з вами.

— З вами гуляти нескучно, та шкода, що нам недовго прийшлось погуляти, — сказав Леонід Семенович.

— Приїдете до нас, чи просто вернетесь до дому? — спитала в його Ватя, йдучи через греблю.

— Спасибі вам! Коли я вам не обрид, то приїду, — сказав Леонід Семенович.

— Ви мінї обридли! — аж крикнула Ватя. — Чого-ж це вам так здало ся, що ви мінї обридли?

Вона трохи не прохопилась сказати, що любить його, але її несьміливість за часу її вдержала. Тим часом її хотїлось допитатись в Леоніда Семеновича, чи вона подобаєть ся йому. Вона наводила його на ту думку.

— Хто його зна... Часом здаєть ся, що ти не обрид людям, а потім виходить, що й обрид, — плутав Леонід Семенович: — бачите, людий трудно вгадати.

— Ми усї будемо дуже радї, як ви будете навідуватись до нас частїйше. Папа вже старий чоловік, але радий гостям і таки любить побалакати з ними про полїтику.

—І таки добре настирасть ся з тією своєю полїтикою! — подумав Леонід Семенович.

— От вже й кінець нашій гулянцї. Он мене ждуть! — якимсь смутним голосом заговорила Ватя, і в її голосї почула ся дрижача жалісна нотка. В її вдачі було богато природженої журливости.

— Час нам до дому! Прощайте! Спасибі вам за хліб за сіль! — говорив о. Артемій до ґосподарів.

— Та й вам спасибі, що потрудились та побалакали з нами, — дякував дід Яків.

О. Артемій сів в екіпаж, рядом з ним помістилась Сусана Уласівна. Ватя розпрощалась з усіма і сіла проти матері.

— Приходьте-ж до нас! Не забувайте нас! — крикнув о. Артемій з екіпажа до Леоніда Семеновича.

Панич скинув капелюх і поклонив ся, не спускаючи очий з Ваті. Ватя зловила його гострий погляд і одповідала поклоном йому одному. Коні шарпнули і сховались за крутою повороткою.

Уся компанія вернула ся ще до млина і заново сіла за столи. Дід Яків тепер скинув свиту. Чарка знов пішла кругом стола. Молодиці й собі сіли за стіл коло писарші. І вчитель, і писар, і панич і навіть писарша не минали чарки... і нагулялись в млині до схочу...

— Якби ваш млин молов так добре, як оце ми сьогодня перемлинкували пляшок та чарок, то з його вийшов би добрий млин на всю околицю, — сказав всьмішки вчитель.

— От вже вмієте сказати й приказати! — сьміяв ся Лесько.

— Чом ти не попросила Леоніда Семеновича на завтра на обід? — тихо спитав о. Артемій жінку, вертаючись до дому.

— Буде багато чести задля його. Скаже, що набиваємось, і нас, борони Боже, піднімуть на сьміх. Нехай він пристає до нас, а не ми до його, — сказала гордо Сусана Уласівна.

— Роби, як хочеш, але як він сьогодня ввечері не прийде, то прийде завтра вранці; а як прийде вранці, то треба попросити на обід, — говорив о. Артемій.

— Як прийде завтра, то й зоставимо на обід, — обізвалась Сусана Уласівна.

— А! — цмокнув о. Артемій і аж за голову вхопив ся обома руками, неначе в його несподівано заболіла голова: — адже-ж в нас і вино вийшло, і кращої горілки нема! Прийдеть ся бігти до Корсуня за вином та за горілкою, — говорив о. Артемій.

— То й побіжиш. Треба й сьвіжого мяса взяти на борщ, — сказала Сусана Уласівна.

О. Артемій закрутив ся в екіпажі, неначе йому замуляло. Він трохи не гукнув на погонича: навертай на Корсунь.

Ватя слухала цю всю розмову і вже неначе ждала до себе в гості Леоніда Семеновича. Коні вскочили в двір, а її здавалось, що Леонід Семенович от-от прибуде до їх.

Вона вбігла в кімнати якась ніби заклопотана. В неї десь узяв ся потяг до порядкування, несподівано прокинулась охота до хазяйнування, прокинулась дрімаюча енерґія. Вона прибігла до дзеркала, оглянула себе кругом, подивилась на своє зачервоніле лице, похапом скинула капелюх, стягла з рук тісні рукавички так швидко, що вони аж затріщали, і кинулась прибирати в покоях. Все здавалось для неї не на місци. Вона вхопили рушничок і почала стирати пил з мебелї, з пяніна, одчинила кришку пяніна і витерла його в середині, поперекладала і поскладала симетрично ноти на столику, бігала, вешталась.

— Як хазяйнує! Аж ось коли припала охота до ґосподарства! Тодї як жених на поріг ступає! — думала мати, дивлячись на дочку і стиха осьміхаючись.

— Мамо, чи наш самовар вичищений? Як подасть наймичка самовар такий чистий, як горщик, ото буде сором! — говорила Ватя, і вона побігла до пекарні і подивилась на самовар.

Самовар був не дуже блискучий. Ватя нагнала наймичку і загадала чистити та шарувати самовар.

— Щоб мінї самовар лиснів, як золото! Чуєш? — гукнула Ватя на наймичку і кинулась до дзеркала, щоб перечесати й заново позаплїтати свої коси.

Попоївши добре на обіді, старі одіклали обід на пізню годину. Обідали пізно, а Ватя сиділа за столом і тільки ложку вмочала. Апетит в неї пропав, неначе вона загубила його або в млинї, або десь на греблї.

— Вже затого й вечір буде, а паничь чомусь не приходить, — сказав о. Артемій лежачи на канапцї і позїхаючи.

—Мабуть його сьогодня й не буде, — обізвалась Сусана Уласівна.

— Може й не прийде сьогодня, як у млинї було "велиє возливаннє Бахусови." Мабуть спить десь в писаря в клунї на сїнї. А тим часом треба його ждати... Не можна вирватись до Корсуня. Може візьме та й прийде ввечері. Ото, бідна моя голівонько! Побіжу вже завтра раненько до Корсуня за вином. А подай мінї, Ватю, ґазету та окуляри! За тим млином не встиг і ґазети перечитати.

— А може й прийде ще й сьогодня! — говорила Ватя, подаючи

батькови ґазету. — Може прийде, прийде: доконешне прийде! — думала Ватя і ждала, ждала та все в вікно на двір виглядала.

Наймичка внесла самовар і поставила на столї. Самовар аж сяв. Ватя застелила стіл чистою найкращою скатеркою, погарячила й повитиряла стакани, поростановляла їх на блюдечках рядочком. Все вона розіклала на столї гарно, симетрично, та все виглядала в вікно. А Леоніда Семеновича не було.

Вже й чай випили. Ватя кинулась прибирати на столї, помила стакани й блюдечка, знов поставила їх рядочком. Стакани чисті, чисті аж сяли, а панич не приходив. Ватя зітхнула, пішла до гостинної, сїла за пяніно і почала награвати тихі, сьпівучі мельодиї, щоб заглушити свої почування. А серце нїби не слухало тих мельодий і говорило своє.

Вже й сонце сїло, і вечір настав. Ватя пішла в садок, пішла до ставка, кинула оком на широкий став. І та картина нїчого не промовила до Ватї, неначе вона її не бачила. Її думки були далеко од садка, од ставка. Її думи лїтали понад зеленими луками, понад річкою, де вона гуляла з милим. Вона неначе почутнювала його гарячу руку під своєю рукою, неначе чула його дзвінкий голос...

Цїлий вечір вона прогуляла по садку, ходила, сьвітом нудила; цїлий вечір ждала. І нї на одну хвилину не покидала її думка про милого. І нерви втомились, і ноги зболїли, і серце щеміло та нило, та все ждало.

Ватя передумала, ходячи по садку, усю розмову з милим, усї слова, які він промовив до неї, гуляючи по луках, як прощав ся з нею, як кинув на неї останнїй погляд, ласкавий, веселий, чаруючий. І її думки вже полетїли вперед, в будуччину.

— Куди він заїде? Куди він завезе мене? В який край, в яке місто?

І її фантазия, розбуджена читаннєм повістий та усяких французьких романів, натруджена од недавньої гулянки, понесла її думи, неначе на крилах, в якийсь инчий край, в якесь невидане місто. І той край уявляв ся для неї роскішним, і місто здавалось для неї великим, багатим. От перед нею неначе майнули якісь улиці з роскішними палацами. На їх снує багато публики, убраної, веселої. От майнули якісь веселі сади з пишними зеленими алеями. Десь за зеленими вітами, в гущавинї лунають мельодиї оркестри. Скрізь людно, весело. От нїби настав вечір: в саду горять огнї; скрізь ясно, весело, людно. Вона гуляє з милим, побравшись попід руки, слухає чудові сонати. От вони нагулялись,

вертають ся до дому тихою ходою, не хапаючись. Їх кімнати чисто прибрані, мійські, з гарною обставою. В покоях сьвітло. Вона сідає з милим за стіл коло самовару. Вони в-двох в цілому домі; нігде не чути ні живої душі. В одчиняне вікно видко небо, засіяне зорями. Здалека долітають завмираючі гуки музики... Вона дивить ся на милого й не намилусть ся ним... Якийсь неначе рай увиджусть ся її фантазиї, заколисаній тихим, одностайним сільським життєм.

— Ватю! Ватю! — загукала на неї мати в одчиняні скляні двері: — а йди вже вечеряти! Ото загулялась!

Ватя неначе прокинулась од своїх дум і примітила дійсне сільське своє житє, дійсні свої обставини. Вона аж розсердилась на маму, що сполохала своїм гуканнєм її золоті мрії.

— Ох мрії мої, мрії золоті! Коли-б ви справдились в моєму житті! — думала Ватя, ступаючи важкою ходою на східці ґанку.

— Завтра вдосьвіта побіжу я до Корсуня по закупки, — сказав о. Артемій, сидячи за вечерою.

— Чого-ж вдосьвіта? Хіба до Корсуня далеко? Встанеш в пятій годині, як звичайно встаєш, то й встигнеш, — сказала Сусана Уласівна: — на пізній обід як раз буде добре.

— Авже завтра панич прийде. Що прийде, то прийде, — обізвав ся о. Артемій: — здасть ся, Ватю, ти йому припала до вподоби.

Ватя спалахнула й почервоніла, як маківка.

V.

Другого дня о. Артемій встав раненько, звелів запрягти коні і, мов вихор вилетів з двору, та й поїхав до Корсуня.

В Корсуні були одчиняні тільки різниці, як о. Артемій приїхав у місто. Жиди ще спали. Купивши мяса, о. Артемій пішов до винного погреба. Погріб був зачиняний і замкнутий. О. Артемій побудив жидів, набрав вина та доброї горілки, забіг в кондиторську за паляницями та пирожним чи тісточками, накупив ласощів на десерт і задумав ся.

— Чи не забігти-б на часок на вокзал? — подумав о. Артемій. Але він глянув на годинник. Поїзда треба було довго ждати і гаяти надаремно час. О. Артемій аж зітхнув.

— Може- забігти до о. Сави? — майнула в його думка: — може-б почув яку новину. О. Сава певно їздив до Київа, був в консисториї... Але... до о. Сави треба звертати в бік... Далеченько.

О. Артемій знов зітхнув, але вже важче і подумав:

— Ат... Забіжу по дорозї хоч до о. Порфирия, хоч на часок. Напю ся чаю і може щось нове почую.

Він скочив на віз і крикнув до погонича: — Поганяй!

Погонич знав норови свого батюшки і пустив конї скоком.

Швидко віз підкотив під двір о. Порфирия. О. Порфирий жив на мійський лад, бо не ґосподарював; він ще спав, бо було ще рано. О. Артемій прожогом кинув ся не на парадний прихід, а з двору, через пекарню і влетїв в кімнату. В кімнатї було тихо, і по всьому домі було тихо, неначе нїкого і в домі не було.

— Чи виїхали усї куди в гостї, чи що? Чого це так тихо в домі? — подумав о. Артемій.

Він одну хвилину постояв, кинув очима на позачиняні двері, а далї раптом одчинив двері і потрапив в спальню о. Порфирия. О. Порфирий спав аж хріп на всї застави. Коло ліжка на столичку стояла лямпа і валялась розгорнута книжка. Вікно було завішене густою завісою. В кімнатї стояла сутїнь.

—Чи це ви й досї спите? — ляснув на всю кімнату о. Артемій.

О. Порфирий кинув ся, з просоня підвів ся й сїв. Його очи виявляли переляк.

— Ой, Боже мій! Що таке? — говорив він якимсь задавляним, напів сонним, голосом.

Ха, ха, ха, — зареготав ся о. Артемій. — Чи це ви й досї спите? Гляньте, як уже високо сонце підбило ся в гору!

— І носить його ледащо вдосьвіта десь по Корсунях! — думав о. Порфирий, протираючи сонні очи.

Він проти волї пригадав, як о. Артемій вже раз налякав його в ночі. Це було в осени. О. Порфирий вже був тодї погасив сьвітло, ліг в постіль і задрімав. Коли хтось несподївано застукав у вікно та так здорово, що аж шиби задзвенїли. О. Порфирий лупнув очима: знадвору проти вікна стояла якась висока, патлата постать і стукала в вікно. Йому здало ся, що то злодїй добиваєть ся до хати.

— Отче Порфирий! Чи ви спите? — загукав голос під вікном; — а встаньте на часок та одчинїть!

— Що воно за проява стоїть під вікном? Певно хтось на селї нагло заслаб, та це мене кличуть сповідати та причащати слабого. Але думка про злодїїв все таки не покидала о. Порфирия.

— Хто там? Чого тобі треба? — спитав він, підступивши до вікна.

— Та це я, о. Артемій! Їду з Корсуня та й забіг до вас на часочок: маю цікаву звістку! — гукав за вікном о. Артемій.

— А бодай тебе! Потрібна мінї твоя цікава звістка. Розносив ся з нею, як старець з писаною торбою, — думав о. Порфирий і пішов одчиняти двері.

О. Артемій вступив у хату і приніс таку звістку, що один з кіївських протопопів помер, а другий овдовів, а одного сусїда скинули з благочинного.

— Чи в вас готовий самовар? — спитав о. Артемій в ґосподаря.

— Певно готовий. Ось зараз спитаю у клюшниці, — говорив сонним хрипким голосом о. Порфирий, накидаючи на себе кафтан на опашки і виходячи в столову, де вже стояв на столї самовар.

— Вже готовий. Прошу до столової, а я тим часом вмию ся та трохи причепурю ся, — говорив о. Порфирий.

О. Артемій вступив до столової. Клюшниця увійшла і налила йому стакан чаю. О. Порфирий хапком вмив ся, причесав на швидку руку свої коси рідким металїчним гребінцем, перехрестив ся, прочитав на ходї "Отче наш" і ввійшов до столової.

— Де це ви так спозаранку їздите? — спитав він в о. Артемія.

— Та це бігав до Корсуня за усякими ґосподарськими закупками та думаю: забіжу на часок до вас та розпитаю, чи не чуть яких новинок. Ви все таки ближче живете од вокзала і... од о. Сави.

— А о. Сава вже розпочинає ставити нову церкву, — промовив о. Порфирий: — ще торік чи либонь позаторік виканючив він собі в консисториї просильну книгу, послав по селах дїдів, дїди нажебрали гроший, а о. Саав з нїчого утворив щось, — говорив о. Порфирий.

— Що-ж тут у вас чуть нового? — спитав о. Артемій.

— Нїчого такого. В Богуславі Аврум повісив ся, — сказав о. Порфирий.

— Не вже! Ото диво! Здоровий був чоловік, зовсїм здоровий; і крамницю добру мав. Царство йому небес.... — прохопив ся о. Артемій і вже поклав пучку на чоло, щоб перехреститись. — Чи то пак він жид! Трохи не перехрестив ся за жида. Та вже де він буде на тім сьвітї — там і буде. Земля над ним пером! З якої-ж то причини він повісив ся? — допитував ся о. Артемій: — Чи не збанкротував часом?

— Хто його знає? Не може бути: він багатенький, — сказав о. Порфирий.

— А може через свою Ривку? О, там така кокетна: вертить тими очима на всї боки. Щось воно та було там: — говорив о. Артемій і разом з тим хапав ся пити гарячий чай.

— Хто його зна!... Доктори хотїли пороти Аврума, а жиди підняли бунт: так і облягли хмарою Аврумів дім. Давали докторови сто карбованцїв, щоб не поров, а він не взяв; тодї вони всунули йому хабара двістї карбованцїв: він взяв і дозволив поховати Аврума.

— Двістї карбованцїв дурнички, з доброго дива! От нам нїхто не дасть двістї карбованцїв дурно! — говорив о. Артемій.

— А вже-ж не дасть, — сказав о. Порфирий.

— От у вас є новинки. І в мене є новинка: княгиня видає замїж за якогось доктора якусь свою троюродну небогу чи вихованицю, чи що... щось таке,... що рід його Бог сьвятий знає. Оце буде вінчатись на тім тижнї. Мене, хоч я й благочинний, княгиня не просить вінчати... Але я приїду і не проханий на вінчаннє.

— Але-ж місцевий батюшка буде гнїватись, бо ви одібете од його заробіток, — насьмілив ся сказати о. Порфирий.

— Чого-ж обідить ся?! Будемо вінчати в-двох, — сказав о. Артемій.

І справдї через тиждень пісьля того о. Артемій набіг несподївано перед самим вінчаннєм до церкви. Княгинї дали знати, що приїхав благочинний. Вона мусїла попросити його повінчати свою вихованицю. О. Артемій дістав за труда двістї карбованцїв, а місцевий панотець тільки двадцять пять, за що дуже гнївав ся на отця благочинного, котрий видер трохи не з його рук чималу плату за труда.

— Та це й усї ваші новинки? — допитував ся о. Артемій, допиваючи другий стакан чаю.

— Усї, — обізвав ся о. Порфирий апатично.

— Ой час мінї до дому! Треба поспішати! В мене вже сїйба починаєть ся. Роботи, роботи! Ой трудовики ми, трудовики, — а користи з тих трудів, як кіт наплакав, — говорив о. Артемій.

— Та посидьте ще! Приїхали — неначе огню вхопили чи позичили. Якже ви тепер живете з своїм волосним головою та писарем? Я од своєї сїльської старшини держу себе яко мога далї та осторонь, ради

спокою. Нікого не зачіпаю, щоб і мене ніхто не зачіпав, — говорив о Порфирий.

— Виходить, що наш писар порядний чоловік. А попереду гордував мною. Чи трапить ся було в мене спан на леваді, чи треба було припинити якого лихого мужика, то він було й вухом не веде, хоч я його було й прошу, а тепер став добрий до мене. Я його, знаєте, запросив кілька разів до себе, запросив і писарню, почастував наливкою та добрим спотикачем, і писар став такий добрий, хоч в вухо вгай! А писарша — чудова людина! Все таки вона дочка недавно випеченого дідича, бачить ся в батька з інтеліґентними людьми, набрала ся кращих манер, обтесалась, обтерлась, обшліфувалась. Дама та й годі: ще й весела до того. В моїй гостинній поводить ся з людьми зовсім, як слід. І писар вже не дивить ся на мене сторч.

— Що це таке? Попереду звав писаря антихристом, а це вже хвалить на всї боки... Щось є! Якась політика в його заходить з писарем! — подумав о. Порфирий.

— А це ми вчора сьвятили млина на Росї. Старшина з компанією чи з своєю спілкою давав не обід, а цїлий бенкет, — додав о. Артемій: — на бенкетї була уся наша інтеліґенція, навіть мою стару просили.

— А ще-ж не встигли полаятись ці спільники? — спитав о. Порфирий.

— Нї. Було-б дуже вже зарані. Бувайте-ж здорові, отче Порфирий, та й на нас не забувайте! Ой, опізнив ся! — крикнув о. Артемій і, вхопивши в руки шапку, кинув ся в двері, неначе втїкав, неначе птиця кулею кидаєть ся в вікно, вибіг з дому, скочив на легенький візок і побіг до дому.

Тим часом як о. Артемій справляв ся з закупками, дома в його одбував ся великий ґармідер. І мати й дочка прибирали в кімнатах, звелїли вимити чистенько підлогу, повимивати чисто вікна. Поралась наймичка, поралась Сусана Уласівна, а Ватя працювала з незвичайною енерґією: постирала скрізь порох з мебелї, повиносила на ґанок вазони, бризкала на їх з рота водою, пішла в садок нарвала квіток, зробила два букети: один поставила на пянїно, другий на столї. Швидко в комнатах все залиснїло аж засяло. Скрізь було чисто прибрано. Приїхав о. Артемій і привіз провізию. В кімнатах запанувала тиша: в пекарнї почав ся ґармідер, неначе перед якимсь празником. Там готував ся смачний обід.

Ватя прибралась в лїтню легеньку сїреньку сукню, завязала шию малиновою оксамітовою стрічкою і ждала Леонїда Семеновича. Вона трохи зблїдла на виду. І палкі мрії, і тревога, і жданнє і гаряче кохання — все це стревожило її нерви. Вона то сидїла на канапі в гостинній, взявши ручану роботу для вишивання, то ходила по гостинній, то сїдала за пяніно і починала вигравати тихі мельодиї, то знов вставала і заглядала у вікно.

— Господи, як я перемучилась! Коли-б уже йшов! Якби краще було, щоб він мене застав? Чи за шиттєм, чи за граннєм? — Думала Ватя: — краще буде, як він застане мене за пяніном...

І Ватя одчинили пяніно, сїла і почала награвати українські думки Завадського.

Леонїд Семенович після вчорашнього бенкета спав довго, добре виспав ся, потім скупав ся в ставку і вже після одинадцятої години пішов до о. Артемія. В його таки була думка смачно пообідати в батюшки, бо його сестра готувала зовсїм таки не кухарський обід: борщ та кашу з салом.

Несподївано загавкав на дворі Рябко. Рипнули двері в прихожу. Ватя грала і прислухувалась. В прихожій почув ся через зачиняні двері невиразний шум, потім якась розмова. Було виразно чути голос о. Артемія. Ватя почула, що її руки стиха задрижали на клявішах. Вона почувала тревогу в души, але механїчно водила руками по клявішах, ледві доторкувалась до їх. Руки торкали клявіші механїчно. Усе її чуттє було направляне на далекий шум, на далеку розмову.

В столовій затупотїли, зашаруділи. В гостинну увійшов Леонїд Семенович. Ватя обернулась і її щоки спахнули. Вона була незвичайно рада і ледві здержала себе, щоб не виявити своїх радощів.

— Добрий-день вам, Валентино Артемівно! А ви все за музикою, все за поезиєю! Добру частину ви собі вибрали! — говорив Леонїд Семенович, витаючись з Ватею.

— А що-ж більше робити молодим паннам, як не грати, сьпівати та танцювати? — обізвав ся о. Артемій: — усьому свій час. Колись і ми грали й танцювали, а тепер вже не подужаємо танців, — сказав він обертаючись до жінки, котра вступила до гостинної поважно й гордовито: — чи правду я кажу, Сусано Уласівно?

— Була колись правда та заиржавіла: наше було та минуло, — о-

бізвалась Сусана Уласівна, сідаючи на канапі і запрошуючи гостя сісти на кріслї.

Ватя сіла на другому кріслї проти Леоніда Семеновича. Вона примітила, що він трохи зблїд на виду. Він і справдї зблїд після вчорашнього бенкету.

Може він думав про мене, як я про його, та й зблїд. "Ой, коли-б ти так за мною, як я за тобою!" — несамохіть прийшли її на думку слова піснї.

— Чи швидко-ж після нас вчора розійшли ся гостї? — спитав о. Артемій.

— Не дуже швидко. Кропили млин довго ще після вашого одходу і кропили таки добре. Ваш сільський старшина накропив ся так, що ледві потрапив в двері, як ішов до дому, — сказав Леонід Семенович і зареготав ся.

— А дїд Яків добре накропив ся, чи не дуже? — спитала Сусана Уласівна.

— О дїд Яків це міцний дїд; сидить, мовчить та тільки сопе гарячий час: скрізь робота; усім нїколи, усім не до гульнї. І в нас в дома робота аж горить! — сказав Леонід Семенович.

— А чарки не минав? — спитав о. Артемій.

— І чарки не минав, і зза столу вийшов тверезий. Цей дїд якийсь кремяний: наче штукований, складяний з кремяної мозаїки, — сказав Леонід Семенович.

— Дотягне до сто років, — обізвалась Сусана Уласівна.

— Були де в гостях в цї місяцї? Забавлялись? — спитала Сусана Уласівна в Панасенка.

— Був у кількох сусїд та в свого батюшки. Але тепер саме настав — сказав Леонід Семенович.

— Бачили ся з Антосею? — спитала Ватя і допитливими очима глянула на панича.

— Стрічав ся разів зо два в гостях, — сказав Леонід Семенович.

— Все така весела та проворна? — допитувалась Ватя: — чи поправилась хоч трохи, покращала?

— Здаєть ся, трошки стала повнїйша, але, сказати по правдї, я й не придивив ся добре, бо вона швидко чогось поїхала до дому.

Ватя зрадїла: її неначе стало лекші на души. Вона скоса поглядала на батька і боялась, щоб він часом не виніс ґазети та не почав чита-

ти її гостеви. Її хотілось з ним поговорити, побалакати та ще й на самоті. Але о. Артемій таки не забув ся про свої ґазети, схопив ся з стільця, побіг до столової і виніс листок ґазети. В Ваті аж в душі похололо.

— Ну, тепер почнеть ся-ж трактация про політику! І який дідько повидумував оті ґазети, щоб тільки одбивати ними паничів од паннів! — подумала Ватя. І її забажалось вирвати ту ґазету з батькових рук і шпурнути її за вікно.

Але о. Артемій на це не вважав і поштував гостя читаннєм якихсь уривків та звісток, та розмовою про політику. Але на Ватине щастє в сьвітлицю вступила наймичка і оповістила, що куми принесли хрестити дитину. Ватя була ладна поцілувати тих кумів в самісінькі уста.

О. Артемій вийшов. Сусана Уласівна трохи побалакала і собі вийшла до пекарні для якоїсь куховарської справи, а може й зумисне. Ватя зісталась з Леонідом Семеновичем в-двох.

Леонід Семенович примітив, що Ватя змінила тон: вона почала розважати гостя в ролї ґосподинї.

— Куріть, будьте ласкаві! — сказала вона і дістала з пяніна тютюн та сірнички, поставила перед паничем, а сама сіла на канапі, зробила собі папіроску і почала курити.

— Ви курите? — спитав в неї панич.

— Так в ряди-годи, як часом припаде охота, але реґулярно не курю, — сказала Ватя.

Вона сіла серед канапи, сперлась ліктем на вишивану подушку, заклала ногу на ногу, ще й трохи ноги простягла на бік. Вона ніби трохи лежала на канапі. Очевидячки вона позувала перед молодим паничем.

Леонід Семенович мимохіть задивив ся на неї. Повненька, навіть огрядненька, з здоровими, трохи втомляними очима, з примітними чорними бровами вона дуже нагадувала в тій недбайній вольній позї східних гаремних дівчат.

— А ви були де в гостях після вашого вечора, аж до бенкету в млинї? — спитав в Ваті Леонід Семенович.

— Нї. Вчорашній бенкет був перший після нашого вечорка, на котрому я була, — сказала Ватя, пускаючи димок в гору; — та й де його бувати? Яке наше тут товариство? Хіба ви не знаєте наших батюшок? Яка з їх веселість?

— О, не грішіть бо! Батюшки народ веселий. Менї весело в їх ком-

панії. Мійське товариство багато не таке щире та веселе. Батюшки вміють пожартувати й посьміятись. В їх розмові багато гумору щиро-народнього, цікавого, сільського.

— Їй Богу, це ви говорите їм поза очи компліменти. А я готова втікти од їх товариства хоч на край сьвіта. А наші матушки, та ще й ті... старійші? Ат... — сказала Ватя і махнула напіроскою.

— Ба не компліменти! От і на тому бенкеті в млині я зауважив, що компанія веселилась й забавлялась щиро, просто, без чваньковитости, без мійської пихи, зовсім по-сільський. Стеменію можна сказати про неї: що на умі, те й на язиці. А в місті не так, зовсім не так... Говори та й оглядай ся.

— А мині ця компанія зовсім не по душі. Не має тут з ким зійтись, з ким приятелювати. Он тут недалечко живуть наші сусіди, — панни. Повиходили з третьої кляси дівочої духовної школи.. Яка-ж це компанія? Письменні сільські дівчата, тільки й того, що убрані по-европейському, — сказала Ватя і зітхнула.

— Високо несеть ся та не знаю, чи високо й сяде... — подумав Леонід Семенович.

— А Антося! Чим же вона недобра сусіда для вас? — сказав Леонід Семенович.

— Та тільки-ж одна Антося... але одна людина це ще не товариство, — сказала Ватя.

Вона підвела ся з подушки, посунула свою фіґуру в куток канапи і знов закинула ногу на ногу ще й голову одхилила назад. Її повна коротка шия, оперезана малиновою оксаміткою, забіліла й залисніла, як шовк.

— В нас тут така компанія, як оця, що принесла хрестити дитину: молодиці та баби, та молотники. Оцю компанію найчастійше доводить ся бачити, — сказала Ватя ще й спідню губу закопилила.

— А я люблю побалакати й з сільськими дядьками: між ними трапляють ся веселі гумористи.

— Бо ви панич, а паннам це якось не пристає; та й поведенції такої в нас тепер нема на селі, щоб куматись з молодицями... — сказала Ватя. — Мині весело жило ся, доки я вчилась в Кіиві. Хоч і роботи було багато, і харчували нас так погано, що ми все були голодні, але за те було весело в гурті. Як приїхала я з школи до дому, то перші місяці не знала, де дітись з нудьги. Тепер я вже трохи звикла, —

сказала Ватя і при тому підвела ся і сперлась ліктем об стіл, приймаючи ще инчу мальовничу позу.

— А я жду, не діжду ся, щоб скінчити свій курс. Ви в школї жили усї гуртом, в пансионї, а я живу на кватирі в-двох з товаришом. Я за книжками, і він сидить за книжками. Та так нам весело в хатї!... Так весело, як ченцям в манастирі, — сказав Леонїд Семенович і зареготав ся: — їй Богу, хоч постригай нас в велику схиму!

— А ви-б постриглись в велику схиму? Маєте до схими потяг? — спитала Ватя.

— Я? Борони Боже! Я дуже люблю паннів, а не схиму. Поганий з мене вийшов би чернець...

Ватя пильно подивилась на панича, неначе очима випитувала й вивіряла в його серця. Вона сподївалась, що він от-от признаєть ся що любить її. Але панич більше не розводив ся на цю тему.

— А я переписала для вас "Азру". Памятаєте? Цей романс дуже припав вам до вподоби, — помовчавши обізвалась Ватя.

— О, спасибі вам! Це занадто багато чести задля мене! — аж крикнув панич.

— Усте! Усте! — крикнула Ватя до наймички, котра нагодилась в той час до столової: — а принеси мінї мій саквояж, ту торбинку, що лежить в моєму "будуарі" на столичку!

— Це бачте, я хотїла якось на днях поїхати до Антосї та й передати вам романс через Антосю, бо ви до Антосї частїйше заїжджаєте, ніж до нас... — сказала Ватя.

Устя принесла маленький, гарненький, як цяцька, саквояжик, обшитий килїмковою материєю з чудовими квітками, а найбільше з рожами. Ватя поклала собі на колїна саквояжик, одчинили його і почала порпатись в йому обома ручками. Ручки були маленькі, кругленькі, з повними неначе пухлими пальчиками. Ватя поодставляла мізинцї. Малесенькі мізинцї стирчали, золоті перстенї з камінцями блищали. Ватя довго щось перехортала в саквояжі тільки пучками, неначе грала ся Потім вона знайшла листочок нот і подала Леонїдови Семеновичу. Він взяв, подякував і подав її руку.

— Позує... а може це її вдача така: гордовита і вдає аристократку. Цей аристократизм, отой її "будуар", трохи мене тревожить, — подумав Леонїд Семенович.

— Я дуже, дуже вдячний вам за вашу працю! — говорив Леонід Семенович.

— Але ця праця говорить про Ватині почування... накладає на мене ніби якісь обовязки, гм... — подумав Леонід Семенович і чогось зирнув по сьвітлиці та по столовій. Пяніно гарненьке, чепурненьке лиснїло коло стіни... Леонід Семенович чогось в думці почав ніби перевозитись звідсіль до дому, але не до свого, а до батькового. Він в думці ніби вже наклав на хури усякого Ватиного добра. Поперед усього він вивіз з двору блискуче пяніно, потім гарненьку і не дешеву мебіль, той здоровий самовар, що стояв в столовій на столї, та срібні ложечки, срібні ложки... тарілки, подушки, обшиті кружевами... потім він вивів в думці з стайнї о. Артемія пару баских коний, вигнав з загороди три парі круторогих волів, дві корові, вигнав з хліва десятеро свиний, двадцятеро овець, викотив з повітки добрий новий екіпаж — і це все перегнав та перевіз на батьків хутір, і аж в кінці всього добра він згадав про саму Ватю і запинив ся... — Цікаво-б знати, скільки Ватя перевезе в своїй кишенї до мене тисячок карбованців, — подумав практичний хлопець.

Поки він перевозив ся з Ватиним добром в своїй думці, в гостинну увійшла Сусана Уласівна і перебила той перевіз.

— От вам у нас і невесело. Попроси, Ватю, Леоніда Семеновича погуляти човном по ставку. В нас і гребці є: приїхали на тиждень мої унуки, — сказала Сусана Уласівна.

— Спасибі вам! Мінї зовсім нескучно. Та вже-б час мінї і до дому їхати, — сказав Леонід Семенович.

— О, вибачайте! Без обіда ми вас не пустимо. Прошу зістатись на обід. Хоч обід в нас і простий, але прошу не поцуратись нашого хлїба-соли! — просила Сусана Уласівна: — голодним ми вас не випустимо з свого двора.

Ватя зачинила й защіпнула саквояжик і поклала коло себе на столї.

— А справдї варто було-б поплавати човном. Погода така тиха й тепла, — обізвалась Ватя.

— Льоню! Володю! а йдіть сюди! Тут ви потрібні! — гукала Сусана Уласівна в одчиняні двері.

В гостинну вступили два паничики: один, височенький, ґімназіст,

другий невеличкий семінарист. Вони поздоровкались з Леонідом Семеновичем і посідали.

— А-ну, паничі! Беріть весла та гайда на човен! Поки обід поспіє, поплавайте трохи човном, — сказала Сусана Уласівна.

Паничі вийшли і пішли шукати весел. Ватя встала і гукнула на паничів:

— Та візьміть з собою корячок, щоб вичерпати воду з човна, а Устя нехай принесе килімка, щоб застлати дно човна: я помажу собі черевики, і сукню задрипаю.

Леонід Семенович вийшов з Ватею в садок. Слідком за ними вибігла Устя і несла в руках гарненький, маленький квітчастий килімок. Ватя йшла повагом, солідно, мало говорила і вдавала з себе поважну особу.

Швидко дійшли вони до берега. Паничі вичерпували корячком воду. Леонід Семенович скочив у човен, вхопив весло і сів в узирі човна, щоб правувати веслом. Ватя стояла на березї під лозами, коло високого куща очерету, гарно убрана, з розпущеною голубою парасолькою, обшитою червоними торочками. За нею стояла Устя з квітчастими килімком в руках. Леонід Семенович глянув з човна на ту мальовничу ґрупу і осьміхнув ся.

— Чисто дочка Фараонова, що вийшла на берег купатись з прислужницею, як малюють на картинах! Тільки бракує Мойсея в кошику на воді... — подумав Леонід Семенович: — такий самий фон, як і на картині; такий самий високий очерет, така-ж зелень, така-ж поважна і убрана панна на тому фоні, ще й наймичка позад неї з квітчастим, новим килімком.

Паничі черпали воду з човна. Ватя поглядала на їх сердитими очима. Її хотїло ся сїсти в човен тільки в-двох з Леонідом Семеновичом, а мати вислала навіщось двох небожів.

— Чи не задля того, щоб вони назирали за мною? Неначе я оце-б кинулась йому на шию в човні!... Не дадуть і поговорити з хлопцем на самоті. А ще докоряють мінї, чом мене нїхто не сватає й досї...

Ватя з сердитими очима, поважною фіґурою, ще більше стала схожа на дочку Фараонову під своєю квітчастою ясною парасолькою. Їй хотїлось поспихати з човна небожів і позакидати їх кудись в очерет. Леонід Семенович примітив той неласкавий погляд, примітив надутий вид і в його чогось минула охота перевозитись з Горобцївки до батька

з усім добром о. Артемія, не минаючи й Ваті. Устя простелила килімок на перекладяну серед човна дощечку і на дно човна. Ватя помаленьку увійшла в човен і, підобгавши трохи сукню, показала дрібненькі ніжки в малесеньких черевичках і важко сіла на човен.

Паничі забрали весла. Володя обпер ся веслом об піскуватий берег і зрушив човна з місця. Човен на трьох веслах полинув, мов селезень, по тихій воді.

— От несподівано міні знов довело ся поплавати на цьому ставку, — сказав Леонід Семенович до Ваті.

— Тільки на цей раз мабуть вам не так весело тут плавати, як було той раз, як ми тут плавали цілою компанією, — сказала Ватя.

— А то чого так? Міні й тепер весело. Хіба-ж я тепер не в приємній компанії? — сказав Леонід Семенович і глянув в вічи Ваті.

Ватя втупили в його очи свій пильний погляд. Леонід Семенович був в літньому білому картузі. Той білий цьвіт незвичайно приставав йому до лиця. І його вид, і очи стали ніби делікатнійші й ідеальнійші, надавали йому делікатности й ґрациозности. Ватя знехотя милувалась ним, не зводила з його очий.

— А тим, що тоді було більше паннів..., була Антося... — сказала Ватя.

— А тепер і паннів нема, і Антосі нема, а я все таки гуляю тут залюбки, — обізвав ся Леонід Семенович.

Ватя наводила його на яке небудь натяканнє про любов, хотіла випитати в його признання, але малі паничі неначе спияли її в допитуванні.

— Оці малі паничі мабуть і його спиняють. Коли-б ми були тут удвох, може-б я й випитала в його душу й серце, — думала Ватя.

Леонід Семенович почав розмовляти то з Льонею, то з Володею, розпитував про ґімназію, про вчителів. Ватя ще більше розсердилась і почала дутись. Переплили ставок, повернули човном до греблі, потім поплили вздовж ставка, і Ватя дивувалась, чому на цей раз ставок, і зелений берег, і червона покрівля забудовання за греблю не мають для неї такої поезиї, як в той вечір, коли вона в-перше гуляла тут з Леонідом Семеновичом. Вона була-б рада швидче причалити човен до берега і піти гуляти з Леонідом Семеновичом по садку.

Леонід Семенович замовк. Він навіть перестав розмовляти з Льонею та з Володею. Час був пізній. Прогулянне на воді, на чистому по-

вітрі, робота веслом, напруга й моцион несподівано розбудили його апетит. Йому дуже схотіло ся їсти і це почуваннє голоду неначе завязало йому язик.

— Вертаймось до дому! Вже пізній час, — промовила Ватя, незадоволяна прогуляннєм на човні і тим, що Леонід Семенович неначе зарік ся признатись в симпатії до неї.

— Мабуть нас дома вже ждуть на обід, — сказав Володя, котрому вже схотіло ся їсти.

Човен пристав до берега. Паничі забрали весла і пішли ховати їх в лози. Ватя з Леонідом Семеновичом повернули стежечкою в садок. Апетит в панича розходив ся, як на злість. В його перед очима манячів стіл з усякими потравами, з гарячими пирогами на закуску. Він йшов мовчки.

— Чого це ви сьогодня такі смутні? — спитала в його Ватя, скоса поглядаючи на його чистий профіль.

— Тим що дуже їсти хочу, — трохи не вирвалось в панича з уст, але він цього не сказав. — Тим що вакациї минають і швидко прийдеть ся засісти до роботи. От вам добре: в вас вічні вакациї, — сказав Леонід Семенович.

— От і в вас швидко будуть хоч не вічні, так завсідні вакациї, — сказала Ватя: — ви швидко скінчите курс?

— Цієї осени, так мабуть перед Різдвом, — обізвав ся Леонід Семенович і замовк: йому хотілось їсти на смерть. Він глянув на яблуню, ніби облиту яблуками. Стиглі яблука ще гірше дражнили його апетит.

— Та й добрі-ж у вас яблука в садку! — промовив Леонід Семенович, підводячи очи в гору до гілля.

— Може спробуєте? Нахиліть гільку, а я вам нарву яблук: Буде нам десерт, як мама не догадаєть ся наготувати нам його на обід.

Леонід Семенович підняв руки в гору, підскочив, як заяць, вхопив гільку яблуні — нагнув її. Ватя підвела ся навшпиньки, нарвала яблук і покидала їх на траву. Леонід Семенович позбирав їх в хусточку і поніс до дому.

— От і ті олеандри, що вам так сподобались, як той раз ви були в нас. Іще й досі цьвітуть! — натякала Ватя.

— І справді й досі цьвітуть, — обізвав ся Леонід Семенович і замовк.

— От не погано було-б перевезти до себе хоч з пару цїх роскіш-

них олеандрів та поставити в садку коло батьківського ґанку, але... це чортовиннє з бутвиннєм, як каже приказка: це бурян, а вся сила в грошах, — майнула думка в Леоніда Семеновича, але тепер він був готовий оддати усі олеандри на сьвіті за смачний шматок печені та за чарку доброї горілки.

— Чого це він і не жартує, і мовчить? Що це з ним стало ся? — подумала Ватя, ступаючи на східці ґанку.

— Слава Тобі, Создателю! От ми і в хаті. Може покличуть обідати, — подумав Леонід Семенович.

Але Леонід Семенович помилив ся. в гостинній не було нікого. Ватя увійшла в гостинну, згорнула парасольку і кинула її на стілець. Потім вона перейшла через гостинну важкою ходою, і ступаючи дляво, неначе волокла за собою ноги, і сіла на канапу. Канапа на пружинах аж увігнулась під нею.

— Ну і справді важенька нівроку! — подумав Леонід Семенович: — коли сьпівають в пісні, що "жінка камінь за плечима", то Ватя буде таки важенькою вагою, хоч і не за плечима.

На дворі стояла духота. Ватя і справді втомилась і неначе розімліла на сонці. Її повний орґанізм був з-роду нервовий, млявий і втомливий.

— Ох, яка духота на дворі! Я вся неначе розпекла ся, неначе оце стояла коло печі, — говорила Ватя, втираючи вид та чоло хусточкою.

— Та й я трохи втомив ся... втомив ся сидячи на човні, — почав жартувати Леонід Семенович, але він почував, що в його десь зникла енерґія до жартів: йому так хотілось їсти, що ніякі жарти не йшли на думку.

Він поглядав на двері в столову; двері не одчинялись. Нігде в домі не було чути ні найменчого гуку, тільки в столовій маятник старомоднього годинника гучно цокав, неначе одномірно вибивав такт.

І Ватя, і Леонід Семенович мовчали й одпочивали. Виходило, як кажуть: "він мовчить, а вона слухає."...

Ватя знов сперла ся рукою на вишивану подушку, запалила собі папіроску і попросила курити і Леоніда Семеновича. Розмова не розвязувалась. На щастє до гостинної увійшов о. Артемій і розпочав розмову про ґосподарство, про селян. Говорючий о. Артемій балакав без упину, але якось механічно, без звичайної в його енерґії, без патосу. І він вже добре виголодав ся; вже й його за живіт тягло так, що його широкі уста

зблїдли. Леонїд Семенович слухав розмови ґосподаря мовчки та все поглядав на двері до столової.

— А! Лїпше було-б зістатись на обід в сестри. Натріскав ся-б борщу, каші та й не мучив ся-б так, як тепер. Та й тягнуть же з тим обідом. І надав мінї дїдько зайти на смачний обід! Тепер мене на такий обід нїхто й колачем не заманить! — думав Леонїд Семенович, годуючись димом папіроски.

В столовій за дверима задзвенїли ножі та вилки, застукотїли тарілки. В Леонїда Семеновича аж душа зраділа.

— Слава-ж тобі, Господи! Може вже покличуть обідати, — думав він.

А Сусана Уласівна мала на думцї виставитись перед гостем з обідом і таки добре загаялась.

Несподївано двері з столової одчинились. Вийшла Сусана Уласівна.

— От-от попросить до столу, — думав Леонїд Семенович.

А Сусана Уласівна спокійненько сїла собі в кріслї і почала провадити якусь розмову. В неї в пекарнї допікалась шарльотка на третю потраву, і вона вийшла, щоб побалакати з гостем, розважити його та й затягти трохи час.

— Мабуть ви вже їсти хочете, — в кінцї усїєї розмови додала Сусана Уласівна. — Вже-б час обідати. А побіжи, Ватю, та глянь, чи накрили на стіл?

Ватя вийшла до столової і зараз вернулась.

— Вже, мамо, все готово! — сказала вона до матері.

Леонїд Семенович трохи не перехрестив ся на радощах.

— Прошу вас до столової! — обернулась ґосподиня до панича і одчинила двері до столової.

Стіл стояв вже накритий і прибраний. Тонка скатерть, тонкі серветки (салфетки), нові ножі й вилки, нові тарілки й чарки — все аж блищало. Сусана Уласівна повиймала усї нові прибори, що наготувала на придане дочцї. Серед стола стояли непочаті пляшки вина та доброї горілки; сьвіженькі етікети на пляшках манили, аж дражнились. Чарки та стакани аж бризкали сьвітом. Леонїд Семенович був такий голодний, що навіть забув на той час перевозитись з усїм тим столовим добром і кинув ся до чарки, а потім до закуски, до сардинок та сира. Він їв, аж за ухами в його лящало, з апетитом молодого студента та й ще після

довгенького посту. Страва була чудово приготована: котлети вийшли пухкі, курчата начиняні й засмажені на сьвіжому маслї, були мягкі й не засушені. Сусана Уласівна була добра ґосподиня і розуміла куховарську страву незгірше доброго кухаря. Леонід Семенович уплїтав на всї застави і зробив честь вмінню Сусани Уласівни. Мати виставляла ся і з столовими приборами, і з потравами перед молодим паничем і очевидячки досягла до своєї мети.

О. Артемій після печенї з курчат налив в чарки вина і випив за здоровє дорогого гостя. Гість своєю чергою випив за здоровє хазяїна, потім хазяйки, а далї за здоровє Ватї, а потім за здоровє паничів: Володї та Льонї. Усї підживили ся після доброї порциї вина. Леонід Семенович кинув ся на жарти, розвеселив ся, реготав ся. Після обіду усї перейшли до гостинної, куди подали каву. І. о. Артемій, і Сусана Уласівна, і Ватя, усї вважали на Леоніда Семеновича, як на жениха, бо коли семінарист заїде до якої дочки батюшки двічі з ряду, то був певний знак, що він постановив собі вже свататись. Так усї думали і про Леоніда Семеновича.

Після кави Ватя сїла за пяніно, довго грала й пересьпівала усї піснї й романси, які вміла. Леонід Семенович ходив по гостинній і підтягував чистеньким барітоном. Він почав передражнювати в сьпівах деяких сусїдних паннів, передражнив Антосю, потім почав перекривляти дяка, далї вчителя як він силкуєть ся в церкві брати низькі басові ноти, зовсїм не маючи низового баса. Передражнюваннє вийшло таке добре та вдатне, що всї в хатї реготались. Леонід Семенович передав навіть саму вчителеву міну сьпівання, як він на крилосї насупить брови, нахилить голову з низ, дивить ся сторч і розчепірить свої й без того широкі губи трохи не до вух і стане такий лютий, неначе хоче ззїсти яку сїльську бабу, або кинутись на амвон і потрощити його..

— Ви казали, що хотїли їхати в гостї до Антосї. Коли ви поїдете? — спитав Леонід Семенович у Ватї.

— Поїду на тім тижнї в четвер... або краще в недїлю, — сказала вона.

— То й я туди приїду. От і добре! Останнїй раз на селї побачимось та погуляємо, — сказав Леонід Семенович.

— Чого-ж це так останнїй раз? Хіба ви думаєте вже й не приїхати на село? Ви, здаєть ся, оце в осени кінчаєте курс?... — сказала Ватя.

— А може вмру! Ми всї під Богом ходимо, — сказав Леонїд Семенович.

— Оце! Нехай Бог боронить од цього. Хіба ви пророк, що знаєте, коли по вас смерть прийде! — сказав о. Артемій.

— Смерть Латинцї звали морс, мабуть через те, що як морсне, то й перекинеш ся й ноги задреш, і сам не знаєш коли... Так говорили в старовину. Може тому й правда, — промовив Леонїд Семенович.

О. Артемій позїхнув на ввесь рот без церемонії. Він нїколи не спав по обідї, але звик полежати на боку і одпочати з ґазетою в руках. Леонїд Семенович це примітив і почав прощатись.

— Та посидьте ще та погуляйте в нас. Ото шкода, що ваш зять та сестра не прибули до нас вкупі з вами, — бідкалась Сусана Уласівна

— Час мінї їхати до дому. Батько буде гнїватись за конї. Ой загуляв ся я й нагуляв ся в вашій Горобцївцї. Та й весела-ж ваша Горобцївка, нїгде правди дїти! — говорив Леонїд Семенович на розставаннї.

— А хутір Панасенків ще веселїйший за нашу Горобцївку! — говорив о. Артемій, стоячи на ґанку та випроваджуючи свого гостя.

Вертаючись з ґанку, о. Артемій веселенькими очима переглянув ся з жінкою.

— Одже мати мемо зятя! — тихо сказав він до жінки.

— Здасть ся, мати мемо... але ще невідомо, що старий Панасенко скаже, — ще тихійше одмовила Сусана Уласівна.

VI.

Минув тиждень. Ватя ждала — не могла діждатись недїлї, щоб поїхати до Антосї та побачитись з милим. Настала недїля. Ватя звелїла запрягати конї і по обідї поїхала до Антосї. Приїхав і Леонїд Семенович. Він таки додержав свого слова. Ватя невимовно була рада і, виїжджаючи од Антосї, просила його одвідати її перед од'їздом до Кіїва. Леонїд Семенович ще раз заїхав в Горобцївку до своєї сестри і з сестрою та з писарем зайшов до о. Артемія на вечірний чай. Сусана Уласівна прийняла гостий дуже привітно, зготувала смачну вечерю, а за вечерою гостї подопивали ті пляшки вина, що о. Артемій понакуповував в Корсунї.

Гостї розпрощались дуже пізньою добою. Через тиждень Леонїд Семенович мав виїхати до Кіїва. І о. Артемій, і Сусана Уласівна і Ватя — усї прощали ся з Леонїдом Семеновичом, як з рідним. Усї просили

його приїхати до їх на Різдво, як він повернеть ся з Кіїва до батька. Леонід Семенович обіцяв доконешне приїхати до їх.

Ватя проводила гостя весела і спокійна, але як тільки вона вернулась в свою кімнату, то почула, що сльози полили ся з її очий. Неначе когось рідного вона випровадила на довгий час в далеку дорогу і зісталась в самотині з сподіванием, з надією. Вона почувала, що розлука з милим була для неї важка, як камінь.

В сумні осінні дні вона сідала за пяніно і розважала себе піснями. І наймилійшою піснею для неї стала пісня про розлуку з милим. "Поїхав милий, зістала ся туга!" — сьпівала Ватя в довгі хмарні осінні дні, і ця смутна пісня найчастійше розносила ся по порожних, гучних кімнатах, поміж гільками високих олеандрів та фікусів, котрими було обставляно пяніно. А сумний сліпий кобзар з бандурою на картині неначе приграваз до тісї пісні, і намальовані боярині з дітьми неначе були єдиними слухачами й сьвідками туги серця молодої дівчини.

В Пилипівку одна сусіда, молода матушка, їхала до Кіїва. Ватя намогла ся їхати з нею. Три дні пробула вона в Кіїві, двічи була в опері, переглядала усіх в партері, гуляла по Хрещатику, приглядалась до паничів, думала, чи не стріне де милого. А його нігде не було видко. Якби вона знала, де його кватира, вона-б написала до його, щоб прийшов до неї, щоб хоч глянути на його, поговорити з ним. Але вона не допиталась, де його кватира. Вернулась вона до дому і її стало лекше на душі.

— Хоч не бачилась з тобою, та була хоч поблизу од тебе.. — думала Ватя, їдучи до дому.

І Ватя вернулась до дому веселійшою. Не такі смутні пісні вже сьпівала вона в сумні, хмарні дні.... До Різдва було недалечко.

Вже надходило й Різдво. О. Артемій прочув, що Леонід Семенович вже приїхав до батько з Кіїва. Він ждав молодого панича до себе в гості, а він не приїздив. Вже й Різдво настало. Вже минув перший і другий день Сьвяток, а панич не хапав ся з візитою. Ватя зажурилась. О. Артемій задумав ся. Третього дня Різдва вранці о. Артемій йшов улицею і встрів диякона з Лисянки, Ґервасия Добриловського, відомого на всю околицю свата. Він попросив його заїхати до себе по якомусь ділу. Добриловський їхав до Богуслава в гості до свого родича. О. Артемій знав, що дорога до Богуслава йде проз самісіньку хату Леонідового батька, старого Панасенка.

Добриловський завернув коні в двір о. Артемія. О. Артемій прийняв його дуже ласкаво, попросив його до гостинної, куди він ніколи не просив ні псаломщиків, ні дияконів. Добриловський догадував ся, що благочинний має до його якийсь інтерес, вгадував навіть, який то був інтерес: в о. Артемія була дочка на виданні.

— Сідайте, отче диякон! — просив о. Артемій гостя, посунувши крісло і показуючи на його рукою.

Добриловський поклонив ся о. Артемієви, як кланяєть ся школяр вчителеви; він придержував лівою рукою рясу на грудях, неначе бояв ся, щоб вона не одставала і не придавала чогось непокірливого й кострубатого його тонкій гладенькій фіґурі. Добриловський все стояв і неначе не насьмілював ся сісти поруч з благочинним та ще в кріслї. Його тоненька, височенька фіґура, уся якась гладенька та чепурненька, неначе стреміла серед гостинної, мов паля, вбита в землю. Дуже білявий, довгобразий, тонковидий, гостробородий він ввесь був ніби обмазаний "елеєм", промкнутий ласкавістю. Ясносірі очи, червоні, повні уста сьвітились ласкавістю та добрістю. Добриловський ступав тихенько, мягенько, неначе закрадав ся, як закрадасть ся кіт до миші. Чи піднімав він руку, чи кланяв ся, чи сідав, чи вставав, його жести, куляція, його рух був нешвидкий, якийсь длявий, але плавкий, ґрациозний та мягкий. Отець диякон був неначе зліпляний з теплого воску, гнув ся помаленьку, як воскова мягка, тепла сьвічка. Навіть його довгі, прямі коси неначе поприлипали до голови і спадали рівними, довгими пасмами на плечі, неначе намочені "елеєм". І сам він своєю вдачею, ніби ввесь був обмазаний "елеєм", бо пролазив скрізь і всюди, сказати-б в найменчу щілину, як вміють пролазити миші.

— Сідайте бо, отче диякон, прошу вас! — попросив його о. Артемій в-друге, і сам, крутнувшись коло крісла, мов той вітер, впав у крісло.

Добриловський ще раз ґрациозно й якось мягко нахилив шию й голову до о. Артемія і потихеньку неначе перегнув по половині свою тонку фіґуру та й сів у крісло. Отець диякон стремів у кріслї, білявий аж жовтуватий, мов воскова сьвічка в підсьвічнику.

— Ви їдете до Богуслава? — спитав о. Артемій в Добриловського.

— До Богуслава, отче благочинний, — тихим і солоденьким голосом обізвав ся диякон.

— Ви будете їхати проз Панасенкову оселю, трохи попід самим його домом? — сказав о. Артемій.

— Шлях іде проз самий Панасенків дім. Може, отче благочинний, маєте яке діло до Панасенка що до спродажу панні, або за землю? — цесьливо спитав Добриловський.

— Ні, отче диякон! — сказав о. Артемій: — маю инче діло; там приїхав вже на Сьвятки з Кіїва його син.

— А, Леонід Семенович — студент! Чув, чув, — сказав диякон і його тихі очи наче підживились і засьвітились.

— Знаєте, Леонід Семенович бував у нас частенько, приїздив кілька раз літом. Так щось мині здасть ся, що він ніби намірив ся сватати мою дочку. Я примітив, що до того діло йде.

— Дай Боже! Панич гарний, і батько його грошовитий чоловік! — сказав диякон.

— Але, бачите, отче диякон!

О. Артемій встав з крісла, потім ніби підскочив, неначе на його хто сипнув гарячим приском.

— Але, бачите... їздить він, та їздить до нас, наче вдає з себе жениха, а сватати — не сватає! — вже крикнув на всю гостинну о. Артемій не то з злістю, не то з сьміхами, ще й руки розставив на всю їх довжину.

Він став зразу ніби приском та вітром. О. диякон прицулив ся і ввесь обернув ся ніби віск та "елей".

Але після останніх слів о. Артемій і сам на часок став ніби "елеєм" та тихим вітрецем. Він підбіг до о. диякона, поклав йому руку на плече і тихо, ніби по секрету промовив, нахилившись мало не до самого вуха.

— Заїдьте, будьте ласкаві, до Панасенка ніби на чай. Ви-ж добре з ним знайомі. А за часом розбалакайтесь з паничем та ніби в жарти спитайте, чи думає він сватати мою Ватю, чи так тільки забавляєть ся оттут в нас в Горобцівці?

— Добре, отче благочинний! Добре! Заїду і розпитаю, — сказав Добриловський тихенько і ввесь став ніби ще мякійший. Він помалесеньку нахилив довгу шию й довгу голову і знов випростав їх так помалесеньку, що і один волосок на голові й на бороді не поворушив ся.

— Скажіть йому так... вставте слівце в жарти, що я дам за Ватею дві тисячі, як буде сватати. А завтра, як будете вертатись назад, заїдьте до мене та й розкажете про паничеві думки. Він чоловік щирий, одкри-

ий, лепетливий, і не потаїть ся з думками, може прохопить ся. В його що на умі, те й на язиці.

— Добре, отче благочинний, добре! Я вже зумію завести розмову і випитати в студента правду. Добре. А не схоче цей, то знайдемо й другого, може й кращого, — сказав Добриловський.

Сусана Уласівна одчинила з столової двері і виглянула.

— Чи можна вас просити на обід? Обід вже готовий. Добри-день вам, отче диякон!

Добриловський підвів ся з крісла і навшпиньки, ніби на різанових підошвах, нечуйно підступив до Сусани Уласівни, нахилив ся помаленьку і поцілував її в руку.

— Отче диякон, прошу й вас пообідати з нами, чим Бог послав. В нас обід буденний, недовгий і ми вас довго не загаїмо в дорозі, — просив о. Артемій.

— Правда, що наш обід буде незагайний, бо буденний, але в дорозі і такий обід знадобить ся. Прошу вас до столової, о. диякон, — сказала Сусана Уласівна, забувши на той час і про свою гордовитість.

Зараз по обіді Добриловський вирядив ся в дорогу і заїхав по дорозі до старого Панасенка. Другого дня о. Артемій та Сусана Уласівна з нетерплячкою ждали повертання о. дияка. Він приїхав аж перед вечером.

— А що, отче диякон? Розпитали? Випитали? Що сказав Леонід Семенович? — питав о. Артемій.

Добриловський важко зітхнув, неначе в його самого трапилось якесь лихо в домі.

— Та що-ж! Завів я розмову. Жартую, кажу до Леоніда Семеновича, що от ви скінчили курс... тепер вам час би подумати про те, щоб і одружитись. Ото й кажу я: і не їдьте далеко, бо і в нас багато є гарних і багатеньких паннів, як от Антося, або дочка нашого благочинного. А наш благочинний, кажу, чоловік грошовитий, для Ваті не пошкодує гроший. А Леонід Семенович так-таки одразу і спитав: — А скілько-ж тисяч благочинний дасть за нею? А я кажу: тисячі з півтора дасть і дві для доброго жениха.

— А він що сказав? — спитав о. Артемій тихо, неначе дух йому забило.

— Дві тисячі! — аж крикнув Леонід Семенович: — то це такий грошовитий ваш благочинний? Я думав він дасть найменче пять тисяч.

Ватя мінї припала до вподоби, але коли дасть дві тисячі та й годї, то нехай Ватю "задні" візьмуть.

— Так і сказав? — крикнув о. Артемій і на віщось забігав по гостинній.

— Так і сказав... неначе вистрелив... а я питаю жартуючи: це так як в казцї казали гуси Івасеви Телесикови, що сидів на дереві в дворі: Змії? А він каже: еге! Я й уха опустив, — сказав Добриловський.

— Так і сказав: нехай її "задні" візьмуть? — знов крикнув о. Артемій і закрутив ся по гостинній, неначе Добриловський сам вистрелив в його з рушницї. І о. Артемій крутив ся, крутив ся і здавалось, от-от упаде до долу й простягнеть ся на всю довжину свого високого зросту.

— Одже отець благочинний ще скрутить ся... А треба було доконечне це йому сказати... Лучче було-б не казати, а щось инче збрехати, — думав Добриловський, водячи очима слїдком за швидкими поворотками о. Артемія.

— Падлюка! — крикнув о. Артемій і все бігав од кутка до кутка. Він забіг в той куток, де коло пяніна стояли високі олеандри, увігнав ся у той вертоград, не примічаючи його, і наткнув ся лицем на гострий лист. Листє штрикнуло його в самісїньке око. О. Артемій аж одкинув голову на плечі і крикнув: — Ой!

О. Артемій спинив ся, став проти самісїнького Добриловського і крикнув: — Падлюка! Падлюка!

Добриловському доводилось бачити, як отець благочинний сьмість ся, доводилось бачити, як він жартує, але тепер перший раз на своєму віку він бачив, як о. благочинний репетує. Несподїваний вихват гнїву стревожив його. Він бачив, як злість нїби забрискала іскрами з маленьких блискучих очий о. Артемія і йому здало ся чогось, що ті іскри впали йому на голову і пішли по спинї, дійшли до самих пят. На одну міть в души диякона похололо; йому здало ся, що о. благочинний кричить не на Панасенка, а на його, Добриловського, лає його падлюкою; і на одну міть йому здало ся, що його вже везуть в манастир на покуту на три місяцї. Гаряча вихватка о. Артемія нагнала страх і на Добриловського. Але Добриловський швидко опамятав ся.

— Еге, падлюка! — знов гукнув о. Артемій до Добриловського.

Отець диякон був на вдачу смирний, мов ягня, нїколи навіть не лаяв ся. З його уст капав тільки мед, і в цьому була його сила, і з його уст нїколи не злїтали такі батальні слова. До баталїї він був зовсїм не-

здатний, а о. благочинний ніби закликав його до гарячої битви. Диякон не насьмілив ся вимовити лихого слова за благочинним і тільки нахилив свою шию, а шия нахилила голову, а голова ніби говорила: пролїзу, куди хоч, тільки не в баталїю: це не про мене річ.

А о. благочинний був саме ніби в гарячій баталії: бігав, крутив ся, вертів ся, аж поки мабуть не втомив ся та не прохолов.

— Оттакі то люди бувають на сьвіті! — промовив о. Артемій мякійшим тоном до о. диякона.

— Нічого те, отче благочинний. Ворона з місця — сокіл на місце. Ваша дочка знайде собі кращого жениха, пошли Боже, її довгий вік та здоровє. Пошукаємо, то й знайдемо. А тим часом може й цей ще передумає. Хто його зна, що в його на серці. Це в його говорилось — жартувалось, а що до діла, то це може буде й нича річ, — так втихомирював благочинного Добриловський.

— Поживемо — побачимо. Що було, те бачили, а що буде — побачимо, — сказав о. Артемій вже зовсім спокійним тоном.

— Та й буря, та й вихор же оцей отець благочинний! — думав про себе Добриловський.

— Цур йому, пек йому отому Панасенкови! Тільки мене роздратував та розсердив. Ходім лучче, отче диякон, та напємось чаю! — сказав вже зовсім спокійно о. Артемій, ще й засьміяв ся.

Він швидко сердив ся, швидко й одходив й простигав, як звичайно буває з дуже нервовими людьми.

О. Артемій пішов до столової. Добриловський і собі встав з крісла і пішов слїдком за ним.

— Ой важко стояти близько коло начальства! Цур йому, пек йому. І обсмалить тебе огнем, і обпалить, і задимить тебе, як того комина! Але, терпи, отче дуяконе! Часом присмалить, а часом і нагріє тебе, — думав Добриловський, йдучи в столову за благочинним: — а вже я не дурнички їздив до того Панасенка; якось таки та влїзу в попівську рясу; нехай отець благочинний розписує, але мусить і розхвалити мене на всї боки перед консисторією та архієреєм, — думав диякон, сїдаючи на стільцї коло самовара.

О. Артемій вийшов з столової і розказав жінцї й дочцї, що перечув од Добриловського. Сусана Уласівна та Ватя увійшли до столової, привитались з Добриловським і сидїли обидві засмучені. Один о. Арте-

мій очевидячки не дуже журив ся і провадив розмову з Добриловським. Добриловський, напившись чаю, розпрощав ся і поїхав до дому.

— От тобі й Леонід Семенович! — сказав о. Артемій до жінки: — і йми віри тим студентам після цього.

— А я йому й няла віри, — обізвалась Сусана Уласівна.

— Їздив до нас мабуть з нудьги на селї, щоб побавитись, погуляти, розважити себе... — говорив о. Артемій.

— Та щоб наїстись, напитись, в смак пообідати, — додала Сусана Уласівна, — бо в писарні тріскав би борщ та кашу, та галушки з салом.

— Але це все ще так собі. Ти, Ватю, ще не думай цуратись його, бо може й він ще не зовсім одкаснув ся од тебе. От приїде на Сьвятки то й побачимо, як він поводити меть ся з тобою.

— Та й мінї так здаєть ся. Але коли вже в його вихопилось з уст таке слово, то я мало надії покладаю на його, — додала Сусана Уласівна.

— Поживемо — побачимо. Що-ж ми, Ватю, не такі вже старі, щоб журитись та побиватись за цім паничем. Хіба він один на сьвітї? — втїшав дочку о. Артемій.

— Ой один він для мене на сьвітї і другого такого немає! — думала Ватя. І вона не розвеселилась і не втїшилась батьковими словами: — А може, може то він кинув ті слова на вітер, як жарти з диякопом... може, може....

І десь глибоко в души молодої дївчини заворушилась надія, ще не втрачена надія.

Вже й Різдво настало. Минув перший і другий день Різдва, а Леонід Семенович не приїздив. Ждали його третього дня, а його не було. Ватя зблїдла і трохи змарніла, дожидаючи милого.

— От і паляниці на яйцях вже доїдаємо, а гостий нема! — журилась Сусана Уласівна: — Чим будемо їх приймати, як усе поїмо, що наготували на Сьвятки!...

Пятого дня Сьвяток о. Артемій сидів з жінкою та з дочкою в вечері за чаєм. До їх надійшов вчитель з жінкою.

Сусана Уласівна посадила вчительшу коло себе і балакала з нею любенько, бо занудилась на Сьвятках: нїхто не навідував ся в гостї. Вона була рада і таким гостям.

Коли це в прихожій щось застукотїло.

— Гості приїхали! — тихо промовила Ватя, і в неї неначе замерло серце.

—Хтось приїхав! — ще тихійше сказав о. Артемій, і взявши з стола лямпу, одчинив двері в прихожу і посьвітив.

— А, слихом слихати, в вічи видати! Леонід Семенович та щей не самі! — гукнув о. Артемій весело. — Роздягайте ся! А в нас і самовар на столї: неначе ждав гостий та саме й кипить! Прошу до чаю.

До столової вступив писар, за ним писарша, а далї Леонід Семенович. Сусана Уласівна встала і церемонно привиталась до гостий. Ватя почервонїла, неначе зайняла ся, потім зблїдла, потім знов почервонїла. Леонід Семенович подав її руку і поздоровив з Сьвятками. Він вилюднів, ще більше змужнів, став повнїйший на виду. Ватя глянула на його почервонїлі од морозу щоки, на його веселий вид і простила в серцї його неласкаві слова, які перечула од Добриловського.

Писарша привиталась з ґосподинею, потім обернулась до стола — там сидїла вчительша.

— Ой, лишечко! Ой, матїнко! — трохи не крикнула писарша. Вона круть-верть, покрутилась на одному місци, неначе коноплї ногами мяла, а далї таки простягла до вчительші пальцї. Черкнулись вони пальцями, полапали одна другу за пучки, неначе одна брала пучкою сіль, а друга — перець, й одвернулись одна од другої. Писарша одійшла до другого кінця стола й сїла. Вчительша надулась і насупилась.

Почала ся весела якась празникова розмова. О. Артемій був радий і говорив за всїх. Гостї нанесли з собою холодного сьвіжого повітря і неначе висьвіжили хату і підсьвіжили о. Артемія й Ватю. Тільки Сусана Уласівна сїла коло вчительші і гордовито позирала на гостий: вона сердилась.

Сусана Уласівна поналивала стакани чаю. На тарілцї лежала здорова купа нарізаних скибок паляницї. Празникові паляницї з питльованого борошна на яйцях вже поїли, і в ґосподинї зістав ся тільки один окрасць. Сусана Уласівна пішла на хитрощі: наклала на тарільцї на сподї купу скибок простої з непитльованого борошна паляницї, а зверху доклала скибками білої питльованої. Вчитель, вчительша, як близче сидїли коло ґосподинї, позабирали зверху шматки кращої паляницї, і поки тарілка досунулась до писарші, на тарільцї зістались тільки темнуваті шматки простої паляницї.

Писарша обідилась і не взяла до чаю простої паляницї. Вона гля-

пула на вчительшу і примітила, що вчительша дивить ся на неї й сьміє ть ся своїми маленькими чорними очима. Вчительша зумисне взяла двома тоненькими сухими пальцями скибку і трошки підняла в гору над стаканом, неначе зумисне показувала писарші та дражнилась: — дивись мов, я їм шитльовану паляницю, а ти будеш їсти просту. Зпід низького лобика вчительші очи аж бризкали сьміхом.

— Ой, сьміє ть ся з мене, клята! Якби не в гостях, здасть ся, взяла-б оці шматки простої паляниці та й пожбурила тобі в самісіньку морду! — думала писарша.

А Сусана Уласівна неначе на злість все говорила любенько з вчительшою, а до писарші й слова не промовила, навіть не дивилась на неї, неначе її і в хаті не було. Писарша примітила, що ґосподиня гордо й сердито поглядала на писаря і на Леоніда Семеновича.

— Чогось ніби сердить ся на нас... І дивить ся не так, як попереду і не говорить з нами, та все з вчительшою. Щось є! — міркувала догадлива по жіночому писарша.

О. Артемій говорив, говорив, швидко неначе втомив ся од розмови і якось мало звертав увагу на гостий. І Ватя говорила з паничем і все неначе супила брови.

— Нехай її "задні" візьмуть! — неначе промовляли в думці цю фразу і о. Артемій, і його жінка, і навіть Ватя. І ця фраза неначе чула ся їм в повітрі, неначе нові гості привезли з собою цю вразливу фразу і виставили її на показ.

— Чи готувати їм вечерю, чи ні? — пробігало в думці Сусани Уласівни. — "Нехай її задні візьмуть!" — знов неначе хтось підказав її під самісіньке вухо, і вона подумала: — не звелю різати курий на вечерю! Не варто! Поставлю холодну закуску, подам пшики, ковбаси, тай нехай ідуть з двору голодні. Не варто!

— Чого це вони говорять, неначе три дні не їли, або три дні пили та це тільки що прочумують ся на похмілле, — думав писар поглядаючи на о. Артемія та його жінку.

— Що з ними стало ся, що вони чогось ніби дмуть ся? І з якої причини? — думала писарша. І в неї голова ходором ходила од здогадів. — Чи не набрехала часом на нас чого вчительша? Не дурно вона сьогодня така весела! Не дурно-ж благочинна тільки й говорить з нею! Щось є! Це вона! Це вчительша!

І в писарші аж голова лущала од здогадів. Ходила ходором голова

і в писаря. Він перебрав у думці усі діла, які траплялись в волости за останні часи, — думав, чи не були вони сполучені з якимись інтересами благочинного, і не знаходив таких діл. Один Леонід Семенович з легкодушністю молодого хлопця нічогісінько не думав і балакав з Ватею, жартував, сьміяв ся, неначе він не почував за собою ніякої провини.

Після чаю ґосподар попросив гостий до гостинної. Гості перейшли і порозсідались кругом стола. О. Артемій і Сусана Уласівна неначе ще виразнійше почули в просторій сьвітлиці образливу фразу: "Нехай її задні візьмуть!" І ця фраза неначе позамикала їм уста. Ґосподиня посиділа трохи коло вчительші і зараз вийшла. О. Артемій позіхнув без церемонії і навіть рота не затулив.

Після одходу матері Ватя ніби розлягла ся на канапі, спершись ліктем об подушку, закурила папіроску і почала позувати перед паничем.

— А я оце недавно була в Кіиві. Ви не чули про це? — спитала Ватя в Леоніда Семеновича.

— Ні, не чув, — обізвав ся він байдужно.

— Їздили ми з однією молоденькою матушкою сусідою. Вона недавно скінчила духовну школу. Подумайте собі! Ми одправили панотця в гостинницю, а самі в-двох з вокзала та просто в оперу! Потрапили на "Трубадура"! Ще й завіси не підіймали, — хвалилась Ватя.

— На "Трубадура"? Як же вам сподобав ся той заграничний "Трубадур"? — спитав Леонід Семенович.

— Дуже сподобав ся. Мині здало ся, що я з нудної Горобцівки та просто потрапила в якесь зачароване царство, неначе казку побачила в справдешніх образах та картинах. Я страх люблю оперу! — хвалила ся Ватя.

— Так би й сиділи що вечора в опері? — спитав Леонід Семенович.

— Не знаю, чи сиділа-б що вечора в опері, але знаю добре, що частенько бувала-б в опері. А знаєте, я й вас бачила в театрі, — говорила Ватя.

— Не може бути, сказав Леонід Семенович.

— Чому не може бути?

— Тим, що ви сиділи в партері, а я певно сидів на ґалерії, через те вам не видно мене, — сказав Леонід Семенович; — але коли-ж ви саме були в театрі.

— Після шилнівчаних запустів четвертого дня, — сказала Ватя.

— То певно мене не бачили, бо я тоді не був в театрі, — сказав Леонід Семенович.

— Та то я жартую. Я вас не бачила, — сказала Ватя, але не призналась, як вона тоді бажала його побачити.

— Ото шкода, що я тоді не знав, що ви в Кіїві. Я був би зайшов до вас, щоб побачитись, — сказав Леонід Семенович.

Ватя зраділа. Її здало ся, що Добриловський сам вигадав ту негарну фразу проти неї, що Леонід Семенович не говорив її ніколи і не міг говорити. Гаряче кохання силувало її йняти віри цьому, силкувалось піддурити думку й розсудливість. Вона перестала йняти віри людському поговорови.

— Він не міг так сказати про мене! Він такий ласкавий та ввічливий до мене й тепер! — думала Ватя. — Ох, коли-б цьому була правда! Той Добриловський певно наклепав на його, отой поганий Добриловський, ота жовта лисиця!...

І Ватя так розсердилась на ту жовту лисицю, що була готова здерти з неї шкуру.

Сусана Уласівна вийшла. Дівчина винесла зараз після її одходу десерт: варенне, конфекти та яблука. За нею зараз вийшла і Сусана Уласівна, промовила кілька слів до писарші, знов сіла коло вчительші і балакала з нею. Писарша розгнівалась зовсім і надулась. Ваті знов прийшла на думку образлива фраза і навела на неї сум. Вона мовчала і тільки курила. Після десерта писарша встала і почала прощатись. Сусана Уласівна не пустила її і просила зістатись на закуску, але просила якось байдужно. Леонід Семенович переглянув ся з сестрою і тим натякнув, щоб вона не хапалась до дому: йому схотіло ся їсти, і він ждав доброї вечері та випивки.

Але його надія не справдилась. Сусана Уласівна не звеліла розкладати на кухні і подала на стіл шинку та смажену ковбасу. На столї стреміла одним одна пляшка горілки. Вина не подали. Гості перекусили і навіть добре не наїлись і не напились. Після закуски писар та писарша почали прощатись. Ні ґосподар, ні ґосподиня і не просили їх ще побавитись. Вчительша та вчитель ще зістались, неначе на злість писарші.

— Не забувайте-ж нас! Прошу вас одвідувати нашу хату! — гово-

рив на прощаннє о. Артемій, але якось холодно, більше для звичайности. Він і в патос вже не вдавав ся, і не цілував ся гаряче, і не махав руками. Гостям і це кинуло ся в вічи. Гості попрощались і ще доволї рано вийшли з дому.

— Вже не так ласкаво прийняли нас сьогодня, — обізвав ся писар до писарші, вертаючись до дому вулицею.

— Зовсїм таки неласкаво! — аж крикнула писарша. — Чогось понадимались, сидять мовчки, не говорять. Благочинна все говорила з вчительшою, а до мене і ледві десять слів промовила. Цур їм! Я до їх в гості більше не піду!

— І вечерю чорт зна яку подали! Я зовсїм голодний: якоїсь шинки шматок, та ще й мерзлої якої ковбаси кільце. Це стеменно можна сказати про нас, як говорили кози в казцї: "Бігла через місточок — вхопила кленовий листочок; бігли через гребельку — вхопили води крапельку — тільки ми пили й їли.." — говорив Леонїд Семенович.

Писар з писаршею та Леонїдом Семеновичем вернулись до дому, дуже невдоволяні і навіть сердиті.

Надбавши собі грошиків, писар вже поставив собі гарненьку хату,, і не хату, а домок з сьвітлицею, кімнатою та пекарнею. Хатки були невеликі, кімната тїсненька, сьвітлиця не широка. Обстава в його хатї була більше така, яка буває в сїрачкових шляхтичів або в міщан. На стїнах сьвітлицї висїли ряди образів в фольґових*) та позолочених рамах. В кутку на образї висїв вишиваний рушник. По стїнах скрізь були поначіплювані портрети царів та ґенералів на папері, намальованих ясними фарбами і оправляних в прості почорняні рами. На перегородцї в кімнату висїла здорова картина — олеоґрафія, недокладного московського видання, на котрім були намальовані усякі життєві спокуси: з одного боку великоруський селянин сидить за столом і кружляє горілку; з другого боку московські приказчики пють за столом в садку пиво та горілку з якимись мамзелями. Ця пістрява червоно - синя мазанина наддавала сьвітлицї веселенький вигляд. Коло порога стояла здорова зелена скриня, на колїсчатах, розмальована здоровенькими букетами червонястих рож і веселила сьвітлицю своїми ясними кольорами. На мальованому невеличкому миснику коло порога білїли поставляні сторч рядки тарілок, тарілочок та блюдечок. В кімнатах було хоч

*) Фольґові рами золочені не сухим золотом, а сухозліткою, або позліткою. Це дешеве листове золото, котрим золотять не дорогі рами до образів для селян.

тісненько, але чисто, тепло, привітно. Понід стінами стояв один ослін, з стінкою, помальоавний червоною фарбою, та кілька простих помальованих зеленою фарбою европейських стільців. Сьвітлиця виглядала пістряво й мальовничо, мов перська ясна материя з усякими квітками.

Писарша поставила на столі лямпу. Писар вийняв з шаховки під мисником пляшку настойки і поставив на столі. Усі посідали за столом і почали судити благочинного та його сімю. Писарша звеліла наймичці зварити вареники на вечерю.

— Щось є! Щось трапилось, але що таке, то я й сама не вгадаю, — аж ламала собі голову писарша: — попереду приймали нас добре, аж цілувались, а тепер одвертають ся.

— І я догадуюсь, що воно щось та є! — обізвав ся й собі писар: — воно потім виявить ся, але поки що, то й я собі аж голову ламаю, та нічого не вгадаю.

— І я примітив, що Ватя чогось сунилась, чогось вдавала з себе неприступну велику паню. Розперлась на софі, задерла кирпу вгору, закопилила губи... — додав Леонід Семенович.

— Я нігде нічого про їх не говорила при людях. Може ти, Льоню, що бовтнув про їх при кому? — сказала писарша до брата.

— Може й бовкнув що; а хто його зна. Я так багато бовкаю, що нічого не пригадаю, — сказав Леонід Семенович.

— Хто в вас недавно був на хуторі? — спитала писарша в брата.

— А хто-ж був! Був з Богуслава старий Аврум; приїздив торгувати пшеницю та просо, — сказав Леонід Семенович.

— Що-ж ти говорив при йому? Жиди великі брехуни і переносять пльотки з села в село, мов сороки, — сказала писарша.

— Я з ним і не говорив. Пройшов проз його, взяв його делікатно під узку та довгу бороду, а потім взяв сї в жменю і закопирчив вгору врівні з носом. Що за сьмішна фіґура вийшла! Ніс горбатий, очи витрішкуваті, вид довгий, і борода крючком вгору! Мама так і приснула од сьміху. Аврум вдарив мене легенько по руці, бо ми з ним приятелї. От і все!

Леонід Семенович зареготав ся на всю сьвітлицю, як згадав про ту закопирчену вгору Аврумову бороду. Писар і писарша і собі зареготались.

— А ще хто був в вас на хуторі? — спитала писарша.

— А ще хто? Були мужики, був наш батюшка, був Антосин батько.

Хто-ж іще? Ага! Був диякон Добриловський, — сказав Леонід Семенович.

— Ота жовта лисиця? — промовила писарша.

— Отой жовтий лис, але я в його хвоста не примітив на той час, — сказав Леонід Семенович.

— Про що-ж він говорив з тобою? — питала сестра. — Чи не говорили ви чого про благочинного, про Ватю?

— А дідько його знає, що він говорив. Здаєть ся, говорив, щоб я сватав Ватю.

— А ти що сказав? — спитала писарша.

— А я сказав... Що-ж я сказав? Сказав, як дадуть тисяч з пять, то сватати му, а як дві тисячі, то нехай її "задні" візьмуть, — сказав Леонід Семенович.

— То це-ж та жовта лисиця і розказала усе благочинному. Так воно й є! — сказала писарша.

— Навряд, чи розказала. Диякон не приятель же благочинному! — сказав Леонід Семенович.

—Чи сказав диякон, чи ні, а я більше не піду до їх сидіти в кутку та витрішки продавати, — сказала писарша. — То цілувались зі мною, цяцькались, а тепер деруть носа вгору і трохи не плюють мині в лице. Ще як ти думаєш сватати Ватю, то я буду до їх ходити, а як ні, то й ні! Дмуть ся, неначе які ґенерали. А я що-ж таке? І мій батько поміщик, може багатійший, ніж вони. В їх стеля з сволоками, а в мого папеньки гладенькі суфіти з кружалами по середині. Вчительша сидить в їх коло столу, а мене затого посадять коло порога, — репетувала писарша, випивши чарку настойки,

— Ватя мині і подобаєть ся трохи, сказати по правді, але якби дав о. Артемій пять тисяч, то я-б сватав її. Ніс в неї трохи короткий, то треба-б батькови доточити його тисячами. Та й сама вона якась важка Чиста колода в дорогій сукні... — почав жартувати Леонід Семенович.

— Та й Сусана Уласівна не легенька. Чиста ступа! Йде по хаті, то аж поміст двигтить, а перейде через хату, то аж сопе, мов ковальський міх! — обізвалась писарша.

— Якби посипав поперед неї на помості просо, то перейшла-б хату та й просо стовкла! Позад неї вже-б лежало пшоно; хоч зараз кашу вари! — додавав жартів Леонід Семенович.

— А в благочинного рот, їй Богу верша. Якби він поставив свого

рота в Росї між лозами, то риби наплило-б повний рот: подумала-б риба, що то верша! — обізвав ся писар.

— Та він і так тією своєю вершою мухи ловить. Як роззявить її, то так мухи й налетять, а він їх тільки випльовує: лепече й випльовує. — додала писарша. — Який він сьмішний, як бігає по хатї, та тріпає руками й косами! Я страх люблю тодї дивитись на його.

— І ногами тріпає, й косами, й полами! Крутить ся, вертить ся й берега не держить ся; гірше за млина! — додавав жартів Леонід Семенович.

— А гордий, а гострий, а цікавий! Все мене випитує про волостні справи, все хоче знати. А здирливий, а запопадний, крий Боже! І до княгинї підскочить, і до пана підплигне! І там хіп, і тут хіп, і там смик і тут сіп! — додавав писар кутї меду, ще й руками показав, як той смикає з усїх боків.

— І Ватя горда: чиста Фараонова дочка. Сїдає в човен — підстеляй їй килїм. Та все в неї розмова про оперу, та про оперу! Тільки й мови в неї, що про "Трубадура". Нехай її сватає який "Трубадур". Ходить непаче та черепаха. Сяде, надметь ся, непаче яка прінцесса. А перейде через хату, то вже і втомить ся; так гепне на крісло, неначе копу жита змолотила. А сьпіває манерно, ще й дзижчить, мов ґедз: дссс.. дссс. Не пересьпівала, а продзижчала усю "Азру".

І Леонід Семенович почав дзижчати ту "Азру", підроблюючись під Ватин голос: "Ввечері гулять ходила дочка султана молоденька"... Підроблюваннє вийшло дуже мистицьке й сьмішне. Усї сьміялись на всю сьвітлицю.

— Що мінї благочинний! Я тут благочинний на всю волость! — репетував писар, випивши запіканки чарок зо три. — Він піп на одно село, а я піп на два десятки сїл! Мінї кланяєть ся й жид, і мужик, і управитель, і пан запобігає ласки... Що мінї благочинний? Я тут пан! І жид несе менї хабара і пан бере на випас мої корови, а він один нїколи не тикне мінї і карбованця в руки за послугу, навіть не подякує, спасибі не скаже. Чи нагрубить йому який мужик, я його в холодну посаджу. А тепер дзус, панотче! Вибачай! Що для мене благочинний? Що для мене волостний?! Волостний оттут у мене! — писар плюнув і розтер чоботом. — А піп оттут у мене в кулацї! — писар згорнув пальцї в кулак. — Я тут пан!

Рядом з сьвітлицею була пекарня. З сьвітлицї в пекарню двері бу-

ли непричиняні. Куховарка, не молода вже молодиця, чула чисто всю цю розмову. В пекарню в той час до неї прибігла в гості вчителева наймичка, баба, її кума. Вчитель з жінкою пішли до батюшки в гості, а баба з пудьги побігла й собі в гості до куми. І баба все чисто чула, що говорилось в сьвітлиці. І молодиця й баба реготались в пекарні, аж за боки брались, як і пани в сьвітлиці.

— Ото судять! Ото вигадують! — шепотіла баба.

Вона зараз таки пішла до дому, і як тільки вчитель з жінкою вернулись од батюшки, вона до словечка розказала їм, що говорили в писаря, з фотоґрафічною докладністю, як розказують те, що чули малі діти та селяни. Баба тільки нічого не второпала про оперу, а "Трубадура" переіначила на "трубача".

VII.

Вчительша насилу діждалась дня, так брала її нетерплячка розказати Сусані Уласівні, що говорили про неї, про Ватю, та про о. Артемія в писаря. Напившись вранці чаю, вона прибралась, причепурилась і побігла до Сусани Уласівни. О. Артемія не було дома. Вчительша розказала Сусані Уласівні та Ваті все дочиста, що говорили і як сьміялись з їх вчора ввечері в писаря. Слухаючи те гидке оповідання, Сусана Уласівна ледві дихала од гніву. Ватя то червоніла, то блідла.

— Оттакі то люди оті писарі! — скінчила вчительша: — я їх добре знаю. Дали ся вони мині в знаки. Їдять, пють у вас і вас судять позаочі. В вічи такі добрі та привітні, а позаочі глузують з вас, докладають жартів та піднімають вас на сьміх.

Сусана Уласвна сиділа мовчки, страшенно зобіджена. Її гордовитість була збурена сьмішними карикатурами до самісінького дна. Ватя зневірена в Леонідови Семеновичу, ледві вдержувала сльози. Вона тепер тільки пойняла віри тому, що розказував про Леоніда Семеновича Добриловський.

Вчительша посиділа трохи і швидко розпрощалась та й пішла. Вертаючись до дому, вона зумисне пройшла проз писареву хату, проз самісінькі вікна, щоб натякнути писарші, де вона тільки що була. Радими очима вона кинула погляд на писареві вікна. З вікна виглядала писарша. Їх очи стріли ся. Писарша вловила вчительшин погляд, веселий, насьмішкуватий і догадалась, що вчительша щось вчинила недобре для неї.

— Щось у нашої вчительші сьогодня великодні очи: неначе тільки що паски та поросятини наїлась. Дивись, як поглядає на мене та регочеть ся очима... — сказала писарша до свого чоловіка.

— Мабуть якусь коверзу вчинила та й "раденька, що дурненька", — обізвав ся писар: — нехай собі радіє на здоровє! Нам це не вадить.

— Ой завадить! Я вже її добре знаю, — сказала писарша: — ож побачиш, ож поназдивиш ся!

В той час як вчительша розказувала про вчорашню розмову в писаря, Ватя сиділа, неначе здеревеніла. Вона почувала, що голова в неї починає морочитись. Глянула вона на завіси коло вікон, тоненька сітка завіс задрижала перед її очима, неначе соняшне марево; задрижала крізь сльози, що налили її очи і були готові посипатись краплями по щоках. Сльози дрижали в її очах; віка були повні сліз. Ватя тільки од сорому перед вчительшою насилу вдержувала їх. Молода дівчина вже утворила собі в мріях ніби якийсь рай, повний кохання, рай в инчому кращому житті. Вона жила в тому раю і була щаслива тим мрійним життєм. Тепер вона примітила, що усі ті мрії розходять ся, мов дим, мов туман. Перед її очима неначе зникали декорациї сценічної чарівничої картини: пишні зелені сади, алеї, квітники, фонтани, одсувались на бік; пишні двірці, палаци, портики ніби помаленьку входили під землю; синє прозоре тепле небо, повело ся й підняло ся в гору; легкі рожеві хмарки розійшли ся димом; несподівано замерли веселі акорди, згасли чарівні мельодиї; фантастичне осьвітленнє тихо згасло; увесь блиск, роскіш, обстави, все це неначе ростало і пішло парою. І перед її очима замріла буденна, проста, груба обстава сцени, неприбрана й прозаїчна; зачорнів якийсь порожний простір, темний, сумний, мов безодня в провалині землї, звідкіль повіяло на неї щось вогке, холодне, мертве. Вона неначе бачила там в перспективі своє будуще життє. Усї чари кохання й надії зразу зникли і з того раю неначе вихнув її той, хто утворив для неї той рай, вихнув грубо по-простацькому, вихнув ще й насьміяв ся.

Сьвіт неначе згасав в Ватинах очах. Вона уперто дивилась у вікно, примічала за вікном рядочок шпичастих темних головок на штахетах, котрі чорніли проти білого снїгу, неначе разок чорного намиста. І стовпчики штахетів, і низка гострих головок неначе задрижала в її очах, загойдалась, як павутиннє на вітрі. Задрижали зелені листки ґерані на вазонах. Ваті здало ся, що в хаті ніби смеркає, сьвіт згасає. Вона

сиділа і вже нічого не примічала, нічого не бачила, нічого не чула. Вона примітила, як вчительша попрощалась, як вона вийшла з хати. Вона машинально подала її руку, і як тільки вчительша вийшла, Ватя почувала, що її душить в грудях, давить коло серця. Сльози неначе замерзли в очах, на віях, ніяк не могли ростати й вилитись з важких вік. Ватя раптово схопилась з місця, побігла до своєї кімнати, зняла руки в гору і крикнула: "Ой, Боже мій! Боже мій!" Горе каменем давило її в грудях. Сльози підступали, давили в грудях і не могли вилитись. Мати побігла слідком за нею дуже стревожена горем молодої дівчини.

— Ой душить мене в грудях! Боже мій! — говорила Ватя і вхопилась обома руками за груди, потім за серце.

— Ватю, дитино моя! Що з тобою? Не вбивай ся так! Не він один на сьвіті, не він останній! — говорила мати, а сама почувала, що і в неї заболіло коло серця.

Мати стревожилась. Вона не постерегла, що дочка так дуже закохалась в молодого хлопця. Ватя була потайна. Вона не любила говорити про себе перед другими, таїлась навіть перед приятельками, перед матірю. Вона затаїла в своєму серці і своє кохання, хотіла затаїти і своє горе. Ватя вдалась в матір своєю знадвірньою вдачею. була непроворна, спокійна, нешвидка і ніби апатична до всього, але під тією байдужністю крила ся нервова й палка вдача її батька, замаскована знадвірньою неповорушливістю та байдужністю.

Ватя впала на постіль і не могла одійти, несподівано прибита горем. Її щоки зблідли, широко одслонянї очи ніби згасли. Вона дивилась на матір і неначе її не бачила. Мати тільки чула нервове хлипання. Так хлипають маленькі нервові діти, коли бувають роздратовані якою недогодою: збирають ся заплакати, стогнуть, важко дишуть і потім раптом піднімають нервовий плач. Ватя перегодя зразу заголосила. Сльози полились з її очий дрібним дощем. Мати заспокоїлась.

— Виплаче горе слїзми, то й лекше стане, — подумала Сусана Уласівна.

— Ватю, голубко, не плач, не побивай ся. Є на сьвіті горе, що й сльозами його не виплачеш. Але твоє горе не таке. Поплач, то стане тобі лекше на серці. Чи є на сьвіті хоч одна з молодих дівчат, що-б не зазнала таких слїз?

Сусана Уласівна важко зітхнула. Було видко, що й вона колись зазнала такого самого горя, як її дочка. Вона сїла на стільці в голо-

вах у Ватї, підперла щоку долонею і задумалась. Її думки повернули в давні, давні часи, коли й вона була такою молодою, як і Ватя, коли і вона кохала щиро, розпускала роскішні мрії без кінця, коли й її ті мрії і гріли й манили і... розсипались маревом та й... розлягли ся рожевим туманом.

В хатї було тихо. Нїгде не чуть було нї найменчого гуку. Сьвіт зимнього, хмарного дня, тихий, молочний, неначе прибільшав тиші в хатї. Ватя плакала вже тихійше. Її думки стали яснїйші, але перед нею все стояв плямою нїби якийсь темний простір, сумний, невеселий, неначе прихід і початок якогось довгого, темного, підземного лябіринту. Її здало ся, що вона вступила в той темний простір і буде через його йти цїлий свій вік, до самої жизности, без просьвітку, без надії на кращу долю. Уся сьвітла перспектива її життя, ясна як сонце, пишна, як рай, разом згасла.

Побачивши, що Ватя почала заспокоюватись, Сусана Уласівна вийшла з кімнати і звелїла накривати на стіл. Наступав час обіда. О. Артемій поїхав десь по дїлу до Корсуня і не вертав ся. Приготувавши все на столї, Сусана Уласівна пішла кликати до обіду Ватю.

— Не хочу я обідати. На що мінї той обід? На що мінї саме життє? Навіщо воно мінї здалось? — обізвалась Ватя.

— Ватю, серце, не говори так! І рани гоять ся, і серце можна загоїти! Мине якийсь час, і воно загоїть ся, і може сама будеш сьміятись з своїх сліз. Ми люди з достатками... Ти ще молода. Чого тобі журити ся? втїшала мати, а сама зажурилась незгірше дочки: вона знала, яке то важке та боляче горе серця...

Ватя сїла за стіл і нїчого не могла їсти. Вона дивилась у вікно без тямку, без думки в голові... І мати їла, як не їла.

— Чи казати про це усе панї, як вернеть ся до дому? — спитала мати в дочки.

— Нї, мамо; лучче не кажіть. Пана буде сердитись на писаря, не спати ме цїлу ніч, — обізвалась Ватя.

— І нам не дасть спати, додала Сусана Уласівна. — Мабуть скажу я йому про це все аж завтра, коли він прийде у вечері. Та й без того так стревожена. А сказати правду, я думала, що Леонїд Семенович тебе любить і буде тебе сватати.

— Мамо не говоріть мінї нїчого про його! — крикнула Ватя і в її голосї почув ся різкий нервовий батьків голос.

— То й не буду. Тільки заспокій ся та не вбивай ся, моя дитино! Твоє горе ще невелике; це горе молоде. Буває горе в житті ще гірше, од котрого й волос сивіє на голові.

Перед вечером Сусана Уласівна звеліла наставити самовар. Ватя сіла за стіл і випила два стакани чаю. Вона пила чай мовчки, не говорячи й слова. Мовчала й мати, неначе давала волю її горю. Ватині думки пішли яснійше.

— Що-ж мині тепер робити? — думала Ватя. — З ким мині прийдеть ся вік вікувати? І де прийдеть ся? І яка моя буде доля? Що буде з моїм коханнєм, з моїм серцем, коли він насьміяв ся з мене? А я-ж його любила, як свою душу, більше за свою душу; я була ладна оддати за його свою душу, своє життє. Чи доведеть ся мині кого полюбити так, як його любила? Ні! Я неначе оддала йому усю свою любов до останку, гарячу, глибоку любов.

І Ватя ніби заглянула в свою душу і примітила, що її любов ще не зникла з серця, що вона ще любить. І якби він прийшов до неї, привітно поговорив з нею, вона-б забула усі його насьмішкуваті вигадки та вихватки, усе простила-б йому.

— Він з-роду жартовливий. Може він і тепер розходив ся тільки з жартами вкупі з сестрою, не пошкодував і мене в жартах. Може він не такий легковажний чоловік, як на його наговорила вчительша, а може вона й прибрехала, додала своєї отрутної жовчі, — думала Ватя. — І чого прийшла та вчительша до нас? На що вона оте говорила? На що вона понабріхувала, посіяла колотнечу? Тепер папа не простить їм цієї вихватки; о, не простить! Він не з таківських, щоб прощати. Почнеть ся колотнеча.. а коли-б не вчительша, може-б Леонід і бував би ще в нас, може-б... може-б... я була щаслива і не мучилась би тепер.

І Ватя почула, що вона зненавиділа в той час вчительшу з усієї сили, з усієї душі, од щирого серця.

Цілий вечір Сусана Уласівна ждала свого мужа, а він не приїздив. Цілий вечір вона просиділа мовчки з дочкою. Думи за думами снувались в Ватиній голові і не доходили ні до якого кінця: перед нею в будущині темніла якась сумна ніч, не місячна, не зоряна, а хмарна без просьвітку осіння ніч.

Вже пізненько полягали вони спати. Ватя спала тревожним, чуйним сном, неначе дрімала дрімотою. І все її снив ся важкий сон, ніби вона йде понад Росю між двома рядами високих скель, узенькою, мов

коридор долиною. Скелї розпечені аж пашать. Над долиною узенька смуга важкого, хмарного неба. Вона нїби втомилась; її душно, — дихати нїчим. А узка, темна долинка веть ся без кінця. І вона вже йде не долиною, а довгою без кінця темною ґалєрією. От вона нїби в якихсь печерях, і знов іде, блукає по печерях, а кінця нїгде не видко. От вона виходить з печер і бачить темний лїс. Вступила вона в лїс і ходить по йому, блукає і не може вийти з його. Коли це разом перед нею в долинї заблищав ясний соняшний день. Вона бачить Рось, новий млин, нову греблю. Вона вже йде пахучими луками, а поруч з нею десь узяв ся Леонїд Семенович...

Ватї стало легко на души, вона нїби одужала після важкої слабости і крикнула од радости. Радість налила її душу до самого краю. Вона знов стала щаслива... і в той час вона прокинулась. Через двері вона почула легенький стукіт; блиснув сьвіт лямпи. Ватя догадалась, що то приїхав батько.

І знов вона нїби поринула в важку дрімоту, і тільки перед свитанням заснула міцним, важким, молодим сном і встала другого дня пізно.

Вранцї, ще як Ватя спала, Сусана Уласівна розказала о. Артемієви, що вона перечула через вчительшу. О. Артемій спахнув.

— Так от які вони ці писарі! Я знав, що писар гордує мною, але цього я од його і од його жінки не сподївав ся. Ну, потривайте-ж! Покажу-ж я вам і ступу, і колоду, і вершу! Вилїзуть вам боком оцї ваші жарти. Тепер начувайтесь, ви падлюки, анцибори, антихристи! — репетував о. Артемій і бігав по кімнатї.

— Я вже сердилась вчора, а сьогодня вже й пересердилась, — спокійно говорила Сусана Уласівна: — мало чого люди не говорять проміж себе. Хіба-ж і ми не говоримо про других? А якби перечули через кого, що ми говоримо про їх, що-б з того вийшло? Ти не сердь ся дуже, і не вбивай ся! Може вчительша що й прибрехала та свого доточила!

— Може й так, але я цього їм так не подарую. Я розміджу отого писаря. Вже він і так мене нераз сердив: чого прошу, то він мінї часом і одкоша дає. А хто він? Мужик, салдат, якийсь пройдисьвіт. Хіба писарнин брат посватає Ватю, тодї я мушу про все забути, — говорив о. Артемій.

— Але-ж він хоче пять тисяч приданого? — обізвалась жінка.

— А де я йому наберу стільки гроший! Хіба спродам і конї, і во-

ли, й вози, й ярма, і занози, та й то не виберу пять тисяч. Коли хоче брати Ватю, то нехай бере з двома тисячами!

— Я вже бачу, що так він її не візьме. Ватя йому уподобалась, але гроші ще більше йому подобають ся, — сказала Сусана Уласівна.

Довго ходив по сьвітлиці о. Артемій, задуманий та сердитий. Самолюбство його було зобіжене. Він вигадував, якби допекти писареви і оддячити та оддати за свою біду.

— Я на його напишу мировому посередникови! Я його під суд оддам! Це-ж мошенник, це-ж хабарник, це-ж злодій, яких і на сьвіті мало! — кричав о. Артемій, махаючи руками.

— Е, цього не роби, бо це все тебе скомпромітує. Ми тільки перечули його домашню розмову, — заспокоювала його Сусана Уласівна, з-роду розумна й розсудлива: — підожди, що далї буде, та тодї вже й побачиш, що робити. Вони усї обідились, що ми їх привитали холодно, що я їм бучної вечері не поставила.

— А я-ж для того панича вдосьвіта і по вино їздив до Корсуня, жидів постягав з бебехів! А він...

— То що-ж, що їздив. Може ще раз поїдеш для кого инчого, — вговорювала Сусана Уласівна.

— Нї, так не можна покинути діла! Нї! Хоч дам йому знати, що й ми знаємо, як вони нас судять, як вони про нас думають. Напишу до його лист і натякну, нехай буде обачнїйшим. Наймички-ж чули, як вони нас судять! Вони-ж рознесуть по всьому селу! — говорив о. Артемій.

Роздратований тим, що втеряв зятя, і тим, що писар з жінкою обговорюють його, о. Артемій цїлий ранок був сердитий. Йому схотїло ся їсти, а самовар був неготовий. Наймичка опізнилась з самоваром. О. Артемій побіг до пекарнї, накричав на наймичку. Наймичка з переляку вхопила самовар і побігла з ним в столову. Комфорка й покришка злетїли з самовара і брязнули об підлогу. Це ще гірше роздратувало нервового о. Артемія.

На столї валяв ся ніж. Ватя забулась сховати його в шафу.

— Чом це тут ніж лежить?! крикнув о. Артемій; — і чом ви не кладете ножів на своє місце!

Він вхопив ножа, мов свого ворога, поніс до шафи і ткнув його на полицю. На верхній полицї стояла тарілка з нарізаною паляницею. Він зачепив тарілку, і тарілка брязнула об підлогу і розскочилась. Шматки паляницї розсипались.

— І понаставляють же, Господи, оціх тарілок з самого краєчку! Хто це поставив тарілку з краєчку та й не засунув на полицю? — кричав сердито о. Артемій.

— Та годі вже тобі! Сідай за стіл та пий чай, бо ти голодний, — говорила Сусана Уласівна.

О. Артемій зібрав черепки, одніс до пекарні і шпиргнув їх до порога з великим притиском. Йому ніби здало ся, що він шпурляє ті черепки або на писаря, або на писаршу. Він вернув ся в столову і виніс на тарілці шматок сала. Одрізавши півчетвертини од шматка сала, о. Артемій почав їсти його з хлібом. Коли гляне він у вікно, по дворі ходять телята.

— Ой, Боже мій, хтось телята випустив! І хто то випустив телята з хліва? Ой, лишечко! Ще позлучують ся з коровами та виссуть їх! — крикнув о. Артемій.

Він схопив ся з місця і прожогом побіг на ґанок. Жінка побігла за ним слідком.

— Та годі вже тобі гуркотіти! Сідай та пий чай! Господи милостивий! Горе мині з такою людиною! — говорила Сусана Уласівна, біжучи за о. Артемієм.

— Омельку! Карпе! Де це в нечистого подівались ті наймити! Заженіть телята в хлів! — кричав о. Артемій, стоячи на ґанку в одному кафтані.

Але ні Омелька, ні Карпа не було на той час ні в дворі, ні в клуні. Ні Омелько, ні Карпо не обзивались. О. Артемій вхопив ломаку і хотів бігти заганяти телята. Жінка вхопила його за руку.

— Отже ще застудиш ся! Гень покинь оту ломаку та йди до хати! Чи тож годить ся благочинному ганятись з ломакою за телятами?! — крикнула вона на чоловіка і потягла його за руку в прихожу. — Піду пошлю наймичку, то й позагонить телята і без тебе, — сказала Сусана Уласівна.

— А, Боже мій милостивий! Скрізь непорядок, нелад. І наймити десь порозходились, і телята порозходились, — бідкав ся о. Артемій.

— Та то твої нерви порозходились. Йди та пий чай! — говорила до його Сусана Уласівна.

О. Артемій сів за стіл і почав пити чай. Од шуму та крику Ватя прокинулась, одхилила двері з своєї кімнати і тихо спитала в матері:

— Чи то папа вже гуркотить? Аж мене збудив. Я з просоння жахнулась.

— Та гуркотить та товчеть ся! Хіба-ж ти його не знаєш? Це найшло на його оте лихо, то вже буде гуркотіти та торохтіти цілий ранок. Не виходь, і очий не показуй, поки не напсть ся чаю. Не буде нікого в хаті, то й не буде до кого чеплятись. Швидче викричить ся та й перестане, — сказала до дочки Сусана Уласівна.

О. Артемій сидів за столом і репетував. Він в такі години думав голосно, певно для того, щоб вигуркотитись.

— Ну, я писареви цього так не подарую! Я тут пастир, я тут духовний отець, а він мене ганить та обговорює перед слугами, перед моїми духовними овечками. Цього спускати не можна! Не можна! На похиле дерево й кози скачуть. Я тобі не похиле дерево! На мене не вискочиш! Їй Богу, не втерплю! Хоч напишу до його та дам знати, що я все знаю, що там в його хаті вчора говорилось.

О. Артемій покинув пів стакана недопитого чаю, кинув ся до письмового стола, вхопив листок паперу і написав до писаря коротеньку записку:

"Шановний Леонтію Петровичу! Коли ви що говорите про мене, про мою жінку та про мою дочку, то зачиняйте двері в пекарню. Ви забули приказку, що "в хаті часом і стіни слухають, і піч слухає, через те й виходить, що секретів ніхто не знає, тільки одна баба та — уся громада", — як кажуть в приказці. Бувайте здорові, їжте борщ з грибами — держіть язик за зубами."

О. Артемій покликав наймита і одіслав записку до писаря. Наймит увійшов в писареву пекарню і передав писареви записку. Писарша саме тоді нагнулась над лавою проти печі і кришила в ринку сало на вишкварки до каші. Куховарка поралась коло припічки за спиною в писарші і, нагнувшись, заглядала в піч. Пекарня була така маленька та тісна, що писарша й куховарка, понахилявшись, ледві не черкались одна об другу. Недалечко од ринки на лаві сидів сірий кіт, підобгавши під себе усі чотири лапи і неначе й не дивив ся на сало. Він тільки лінивo поглядав у вікно, трохи задираючи голову в гору, а обертаючись до ринки, навіть заплющував очи і неначе говорив до писарші: не думай, що у мене в думці твоє сало! Одчепись, голубко з твоїм салом! Я з нудьги дивлю ся, де горобці літають, та й спати мині хочеть ся. Байдуже мині про твоє сало!

Але кіт помаленьку крутив кінчиком хвоста: то був знак, що сірий кіт був здоровий лицемір, навіть єзуїт: він мав на думці багато лихійші заміри.

Писар узяв записку. Двері в пекарню були одчиняні. Писарша гукнула через одчиняні двері:

— А що там пише до тебе благочинний?

Писар голосно прочитав записку, щоб і писарша в пекарні чула. Прочитавши лист, він тільки тоді схаменув ся і глянув на одчиняні в пекарню двері.

— Еге! Я вже догадуюсь, про яку це ніч він пише. Ця ніч не тільки з ушима та плечима, але й з очима і з язиком, та й гострим як бритва. Я бо думаю, чого вона так весело поглядала на наші вікна! А в неї, як тільки в серці заведеть ся гадюка та ще й здорова, тоді й її очи стають великодні... — говорила писарша до писаря через двері.

Куховарка, стоячи коло печі, чисто все чула і осьміхнулась. Леонід Семенович став на порозі і через поріг узяв сестру за лікоть потяг у сьвітлицю, потім причинив двері. Писарша держала в одній руці ніж, а в другій — сало. Кіт вийшов тоді з своєї байдужности, скочив до ринки, сів спокійненько і давай теребити сало на всі застави.

— Оттуди! Куди-ж я оце буду кришити сало? — сказала писарша до брата.

— Про мене, криши мінї в рот, бо я вже їсти хочу, тільки Бога ради зачиняй двері в пекарню, як що говориш про кого, бо ніч і справді з очима й плечима і навіть з ногами! — сказав Леонід Семенович.

— От тобі й на! То це в благочинного знають все чисто, що ми говорили вчора в вечері? — сказала писарша.

— А певно знають, — сумно обізвав ся писар: — адже-ж чула, що пише благочинний.

— Це Наталія Корнїївна! Це вчительша! Це її язичок вже розбрехав про нас! Та й швидко-ж! Вчора в вечері ми базїкали, а сьогодня в благочинного вже чисто все знають!... — говорила писарша.

— Та то її куховарка вчора в вечері сиділа оттутечки в пекарні, як ми говорили, — сказав писар. — А, погано, Тетяно. Погано, нїгде правди діти.

— От тобі й на! Тепер мінї буде сором і очи показати до благочинного, коли в вас заходять сварки та змагання, — обізвав ся Леонід Семенович.

— Тепер так: або йдіть до благочинного та зараз сватайте Ватю, і тоді усе піде на мир, або робіть — як знаєте, — сказав писар.

— А, шкода! А, так погано якось вийшло. Та й я наговорив вчора три мішки гречаної вовни... Певно вони й це вже знають! — обізвав ся Леонід Семенович.

— Та вжеж знають, хоч може і не все таки до словечка, — сказав писар.

— А я таки думав сватати Ватю: була надія, що виторгую таки пять тисяч в о. Артемія. А тепер... тиру: або: ні тиру, — ні ну! — жартував Леонід Семенович: — Поміж ворогами трудно потрапляти.

Писарша одчинила двері в пекарню, заглянула в ринку і крикнула: — Оттуди! Кіт поїв сало! І ще один ворог на додачу! От і потрапляй поміж ворогами: а, проклята котяка!

І писарша тріснула кота по спині з усієї сили. Кіт з переляку сховав ся на піч.

Леонід Семенович задумав ся. Жартовливість та веселість разом неначе стекла з його, як стікають краплї води з гуски, коли вона вийде з води на берег. В його серці заворушилось таке почуваннє, ніби він несподівано щось втеряв: йому здавалось, ніби хтось несподівано покрав у його коні й воли, вкрав пяніно, повиносив з хати дорогий сервіс, дорогі убори, забрав гроші, ще й украв й завіз саму Ватю. Це неприємне почуваннє навело на його душу задуму і навіть смуток. Він сів на стільці і задумав ся, схиливши голову. Йому стало шкода, що перший плян в житті, задуманий ним і начерканий хоч неясними фарбами, неясними лініями, порвав ся несподівано й нагло, неначе той плян був витканий з павутини, неначе один пустотливий подмух легкого вітру розшматував його і розніс на всі боки.

Писар сидів за столом, спершись ліктем об стіл. Перед ним лежав лист благочинного. Він пильно дивив ся на той лист. Десятий раз писареві гострі очи перебігали той лист од початку до кінця. Перший раз він прочитав той лист і навіть осьміхнув ся, неначе він прочитав якусь пустеньку бумагу в волости. Але перебігаючи очима написане вдруге, втретє, писар неначе набирав злости, як суха губка помаленьку всисає вогкість. Його вдача була длява, неворушлива. Він був неговорючий, любив більше мовчати, ніж говорити. Його душа запалювалась помаленьку, як запалюють ся в печі сирі дрова. Але писар був з тих натур, в котрих як тільки раз запалив ся, загорів ся огонь, то вже не погасав

до суду, до віку. Писар був завзятий, запеклий, не здатливий чоловік.

Писар почув, що в йому запалюсь ся злість, що вона пускає в його душі корінці й паростки та все глибше та ширше. Він сунив свої густі брови, а його жилаві мохнаті пальці зжимались в кулаки.

Весела писарша, впоравшись в пекарні, вбігла в сьвітлицю.

— Чого це ви понадувались, як пидики та й сидите мовчки, неначе води в рот набрали? Може вже їсти хочете? — спитала писарша.

— Буде баталія з о. Артеміем, — сумно промовив писар неначе сам до себе; — це вже благочинний вистрілив на мене з гармати.

— Ото яке лихо! Куди-ж пак! Як о. Артемій почне баталію, то й я викочу свою гармату та й вистрілю і в його, і в учительшу, — щебетала писарша.

— Ну, ти вже краще не викочуй своєї гармати і не стріляй! Але коли стрілясш, то причиняй бо двері в пекарню! — крикнув писар перебігши десятий раз лист о. Артемія, де було написано про ті двері.

Писар кинув такий зьвірючий погляд на жінку, що та швиденько зачинила двері і прикусила язика.

— Він і попереду на мене стріляв уже не раз, але я замовчував, — сумно заговорив писар; — потім він був став ласкавий до мене, а це знов бахнув на мене з гармати...

— Та це вчительша бахнула на нас! Я носом чую її підступ та підкопуваннє під нас, — говорила писарша.

— Вчительша — вчительшою, а це річ сама по собі, — бубонів писар ніби собі під ніс: — але я не з таківських, щоб підставляти свого лоба під кулї. Не діжде він того!

В писаря очи розплющились. Він глянув на жінку широко роз критими злими очима і вдарив з усієї сили кулаком об стіл.

— Я в Горобцівці нікому не наймит! Я тут благочинний! Я нікому не буду тут клянятись! — крикнув писар і знову вдарив з усієї сили кулаком об стіл.

Він не вважав на інтереси Леоніда Семеновича. Ради злости і своєї німсти він був ладен усім і усіма пожертвувати: він не вмів прощати і нікому не прощав.

Писар замовк. Мовчала й писарша. Леонід Семенович сидів і думу думав. Сонце весело сьвітило в три вікні сьвітлиці, грало блиском на білому снігу. Сьвітлиця, уся ніби розмальована, аж сьміялась і вікнами, і зеленим листом ґерані на вікнах, і зеленими стільцями, і золоти-

ми рамами, і вишиваними рушниками на образах. Серед сріблистого блиску од сонця й снігу весела сьвітлиця ясніла, мов писанка весною на Великдень і в великому контрасті неначе сьміяла ся з сумних й задуманих обличчів та похиляних голов.

— Нумо вже обідати, або що! — обізвалась писарша. — В мене вже обід готовий; я вже їсти хочу; а то ще й обід перестоїть.

І мовчки вона поставила тарілки на стіл. Мовчки сіли вони усі трос за стіл і пообідали, ледві перемовляючись кількома фразами.

Незабаром по обіді Леонід Семенович почав збиратись в дорогу. Якось невесело він збирав ся їхати до дому. Невесело й розпрощав ся він з сестрою та зятем. Писар був сумний, як осінна ніч.

— Як же це в вас з благочинним, Леонтию Петровичу? Чи будете битись, чи миритись? спитав молодий Панасенко в писаря на прощанні.

— Ще побачимо, чий батько дужчий. Я йому сам не здам ся аби як! Я на мир сам не піду. Не вмію запобігати в когось ласки. Як мене ніхто не зачіпати ме, то й я нікого не зачеплю. А хто мене зачепить колесом, тому я й воза поламаю!... — сказав писар, не дивлячись в вічи Леонідови Семеновичу.

Писар розумів, що Леонід Семенович закидав на мир з благочинним, що він не кидав своїх плянів на Ватю, але для свого самолюбства, для своєї нездатливости він був готовий не вважати навіть на інтереси свого родича.

— Поживемо — побачимо, що далї буде, — сказав Леонід Семенович на прощанні.

І невесело він розпрощав ся з родичами, вийшов з хати і сїв на мальовані санки.

— Може воно в їх перетреть ся, перемнеть ся — тай так минеть ся. Лїтом навідаюсь в Горобцївку до сестри. Може зять помирить ся з о. Артемієм. Який час мине, то й Ватя забуде, що я сьміяв ся з неї. Може о. Артемій надумасть ся та й роздобуде тисячок пять для своєї дочки. Може, може...

А коники несли санки по гладенькій, як скло, дорозї. Санки, мов човен на бистринї, ніби пливали тихо, швидко й плавко і ніби колиска заколихали молодого хлопця. Леонід Семенович задрімав, думаючи думу про недавні неприємні події в Горобцївці.

— Була весела Горобцївка, а на цей раз чогось стала смутна! — думав молодий панич, дрімаючи в теплому кожусї.

VIII.

На масляній два горобцівські чоловіки, Левко та Петро, випивши добре в кума, вертались до дому проз двір о. Артемія вже зовсім пяні. Обидва вони були відомі на все село пяниці, одні пяниці на все село, бо тепер на селах вже зовсім виводять ся непросипілені пяниці.

Йдучи проз батюшчин двір, чоловіки сьпівали якусь нісенітницю, а потім стали на воротах і почали лаяти о. Артемія, що частенько трапляєть ся на селах з пяницями. Вони обидва були лихі не на батюшку, а більше на наймичок, бо як вони молотили в о. Артемія жито, то наймички погано їх харчували і не догоджали їм в їх витребеньках що до харчі.

— Оттут живе той, що дере з живого і з мертвого! — гукав один чоловік стереотипну лайку про попів! — Усе йому давай та давай гроші! І вродись — плати, й охрестись — плати, і ожени ся — плати!

— Так, куме, так! І вмри — те-ж плати йому!

Пяниці стояли на воротах і лаяли, скільки влїзло, але не о. Артемія, а більше його двір, а потім чогось прийшло їм на думку лаяти попових наймитів, та найбільше наймита Карпа. Вони кляли й Карпа.

— І наймити в його сякі-такі сини, лїниві та ледачі! Отой мінї Карпо! І наймички в його — вражі дочки, гладкі, ситі, як годовані льохи, прокляті, завзятущі! — гукав один пяниця на все подвірє, і чогось напав ся на наймичку Хотину: — Ота мінї Хотина, мов трясця зимою! Опасла ся на паляницях, як годована льоха; як іде, то під нею аж земля стугонить, морда товста, трохи не лусне; а сама гладка, хоч забий нею палї на греблї.

— І корови в його кирпаті, і наймички мизаті! А що вже мінї та Хотина! Ота мінї Хотина в печінках сидить! — гукав другий пяниця.

— І воли в його прокляті, і конї ледачі, і свинї смердячі! — гукав перший пяниця і махав кулаками на хату: — і подвірє його смердяче, і кури ледачі, і гуси мордаті, — плїв пяниця, загубивши памороки й тямок десь в шинку.

О. Артемій сидячи коло вікна, бачив ту сцену і чув ту погану лайку. Він написав до писаря лист, щоб тих мужиків забрали в волость та посадили, хоч на один день в холодну, щоб провчити пяниць.

— Еге, вибачайте! Він приказує мінї, неначе своєму дякови, — сказав писар і зараз таки подав таку одписку, що волость не має права судити й карати за зобідженнє словом і вчинком, що ці діла відає

мировий судець. А коли о. Артемія зобідили словом, то нехай він їде позивати тих чоловіків до мирового судця.

Писар написав о. Артемієви це все в офіціяльній бумазї, ще й нумер завів та і одіслав через стійчика до о. благочинного.

О. Артемій прочитав ту одписку та аж крикнув.

— Їдь до мирового! Спасибі твоєму батькови! Їдь за тридцять верстов позивати двох пяниць! Чи вже-ж йому була-б велика труднота посадити в холодну отих двох дурнів хоч на день та ніч, щоб припинити їм пяні язики? Ну, потривай же, Леонтию Петровичу! Начувай ся-ж тепер! Не бути тобі писарем в Горобцівці! Будеш мене памятати до нових вінників! — говорив о. Артемій до Сусани Уласівни.

Раз після вечірні, виходячи з церкви, о. Артемій розбалакав ся на цвинтарі з дідом Яковом та титарем. Були в церкві і два чоловіки, що були колись попереду титарями; і ті приступили до о. Артемія і балакали то про се, то про те. До купки пристало ще кілька сусід о. Артемія та церковний сторож. О. Артемій завів розмову про писаря.

— І на віщо держите при волости оттакого писаря, як отой Коцюбенко? І чом ви його не проженете? Не вже в нас не знайшло ся-б людий кращих та здатнійших од його? — почав о. Артемій.

— А що-ж, батюшко; не ми його саджали за писаря, не нам його й скидати з місця, — обізвав ся дід Яків.

— Та це-ж такий пройдисьвіт, що його сором і в громаді держати, не то що його за писаря оббирати. Йому-ж в шинку сидіти та горілкою торгувати, а не писарювати. На жида —то він був би як раз добрий, але тільки не на писаря!

—Нема де правди діти: що він лихий для людий, то лихий! — сказав титар. — До його ані приступу — неначе до якого ґубернатора! Як сонце зайде, то вже до його нікому доступитись не можна.

— Замкне двері в волосній управі та й нікого не пускає, а хто увійде ненароком у волость, то так кулаками в спину й попре через двері та в двір. Так кричить, та лає в батька, в матір, та кляне! — говорив дід Яків.

— І це правда. Але не в тім сила, — почав о. Артемій: — це-ж не писар, а злодій! Він же переводить громадські гроші ні за що, ні про що. А ви мовчите!

Чоловіки похнюпились і втупили очи в землю: вони знали, що писар краде, але усі мовчали.

— Але що-ж нам робити, коли його держить мировий посередник? — обізвав ся перегодя дід Яків.

— То ви пожалійтесь на його мировому посередникови. А на що вам йому дивитись в зуби? Піднімітъ ся проти писаря на сході, а потім до мирового з прошеннєм, — навчав о. Артемій.

Чоловіки знов похилили голови і дивились собі на чоботи, неначе питали в їх поради.

— Оттак і зробіть та й проженіть його з писарства, — говорив о. Артемій, виходячи з цвинтаря за браму.

Чутка про цю пораду о. Артемія зараз таки пішла по селї і дійшла до писаря.

— Ого-го! —сказав писар до волосного. — Батюшка вже збирав на мене собор. Зберу-ж і я на його свій конґрес. Побачимо, чий батько дужчий; побачимо, хто буде зверху: чи собор, чи конґрес?

І писар, не гаячи часу, зараз таки і скликав свій конґрес. Він читав навіть ґазету і розумів трохи дечого в полїтицї.

Писар закликав до себе в гостї двох чоловіків, що були колись волосними старшинами, закликав волосного касиєра, десяцького, Левка та Петра, котрі лаяли о. Артемія в його таки воротах, та ще чоловіків з пять своїх сусїд, — поставив їм ведро горілки, а писарша зготувала добру закуску. Писарева сьвітлиця мала на сей час инчий, оріґінальний вигляд: за столом і на стільцях сиділи чоловіки. На столї стояли зелені, здорові бутлї з горілкою. Писарша поставила тарілки з чехонею та з цебулею і здорову миску вареників з капустою. Гострий дух чехонї, цебулї, пряженої олії та горілки мав силу розворушити найцупкійші нерви. Чоловіки аж облизувались, нюхаючи ті пахощі, але не розуміли, який то ключ приходить ся до такого незвичайного писаревого скарбу.

Писар незабаром показав їм того ключа, як тільки чоловіки добре випили й закусили. На цей час писар причинив двері в пекарню. Він одкрив конґрес промовою здалеки, навманя, на здогад буряків, коли моркви треба. Побалакавши про се та про те, про деякі ґосподарські справи, писар почав розмову про о. Артемія: він підібрав для себе свою партию, непогоджаючу для батюшки.

— Чогось на мене оце напав ся наш піп. Збирав на мене свій собор на цвинтарі: лає мене, ганить, обносить мене по селї. А я-ж йому нічогісінько лихого не заподіяв. Чи поймете віри? Зве мене жидом і навіть злодієм!

— Не вже злодієм? Ото диви! — аж крикнув Левко.

— Їй Богу, зве злодієм. От і божусь і готовий заприсягти ся, що правда! А хіба-ж я в його коні вкрав, чи воли вкрав? Хто скаже, що я в його коні вкрав?

— А вже-ж ніхто не скаже, — обізвав ся один чоловік: — Чи то можна! Чи то можна! Злодій — то таки злодій, а ви-ж, Леонтию Петровичу, таки-ж, хвалити ласку небесного, писар. А хто-ж цього не знає!

— Отже виходить по-батюжчиному, що я злодій та й злодій! — говорив писар.

— Е, ні! Що вже що, а цьому неправда! І заприсягнусь, що неправда! Це піп так собі дзвонить. А нехай собі дзвонить! — обізвав ся касиєр, вже пяненький.

— Але як то мінї слухати отаке?! — сказав писар.

— О, що погано таке слухати — то погано. Про це нема що й казати, — сказав Левко.

— Ото-ж він хоче скинути мене з писарства. А я зроблю так, що скину його з парафії, — сказав писар і блиснув сердито очима.

Гостям очевидячки сподобав ся такий сьміливий писарів проєкт.

— Як скинути — то й скинути! Аби церква, а піп буде. Без попа не будемо сидіти, — сказав десяцький.

— Знайдуть другого та й пришлють, — сказав писар. — Хіба-ж це таки справді один він такий митець на ввесь сьвіт, а другого такого й не знайдеть ся? Знайдуть кращого.

— Знайдуть. Чому не знайдуть, —сказав Денис, давний Горобцівський голова.

— Або кращого, або й гіршого, — бовкнув Левко. — Буває усяково. Цей ще ніби середущий між ними.

— Добрий середущий! Нічого казати! — обізвав ся писар. — Який в його лад в церкві? Сторож краде гроші з тарілочки, таки в церкві, як ходить по церкві та збирає гроші; титар краде; дяк — ні до Бога ні до людий: хрипить, кувікає та вищить на крилосї та ще й плює через крилос на громаду. А сам гострий та палкий. Все стрибає та крутить ся, як муха в окропі. Та все ласть ся та кляне. Колись і мене назвав антихристом.

— Не вже антихристом? Дух сьвятий при хатї? — сказав лицемирний Денис ще й перехрестив ся.

Десяцький та ще кільки чоловіка і собі перехрестились мабуть в дяку за горілку та вареники з капустою.

— А дяк! Мужиків лає та кляне і анахтемами, і бузувірами і анциборами, і всього не пригадаєш. Батюшка розпустив дяка вже геть то! — сказав Денис.

— Ну, що то воно таке — анципбори? Цим дяк все потрінує молотників та наймитів. Чи воно журавлї, чи воно чорногузи, чи може, борони Боже, воно є нечиста сила? — спитав десяцький. — Чи воно ото гарно, чи дуже вже погано?

— А певно погано, коли воно є лайка, — сказав Денис.

— То значить ся — дурнї! Та ще й непрості дурнї, а тричі дурнї! — сказав писар, ледві осьміхаючись собі під ніс.

— Аж тричі дурнї! Чи ти ба? — обізвав ся Левко. — То це він, що скаже раз, то воно виходить аж тричі? Мабуть, щоб більше допікуляло.

— Якби хоч було тільки раз дурнї, то ще-б не так допікало. А то аж тричі дурнї! Оце так гаразд! — сказав Денис.

— Така кумедна лайка! — бовкнув десяцький. — де він її видрав?

— Певно з книжок вичитав! — сказав писар, — бо люди-ж так не лають ся.

— Он де він бере тих антихристів та анциборів! Та й сипле-ж він ними, неначе маком з решета! — сказав Левко.

Дві чарки ходили кругом стола, неначе одна поганяла другу. Горілка лилась з бутлїв неначе в лотоки. Компанія стала ще веселїйша. Левко вже зовсїм надудлив ся. Писарша принесла другу миску вареників. В веселїй сьвітлицї тхнуло горілкою та чехонею. Усї чоловіки говорили, балакали голосно, на все горло. Сьвітлиця стала схожою на шинк, писарша походжала по хатї, мов шинкарка Рухля, писар мало пив і був тверезий, як шинкар Шмуль. Він пив мало: йому треба було правувати на своєму конґресї. Розмова в чоловіків пішла не туди, куди хотїв писар: говорили про ґосподарство, про недорід хлїба, про худобу. Писар все напрямлював розмову про о. Артемія, все ганив та гудив його

—От і з мене батюшка взяв таки аж пять карбованцїв, як я женив сина, та годив вінчаннє, — промовив Денис: — з других бере за вінчаннє по божому, по три карбованцї, а з мене на віщось взяв пять. Каже мінї: ти був головою, ти багатий, в тебе хата під залїзною покрівлею. А що з того, що в мене хата вкрита бляхою? Хіба та бляха крадена, чи що? Я не вкрав її, а запрацював.

— Ба вкрав! — бовкнув пяненький Левко. — Вкрав, як був волосним. От і побожусь, що вкрав, бо й хату поставив за крадені гроші.

Денис замовк і насупивсь. Писар стревожив ся. Він не постеріг, що Левко був хоч пяниця, але мав в серці природжену чесність, котра виявлялась в йому найбільше тоді, як він був на-підпитку. Тоді Левко вивозив язиком, як на лопаті, усю правду, не вважаючи ні на кого.

— От і помилив ся, що затяг в конґрес оту пяницю. Що в тверезого на умі, те в пяного на язиці. Ще як бовкне, що й я краду громадські гроші... А! — аж цмокав писар. — Треба швидше залити горілкою оту дурну честь...

— Та годі тобі, Левку, базікати! На лиш та випий чарку! Оце буде краще, — сказав писар і подав Левкови чарку. Левко випив.

— Треба подавати на попа прошеннє архієрсєви, — почав писар. — Заступіть ся за мене! Напишемо прошеннє, спишемо усі його кривди, а ви підпишетесь, та й подамо. А доки ми будемо терпіти! — підбивав писар.

— То й подамо! А вже-ж заступимось за вас, коли він хоче скинути вас з писарства, — потакував касиєр.

— На кого прошеннє? На Хотину? О, подамо, подамо на ту бісову дочку... Скиньмо її з парафії! Ота мінї Хотина! Як ми молотили в попа та було прийдемо в пекарню обідати, то вона вам на стіл сухарів та черствого хліба! А сама жере паляниці. А борщ для нас зварить в оттакісінькому горнятї, неначе для дітий! — говорив Левко і показав свого пальця.

— Та ні, Левку! Не в тому річ! — говорив писар.

— Як не в тому річ, то Бог з ним! Напишіть, щоб Хотину заслали на Сибір. О, я-б її катами драв! Ота мінї иродова Хотина! — репетував Левко, неначе та Хотина була йому перший ворог на селї.

Довго пила та закушувала компанія. Писар все направляв гостий проти о. Артемія.

— На віщо ви йому кури носите, горілку та паляниці носите! На віщо ви йому платите за похорон, за хрестини. Чи вродить ся дитина, повитуха несе йому курку й хліб, куми несуть горілку й знов хліб. Не платїть йому нічогісінько! — проповідував писар.

— Ото кумедно! Оце так кумедно! — говорив вже зовсім пяний Левко.

— Він повинен ховати й хрестити, хоч би ви й не платили за те,

бо він піп. Він поховає, а ви не платіть. А як не поховає або не охрестить дитини, то на йому буде одповідь: тоді його зашлють в манастир на покуту, а вам не буде нічого. Їй Богу не платіть і вам нічого за це не буде, — говорив писар.

— Чи ти ба! — аж крикнув Левко, котрого вдивила така писарева нова фільзофія, зрікаюча стару традицію, старий звичай.

— Як не платити, то й не платити! Краще не платити ніж платити! — говорив десяцький.

— Овва! Ото кумедно! А! — аж цмокав Левко.

Вже смерком розійшли ся писареві гості та на прощанні все обнімали та цілували писаря.

— І спасибі вам, і прости Біг вам, Леонтию Петровичу! Вже ми за вас будемо встоювати, як за рідного батька! — говорив десяцький і тричі поцілував ся з писарем.

Гості розійшли ся. Левка вивели за ворота попід руки.

— Ще одно ведро горілки і о. Артемій полетить з парафії. Побачимо, чиє буде зверху, а чиє на споді! — говорив писар до жінки. — Дуже вже загонистий та прудкий став о. Артемій; дуже вже загнав ся. От ми його й спинимо!

Саме того дня, як писар збирав до себе свій конґрес, в село прийшла штундівська проповідниця, якась немолода вже дівка. Вона заночувала в одного чоловіка, цілий вечір навчала не ходити до церкви, молитись дома, звала попів фарисеями, а дяків — садукеями. Розказувало вона, що була в якомусь панянському манастирі за послушницю, але покинула манастир і пристала до штундів. Цілий вечір вона сьпівала церковні усякі пісьні і сьпівала дуже гарно і дуже гарним та здоровим голосом. Переночувавши в одній хаті, вона другого дня пішла в другу хату, потім в третю. Люди збирались подивитись на неї та послухати пісень. В той саме час десь у селі проявив ся ще другий штундівський апостол. Люди розказували о. Артемієви, що той штунд ночував в одного чоловіка, розумного й письменного. цілу ніч балакав з тим чоловіком, цілу ніч не давав йому спати, розгортував євангелію, вишукував тексти, змагав ся та все доказував, що штунда найкраща віра.

О. Артемій перечув через людий про тих апостолів і зараз написав бумагу в волость, щоб старшина звеліла арештувати тих штундів, закинути їх в холодну і випровадити з села. Свою бумагу о. Артемій завів під номер.

Незабаром стійчик приніс о. Артемієви бумагу од писаря, так само заведену під номер. Писар писав, що волосна управа не має ніякого діла до апостолів та черниць, що вона боїть ся за черниць одповідальности перед духовною властю і в кінець усього придокладав самому о. Артемієви взяти на се це діло з штундівськими апостолами, як діло церковне, а не поліційне.

— Не хоче допомогти мині! Це він робить мині на злість. Та й сам він якийсь пройдисьвіт, бував у бувальцях і певно в своїх походінках розгубив і віру і совість... — подумав о. Артемій.

Тим часом о. Артемій довідав ся і про писарів конґрес. Писар мабуть не дуже щільно причиняв двері в пекарню, і слова суспільців того конґреса, мов горобці, проскочили в щілину і розлетілись по селї. Вчительша ловила по селї ті горобці на своє сільце і зараз приносила о. Артемієви.

— Ну, потривай же, Леонтию Петровичу! Поки ти мене скинеш з парафії, я тебе тричі зсаджу з твого писарства! — подумав о. Артемій і задумав написати до мирового посередника лист про усї писареві лихі вчинки та лиходійства.

Тим часом писар сам на себе подав ножа, сам під собою викопав яму. Він дуже вже розібрав ся, заніс ся в гору і вважав на себе не менче, як на якогось горобцівського ґубернатора. Він не церемонив ся нї з жидами, нї з мужиками, лаяв їх скільки потовпилось, а мужикам частенько давав кулаком стусани та потилишники. Він дав приказ по волости, щоб нїхто не насьмілював ся йти до його в волость, в канцелярію нї по якому ділу, як тільки на дворі смеркне. В той час він писав свої бумаги і не любив, щоб йому тодї хто перебаранчав та одривав його од діла.

В той час до Горобцівки приїхав з близького містечка один шляхтич, Морочковський, багатенький і поважаний в цілій околиці, як дуже порядний і заможний чоловік. Він мав діло в волость, позивав ся за млин з своїми спільниками, власниками того млина. Морочковський не знав про той писарів приказ і, трохи запізнившись, пішов до писаря в волость в вечері. Двері в волости були заперті, але в вікнах сьвітило ся. Морочковський постукав у двері. Писар одсунув засов, одчинив двері й крикнув:

— Ти чого лїзеш сюди, стара собако? Хіба не знаєш, що я заборонив ходити в волость смерком? Геть пішов вон, бо я тобі боки пола-

таю оцім засовом! І говорив же, і приказував, щоб не лізли сюди до мене в вечері! Ні, таки лізуть, мов ті свині, оці мужичища!..

— Та я цього приказу не знав. Прийміть мене, пустіть у волость, бо я приїхав по ділу, — обізвав ся за порогом в темряві шляхтич.

— Чи це ви, Морочковський? Ну, пробачайте-ж на цей раз! Я думав, що то який горобцівський мужик, — почав вже ласкавим голосом говорити писар.

Писар в той час задумав становити новий дім і збирав для його материял. Морочковський мав коні, був багатенький і міг стати йому в пригоді. Через те писар і розпустив медом свій голос.

— Вступіть! Увійдіть! Прошу вас! — просив писар Морочковського.

Морочковський увійшов в управу і розказав про своє діло за млин. Писар швиденько написав йому потрібну бумагу.

— Морочковський! Ви маєте коники, держите й воли. Я оце задумав становити для себе дім. Чи не спромогли ся-б ви провести мині кілька хур битого каміня своїми волами та кіньми? Там у вас на Росю стоять вже готові сажні набитого каміння, — говорив писар вже не начальницьким, а благаючим солоденьким голосом.

— Добре. Чом же... провезу, — одповідав добрий Морочковський і мусів дати свою згоду, хоч йому так хотілось возити те камінне для писаря, як хочеть ся здоровому чоловікови помирати.

Випровадивши Морочковського, писар засунув двері засовом і сів писати. Коли через годину знов хтось застукав в двері. Писар розсердив ся.

— І знов лізе якась тварюка! Ото лиха година! Піду та добре вилаю, щоб одучити ту мужву лазити сюди в вечері, — подумав писар.

Він побіг у сіни, одсунув двері і одчинив. На ґанку стояла молодиця. Писар несамовито крикнув:

— Ти якого бісового батька сюди лізеш, ти, свиняче рило? Чого тобі тут треба, погана мордо собача?! Пішла вон з двору! Щоб і дух твій тут не смердів! Пішла геть, а то помордаса вхопиш!

— Та це я! — тихо обізвалась молодиця.

То була жінка волосного старшини Леська. Вона була ще й кума писареви.

— Чи це ви, кумо? Оце лишенько! А я думав, що хто чужий! Зайдіть же, будьте ласкаві, та вибачайте мині в цім слові! — просив писар.

— І цур вам, і пек вам, щоб я після цього до вас заходила! —

говорила молодиця. — Облаяли мене, неначе останню пяницю... Оц' який сором!

— Та вибачайте! Зайдіть же! В мене тут і настойка є в шафі. Випємо по чарці! — просив писар.

— Цур тобі з твоєю настойкою! Буде вже з мене і цієї настойки... Я і через твій поріг ніколи не переступлю, — сказала волосного жінка та й пішла з двору.

Через годину знов хтось постукав в двері і постукав кулаком здорово й сьміливо, як стукотять пяні. Писар аж скипів. Він скочив з місця, прожогом кинув ся в сіни, одчинив двері. В темряві мріла якась мужицька дрібненька постать.

— Ти чого стукаєш, пянице? Чого тобі тут треба? А, ти, свиняча мордо! А, ти, пянице, волоцюго! Чого ти тут бродиш в ночі? Чи це тобі шинк, чи що?! — крикнув писар і штовхнув чоловіка в груди кулаком. Чоловічок дав сторчака до долу аж через три східці ґанку.

— Чи ти пяний, чи ти здурів, Левонтию? — обізвав ся внизу чоловічок.

— Чи то ви, тату? Оце, Боже мій, яка напасть трапилась! Це ви вже третій цього вечора стукаєте в двері. А я розлютувавсь та спотання.. Оце, Боже мій! — бідкав ся писар. — Та вступіть же, тату!

— А бодай тобі добра не було, щоб я до тебе вступав! Бач, як запанів! А ти вже забув ся, як пас череду! Забув ся, як свині пас? А, ти свинопасе! — говорив з двору старий Петро Коцюба, невеличкий та вбогий чоловік.

— Хіба-ж я зумисне вас штовхнув? Та вибачайте мині, тату, на цей раз! Та вступіть бо! — просив писар з порога.

— Бодай вже од тебе одступились добрі люди! Я тебе вчив, втрачав ся на тебе, давав на книжки останні гроші. А він тобі он якої сьпіває! Сам багатієш, а мині од тебе нема ніякої помочі, — сказав Коцюба та й пішов з двору.

—Ну, та й притичина мині трапилась цього вечора! Неначе нечистий увів мене в спокусу! — говорив писар, втретє засовуючи двері засовом.

Писар вернув ся в канцелярію й сів за столом. Він розгорнув одну бумагу і почав перечитувати, але читав, читав і ніяк не міг второпати самого суття написаного. Несподівані події цього вечора вплутувались в написане, неначе там в бумазї було рядочком написано про дві речі.

Леонтий Петрович читав одно, а друге несамохіть лізло йому в голову, неначе воно було списане між стрічками. Втямливий з роду і розумний він не міг нічогісінько розібрати в бумазї, неначе загубив свій тямок десь в сїнях. Він почухав потилицю і кинув бумагу на стіл. Невеличка лямпа сьвітила тільки на один кінець стола, на зеркало і тихий сьвіт од неї ледві достягав до білих стїн. В далеких кутках довгої канцелярії стояла густа тїнь. Писар втупив задумані очи в темний куток і задумав ся. Він був знеспокоєний, стурбований і тим стукотом в двері і притичиною з жінкою волосного старшини та з батьком. Неприємна подія добре дала ся йому в тямки.

— І підніс чорт оту Лесчиху і мого батька! — думав писар. — тепер піде чутка по селу, піде слава про це і по всїй волости, дійде вона й до мирового посередника... запевно через о. Артемія... Овва! А, погана справа! Люди й без того вже на мене гомонять, що я їх часом штовхаю в потилицю, даю стусани під боки, полянаси по морді. А тут на тобі ще Лещиху та старого батька!

— Я то не дуже вважаю на о. Артемія і не бою ся, що він мінї пошкодить. Мирові посередники не все слухають попів, — думав Леонтий Петрович. — Але-ж це трапивсь поганий випадок. Можуть мене і справдї скинути з місця. Овва! Народ рознесе по волости, по ярмарках. І принесла-ж лиха година сюди старого! І чого йому було сюди лїзти. І я його вдарив...

Писар встав і почав ходити по канцелярії. Його брови насупились; очи сумно й сердито виглядали зпід густих брів. Він заклав руки в кишенї і все ходив од кутка до кутка, а сумні думи все густїйше й густїйше насовувались в його голові. Він спочатку не тревожив ся, що вдарив батька, як не тревожать ся ті парубки, що часами бють ся з батьками. Він більше сердив ся на старого, ніж турбував ся од того випадку. Але перегодя инчі думки заворушились в його голові. Йому спало на думку, як на селї розказували про одного чоловіка, як той чоловік в шинку вдарив матїр і в його одсохли руки.

— А що, як цьому правда! А що, як мене покарає за батька! — думав Леонтий Петрович. — А що, як і справдї кара впаде як не на мене, то на моїх дїтий, або на мою худобу! А може цьому брехня, що люди кажуть... А як тому правда?

І Леонтий Петрович почув, що на його находять ще сумнїйші думи. Він багато втратив усяких забобонів, вештаючись в городї, вешта-

ючись між просьвіченійшими людьми, але в йому в той час чогось несподівано прокинулась вдача простого селянина з його віруваннями й страхом перед невідомою силою.

Він засмутив ся і почав швидче ходити. Тонкі дошки вгинались під його важкими ногами. І йому здало ся, що під ним вгинасть ся ґрунт, що він от-от, незабаром провалить ся з свого писарства.

— Що-ж тоді мінї робити! Як жити? Як провадити господарство? Хабарі пропали! — думав писар, никаючи од кутка до кутка.

А нічна пізня доба, незвичайна мертвота, тиша в канцеляриї наводили на його ще більше смутку й важких дум. Темні закутки наводили на його сум. В йому розбуркалась вдача селянина простого, непросьвіченого. Темні закутки неначе лякали його, темрява неначе густійшала в кутках і насовувалась на середину хати, наполягала на його.

Писар згасив лямпу і вийшов на двір. Холод зараз протверезив його сумні думи.

— Ет, не знати що лїзе в голову! — подумав писар, вертаючись до дому.

Поки він дійшов до дому, сумні думи його неначе розгубились по дорозї. Він знов почав сердитись на батька.

— І принесло ледащо старого в волость! І чого йому було йти? От і наробив мінї клопоту! — думав писар, вступаючи в свій двір.

І якби тоді в дворі він стрів свого батька, то був би ладен дати йому ще одного стусана або потилишника.

Його стріла жінка глянула на його і спитала:

— Чого це ти такий сумний, неначе в тебе на лиці нахмарило?

— Ат, одчепись! — крикнув він на жінку.

Жінка замовкла і не намагалась, і не насьмілилась його більше питати.

— Певно люди розізлили його в волости своїми позвами, — подумала писарша і більше не питала нї про що свого чоловіка; вона знала норови Леонтия Петровича: раз одрізав — то більше не приставай!

Погано спало ся тісї ночи Леонтиєви Петровичу і все чудні та важкі сни йому снили ся: все верзло ся, що він нїби сидить в Богуславі на містї коло Беркового шаплика з смолою та все сьорбає дьоготь ложкою: дьоготь противний, поганий, аж пельку забиває, а він на віщось сьорбає його, неначе найняв ся. То знов йому снилось, що в його на плечах важкий лантух з піском: він несе той пісок до млина молоти і нїяк не потрапить в млин та блукає десь в пущах та нетрах.

Другого дня трохи не сьвітом уся Горобцівка вже знала, що вчинив писар в волосній управі з Лесчихою та з своїм батьком. Лесчиха хотіла йти до батюшки жалітись на писаря, та не насьмілилась. Хитра молодиця знала, що як вона розкаже про все вчительші, то це все одно, ніби вона розкаже самому о. Артемієви. Вона бігцем побігла до вчительші, бо знала, що вона ніби помістить кореспонденцію в місцевій ґазеті, котру пренумерує батюшка і вже доконечне знати ме про неї.

Лесчиха не помилилась: горобцівська ґазета була ніби телефонна. Вчительша аж підскочила, як почула таку цікаву новинку. Вона накинула на себе пальто, забулась навіть всунути ноги в кальоші і в одних черевиках побігла до батюшки і розказала про випадок з писарем.

О. Артемій слухав і реготав ся. Сусана Уласівна і собі сьміялась. Ватя, заглядівши вчительшу, втікла в свою кімнату, щоб і не бачитись з нею: вона зненавиділа вчительшу.

— Ха, ха, ха! — реготав ся о. Артемій, ходячи по сьвітлиці, аж за боки брав ся. — Ха, ха, ха! От, комедия — так, комедия! Красної й Гоголь не видумав би! Безхвоста сучка! Ха, ха, ха! Волосного старшини жінка — безхвоста сучка!

— Та так же лаяв так! Казав на неї: А, ти безхвоста сучко, куца шкапо! — говорила вчительша і очевидячки додавала ще більше своїх поетичних образів, щоб зробити кореспонденцію цікавійшою й отрутнійшою для писаря.

— Ого, го, го! — аж ґеґотав о. Артемій. — Ой, умру я од сьміху! А свого батька як він лаяв: старою собакою, чи свинячим хвостом, чи як? Я щось і не позамічав усього, — питав о. Артемій.

— Лаяв і старою собакою, і свинячим хвостом, і непросипленим пяницею, і злодієм, і старим волоцюгою, — додавала куті ще й свого меду вчительша.

— Ну, нехай старий Коцюба — здоровий зносить та в краще вбереть ся! Гарний синок, нічого сказати! Убрав батька на старість в шори та в бори, та в наришники!

Вчительша осьміхалась та аж облизувалась, неначе писарпин кіт, що вкрав та в смак наїв ся сала. Вона трошки посиділа, побалакала, та й пішла.

— Ну, втелепав ся-ж оце писар! Ха, ха, ха! — реготав ся на всю сьвітлицю о. Артемій.

Незабаром придибав і старий Коцюба жалїтись на свого сина. Коцюба був невеличкий сухий сивий дїдок з добрими ясними очима.

— Вже, батюшко, прошу вашої милости, як буде Левонтій говіти то хоч накладїть на його покуту за те, що він так зневажає мене старого. А я-ж його оддав до школи! А я-ж за останні гроші купував йому книжки, зодягав його! А він... Он, яка мінї дяка од його на старість! Хлїбом-сіллю мінї не допоможе, а лайкою так вразить....

І в старого Коцюби закапали сльози з очий і посипались на сиві вуси та на сиву бороду.

— Добре, добре дїду! Я йому цього не спущу. Буде він говіти, я накладу на його важку покуту, бо "хто матїр забуває — того й Бог карає", — втїшав старого Коцюбу о. Артемій.

— От такі то бувають дїти! — жалїв ся старий Коцюба. — Я його вивів в люди, а він... Що з того, що він багатий? Він багатий для себе. А я, як був бідний, так і вмру бідним. От і тепер на мінї латана свитина і в будень і в празник. Ет, яка там поміч з тих дїтий! Теперички так на сьвітї, що кожний дбає тільки про себе і для себе.

— Але-ж, Петре, син лаяв та бив тебе не зумисне! Так воно якось само склало ся, так випало. Син на цей раз не дуже й винен! — говорив о. Артемій.

—Хіба-ж це, батюшко, вперше він так мене зневажає? Він мене не бив нїколи. Не буду гнївити Бога та неправду говорити. Але що-ж з того, що не бив кулаками, коли він бив мене словами. Чи прийду я до його, чи моя стара, нас садовлять не то що коло порога, а і в сьвітлицю не пускають. Багатирі в його пють та їдять за столом, сидять на покутї, а я тільки через поріг позираю з пекарнї. Ет! Я його посилав до школи, думав, вивчить ся читати, буде мінї читати сьвяті молитви та сьвяті книги. А може, думаю, і в сьвяту Лавру піде в ченцї, як от Варчин син. Думав я, бачте, може вийде хоч один з роду праведник та одмолить ся за свої й за наші гріхи.

—А з його от і вийшов праведник... — обізвав ся о. Артемій.

— Ох, де там в сьвітї вже та правда! Правда коло порога тепер сидить, а кривда за столом на покутї... — промовив Коцюба і важко зітхнув. — Нате-ж вам, батюшко, два золоті та одправте акахтист за Левонтия, щоб йому Господь простив його гріх, що він мене вдарив.

І старий Коцюба закотив полу свити аж до пояса і витяг з кишенї завязані в углу хусточки гроші.

— От тобі й на! Оце так! Син нагрішив, а батько буде одмолюватись! — обізвав ся о. Артемій. — Він винен — нехай він і наймає акахтист за свою душу. Я, Петре, й так помолю ся за його: не треба мінї твоїх гроший.

Старий подякував, розпрощав ся й вийшов.

— Ну, та й вийшов же з Коцюбиного сина праведник! — сказав о. Артемій до жінки. — Це такий праведник що і в пекло не потовпить ся з гріхами. Сам сатана візьме його в пеклї за свого писаря.

— Ну, потривай же, Леонтию Петровичу! Тепер ти сам викопав під собою яму, сам і впадеш в неї, — думав о. Артемій, ходячи по сьвітлиці. — О, полетиш сторч в яму, аж ноги задереш! Дав ся ти мінї в тямки! Сокрушу-ж я тебе тепер! Треба написати лист до мирового посередника. Саме, саме добрий час! Їй Богу, напишу лист! Спишу усї його неправди, спишу усе погане життє.

О. Артемій побіг до письмового стола, що стояв в столовій, витяг з шухляди шість листів паперу, заглянув в чорнильницю. В чорнильницї було чорнила тільки на днї. О. Артемій вхопив пляшечку з чорнилом, бухнув в чорнильницю і спотаття налив чорнила трохи не вщерть. Він сїв за стіл і почав думати.

— Вже коли писати, так писати, щоб і рук не наскудити. Спишу я все його життє, — думав о. Артемій.

І він почав, як кажуть, трохи не од Адама: написав, як старий Коцюба оддав сина свого в школу, як хотїв вивести його на праведника, написав про те, що Леонтий Петрович тягав ся по сьвітах, бував в бувальцях ,служив в москалях, був військовим писарем, а далї пішов служити на залїзну дорогу; написав, як він на залїзній дорозї нїби то проривав мішки з бакалїями, точив з мішків риж, родзинки, миґдали, витягав фіґи, ріжки, як це все він з компанїєю продавав жидам за половину цїни... О. Артемій писав швидко, хапком. Його перо, як несамовите, бігало на папері, пищало, скрипіло, цьвірчало, як горобець, що й до того бризкало. За цї бризки на бумагах о. Артемій нераз діставав навіть замітку од консисторських протоєреїв. В азартї о. Артемій стромляв перо в повну чорнильницю, сягаючи аж до дна. Перо ляпало на стіл, на папір; дві краплї ляпнули на білу стїну й сїни, мов дві мухи. Довго писав він, виливав увесь свій гнів, аж доки рука не зболїла.

О. Артемій втомив ся, зітхнув і примітив, що для звичайного листа вийшло занадто богато.

— Ох, лишенько! Це-ж вийде ціле "посланіє"! Треба вкоротити, — подумав о. Артемій.

І він почав вкорочувати, перечитав написане. І швидко потім на фіґах, родзинках та миґдалах простягла ся довга чорна ковбаса од краю листа до краю. На праведника впали хрестики рядочком. Чим далї тим ряснїйше лягали на папері чорні ковбаси; цілі стрічки зачеркував він рядочками хрестиків, неначе грав в хрестики та ковбаси. Перо бризкало на всї боки. Перший лист вийшов поцяцькований, схожий на чудернацьку перську материю або турецький рукопис.

— А цур йому! Багато чести задля писаря писати про все його життє. Треба приступати просто до дїла, — подумав о. Артемій; — спишу його писарські кривди.

І він почав писати про ті кривди і закінчив так: "Якби я списав усї кривди й усю неправду Коцюбенка, то в мене-б і паперу в столї на це не стало. Та й хто не знає про ці кривди? Усей сьвіт знає про їх, хіба окрім вас... Хто обдурює людий в волости більше за всїх? Коцюбенко. Хто сипле як з мішка штовхани, стусани, помордаси, поляпаси та потилишники мужикам? Він же, той самий Коцюбенко. Хто краде й переводить громадські гроші і кладе в свою кишеню? Коцюбенко. На ремонт управи громада постановила видати двісті карбованців. А хто бачив той ремонт? Пять мазальниць обмазали та оббілювали управу за два днї і дістали од писаря по осьмигривеннику за день. От і весь ремонт! А де-ж решта гроший? В кишенї Коцюбенка. Економія дала дубів та деревнї на місток. Люди звезли дуби і звезли деревню і склали коло мосту. А де ті дуби? Де та деревня? З їх давнїйший голова поставив собі саж для свиний, а Коцюбенко забрав собі дуби на стовпи на новий дім. А міст стоїть, як стояв, і сам писар з писаршою раз провалив ся на мосту. Писар — чоловік лихий, лайливий, битливий. Він побив рідного батька в волости, управі, лаяв волосного жінку, дуже шановну горобцївську матрону, усякими поганими словами, звав її свинячою мордою. Нашу стару старостиху лаяв в батька-матїр, ще й назвав собачою порібриною і сухореброю шкапою... Рідного батька звав свинячим хвостом. Він настренчує громаду проти духовенства, проти мене, — підпоює мужиків, наговорює їх проти мене, свого духовного пастиря. Він псує моральність народа, розпаскудив в селї моїх парафіян, бунтує людий проти мене. Він пускає в село штундівських проповідників і вони ходять по селу мов ті вовки по улицях серед дня. Це не ни-

сар, а якийсь пройдисьвіт, бунтовщик. Я догадуюсь, що це якийсь соціяліст, комуніст, бунтовщик! Це не писар, а сам антихрист! Це Горобцівська холера, Горобцівська Панама! Прийміть його з місця і посадіть якого університетського молодого юриста. Коцюбенко збавить горілкою та пянством усяку моральність в народі на довгі, довгі часи! Йому жиди несуть рибу, дають мясо, борошно дурнички"...

Так закінчив свій лист о. Артемій, вхопив в долоню перо і з усієї сили поставив точку. Перо хруснуло й квакнуло, як роздавляна жаба. На папері зісталась чорна здорова капка з промінисм навкруги. Такі точки з ламанисм пер ставлять бурсаки, тоді як скінчать останній писаний латинський екзамен перед вакацнями. О. Артемій мабуть пригадав старовину в той час. Він перебілював чорняк дуже чистенько, але на кінці таки не вдержав свого баского пера: забризкав добренько і одіслав парубком до мирового посередника.

Мировий прочитав той лист і осьміхнув ся.

— Ну, прислав мині о. Артемій цілий горщик приску та ще й дуже гарячого! — подумав він: — але треба наїхати та обревізувати горобцівську управу. Треба переглядіти книги. Щось там та є!

Мировий не довго й гаяв ся: через тиждень приїхав в Горобцівку, зайшов в волосну управу і почав ревізию. Писар подав йому усі книги. В книгах було все справно записано: увесь прихід і всі видатки були вилічені добре й позаписувані. Усі бумаги були впорядковані й попричалювані до купи до кожного діла. Мировий довго перевіряв, переглядав кожне діло, а писар стояв позаду та тільки осьміхав ся собі під ніс: на цьому мов не впіймаєш!

Мировий поїхав далі в обїзди по волости, але куди він не приїжджав, скрізь вже говорили на Коцюбенка й судили його. Недобра слава скрізь пішла про його по всій околиці; бо, як кажуть, добра слава лежить, а недобра слава, як кінь біжить.

— Шкода мині цього Коцюбенка! — думав мировий. — І пише гарно, і писар з його дуже справний. Я знаю, що він краде й бере хабарі. Та й який писар не краде вкупі з головою?! Але Коцюбенка не впіймати по книгах: в його в книгах і в бумагах є усі виправдні документи. Та ба! Прийдеть ся скинути його з місця.

Вернувши до дому, мировий написав в горобцівську волосну управу бумагу: Коцюбенко втратив місце писаря. Це було на саму "вербу".

Вранці в вербну суботу писар дістав бумагу од мирового, сидячи

за ділами в управі. Прочитавши бумагу, він зблід, вхопив шапку і пішов до дому. Писарші не було дома: вона побігла за якимсь ділом до дячихи. Серед сьвітлиці стояв вже накритий для обіда стіл. Куховарка поралась в пекарні. Писар, блідий, як смерть, з лютими очима, з розкудланим волоссєм на голові, бігав по сьвітлиці од кутка до кутка тревожно, швидко, неначе тигр, запертий в клітці. Він все хапав ся долонею за голову, запускав пальці в густий чуб і смикав волоссє з усієї сили, неначе шукав в чубі собі поради. Але ніякої поради там він не знаходив: його писарство в горобцівській волости пропало на віки. Писар це добре знав, і його тільки брала злість на своїх ніби то ворогів та неприхильців. Він був злий і на мужиків, і на Леськову жінку, і на свого батька, а більше за все на о. Артемія.

— Це його діло! Це він вчинив міні капость! Якби не він, я вдержав ся-б на своєму місци. Не дурно-ж він посилав наймита верхом до мирового! Він післав на мене суплїку!

І писар спинив ся коло столу і вдарив кулаком об стіл що було сили.

— Я-ж йому цього не пущу! Полетить і він з парафії. Буду слати ніби од громади прошеннє за прошеннєм до владики, до консисторії. Десять, двадцять прошеннів пошлю таки його витурлю з Горобцівки!— думав писар бігаючи од кутка до кутка. — Я однїму в його спокій у день, вкраду його сон у ночі! Я не допущу йому дістати наперсного хреста. Я вирву в його з рук того хреста! Я його обчорню, обганю: стане він чорнїйший од чорної ночі перед своїми начальниками! — говорив голосно писар і показував кулак сволокови та стелї.

Писар знов в одну міть спинив ся коло столу і тріснув кулаком по столї. Тарілки, ножі й вилки, загарчали, як собаки, аж підскочили.

— Поставлю дві відрі, поставлю три відрі горілки мужикам! Напою їх, а таки свого дійду! Я-ж накручу на його суплїку. Я-ж йому підставлю стільця під ноги! Бебехне він з Горобцівки! Отодї й я зарегочусь

І писар мстиво й голосно зареготав ся та так чудно, неначе в стайнї кінь заіржав. Він знов став коло столу, постояв трохи і знов тарахнув кулаком по столї. Кулак впав на край стола. Стіл перехнябив ся на бік. Дві тарілки брязнули об діл і розбились. Писар знов зареготав ся, неначе кінь в степу і заіржав.

Перелякана куховарка заглянула в сьвітлицю через двері, зирнула на писаря. Його вид був лютий, страшний. Молодиця прожогом ки-

нула ся в двері, побігла до дяка, — вбігла в хату, викликала писаршу на двір і сказала тихо:

— Ой ідіть швидче до дому! З Леонтием Петровичом щось ніби стало ся: бігає по сьвітлиці, нічого не говорить, увесь позеленів, посатанів, та все кулаком лупить об стіл. А тарілки впали з стола до долу та й побились. Щось так непаче він, борони Боже, збожеволів або здурів, вибачайте мині: не то регочеть ся, не то ірже по-конячи та рве на соі волоссє. Ой, Господи! Так перелякав мене, що в мене аж в душі похололо... Коли-б не посадили його в божевільню!

Прибігла писарша і сама злякалась, вглядівши зелений вид та несамовиті очи свого чоловіка.

— Що з тобою? На що ти тарілки побив? — спитала писарша.

— Бо мене мировий скинув з писарства. Ти вже не писарша, я не писар. А все через того... Я-ж йому!...

Писарша заплакала. Втираючи сльози вона втішала й заспокоювала свого чоловіка. Він трохи втихомирив ся, сів поруч з жінкою на ослоні, обхопив її повний стан рукою і з щирим коханием пригорнув до себе.

— Тепер ти в мене одна втіха на всьому сьвіті. Не жури ся! Якось будемо жити! — сказав писар і важко зітхнув.

Того таки дня вчительша аж тричі пройшла проз самісінькі писареві вікна і блищала своїми великодними очима — просте в самі писаршині очи.

На великодному тижні писар почав складати прошеннє на батюшку ніби од усієї горобцівської громади. Прошеннє було написано хитро, облесливо і разом з тим з отрутою. Писар знав, що в консисторию не можна висипати горщик горячого приску, бо через це можна було-б тільки програти діло. І він вилив в консисторию відро сліз та цебер "елея", але влив туди нимало кропель отрути, довільних до отроїння одного чоловіка. Писар написав до консисториї ніби молитву, і молитву дуже слізну написав і до консисториї, і до архієра разом, мабуть, щоб прошення не потаїли. Прошеннє було написане ніби од горобцівської громади.

Прошеннє було велике й довге. З початку прошення громада писала, що о. Артемій був колись дуже добрим для людий, правдивим духовним пастирем. Усім він давав тоді пораду, і бідним, і удовам, і сиротам, навчав на добро, наводив на добре путтє, напутнював і старих і малих, вчив і словом і ділом в храмі божому, і поза храмом; громада

вже хотіла просити, щоб його настанвили в Горобцівці протосреєм і дали йому золотого хреста. Довге прошеннє на кінці гнуло одначе зовсім не туди, звідкіль починалось. "Тепер же ми з гіркими та дрібними сльозами в очах жаліємо, що наш духовний пастир став не такий, який був попереду, може й за гріхи наші. Він в церкві і тепер навчає правді, а поза церквою чинить усякі кривди: розпустив сторожа, титаря й дяка. Сторож і титар небогобійно крадуть церковні гроші, а дяк потріпує навіть старих і благочестивих дідів, не то що чоловіків та молодиць, усякими непотрібними словами: анциборами, харцизниками, людоїдами, шибениками і усякими безумними словами. І сам наш духовний отець налаяв нашого писаря, шановного і благочестивого, налаяв та ще й при людях — антихристом! Він сам збиває з пантелику людий, навчає на усе лихе, піднімає людий проти власти, бо ославив, обговорив і обездовірив перед начальством нашого писаря, Леонтия Коцюбенка, чоловіка чесного, через що наша волость втратила писаря, найліпшого на всю ґубернію." В кінці прошення прикинули, що о. Артемій бере велику плату за треби і не держить в церкві скриньки для скидання плати за треби, щоб опісля ділити доходи з дяком, не послухавши недавнього приказу з консисторії. Громада просила перевести з Горобцівки о. Артемія, а на його місце післати в Горобцівку луччого й вартнійшого пастиря: "І просимо, і благаємо з слізми, — просила ніби громада, — і смиренно припадаємо до ніг: прийміть од нас о. Артемія! Прийміть, або хоч покарайте і нашого дяка! Нехай він не лає нас якимсь анциборами, антихристами та всякими "безецними словами; нехай він не плює на чесну громаду з крилоса, бо він на Зелені Святки обплював усю лисину старому Охрімови Бадьорцеви, і старий Охрім став сьміховищем на всю Горобцівку і день і ніч плаче од такого сорому. Та й ми усі день і ніч проливаємо сльози, бо нема нам полегкости і вже не знаємо, де й правди шукати."

Писар, хоч і сам писав прошеннє, але під прошеннєм сам не підписав ся: підписались тільки його приятелі та ті, котрих він підпоював горілкою.

Довго не було одповіди на те прошеннє з консисторії. Вже аж літом о. Артемій дістав бумагу з консисторії, в октрій говорилось, що на його громада жалілась архієреєви, але після справок виявилось, що він тільки обвинованений в консисторії в одному: що не держить в церкві скриньки для складання туди гроший за треби, бо про ті скриньки був

розісланий недавно указ. Консисторія знала, що о. Артемій бере за треби звичайну плату, знала добре і про давне змагання о. Артемія з писарем.

— Це Коцюбенко підвів під мене підступ! — сказав о. Артемій і постановив виселити Коцюбенка з села.

— Або мінї, або йому не бути в Горобцївцї! Ми в-двох тут не помиримось! — крикнув о. Артемій.

Він сїв за стіл і зараз таки переробив свій лист до мирового про Коцюбенка: одну перерібку назвав кореспонденцією з К. повіту, а другій дав заголовок прошення до кіївського ґенерал-ґубернатора. О. Артемій зараз махнув до Кіїва.

Він побував в редакциї однїсї ґазети, потім другої, показав свою кореспонденцию, жалїв ся на писаря і просив напечатати свою донись з села. Але редакциї певно боялись попекти собі руки тим горшком приску і не схотїли напечатати. Ґенерал-ґубернатор прийняв о. Артемія дуже ласкаво, взяв прошення і обіцяв заступитись за його; обіцяв післати свого урядника розвідати, розпитати про писаря. О. Артемій вернув ся до дому спокійнїйший.

Перегодя прибіг в Горобцївку урядник, розвідав, розпитав і придоклав своєму начальникови, що писар Коцюбенко не вчинив нїчого такого, зо що-б заслугував на веселїнє з Горобцївки.

О. Артемій і руки опустив: протосрейського хреста йому все таки не дали. А писар ставив новий просторий дім під залїзною покрівлею, взяв в посесию землю у сусїднього пана і задумав господарювати, та ще й став сїльським "аблакатом". Він очевидячки і не думав виселятись з села, а назворіт, — думав закоренитись в Горобцївцї до своєї жизности.

Тодї писар почав бити о. Артемія по найпочувливійшому місци: по кишенї. Він скрізь наговорював людий не платити оатюнцї за треби, або платити в-двоє менче, нїж попереду платили. Парафія стала нікчемна. О. Артемій збіднїв, зубожів і почав думати вже про перехід в друге село.

— А хто виграв, а хто програв? — часто говорив писар до своїх приятелїв. — Отже я зістанусь в Горобцївцї, а він мусить вийти.

А тим часом, говорячи це, Коцюбенко важко, важко зітхав: він знав, що вже на віки втратив і добрий, і легкий писарський хлїбець.

IX.

В кінці літа Леонід Семенович одпросив ся до дому, щоб навідатись до свого батька. Од останньої стациї залізної дороги до батькового хутора було всього верстов з пятнадцять. Леонід Семенович найняв жидка візника, вже на вечірнім опрузї перебіг Богуслав і виїхав на високе богуславське взгіре. З високого пункта перед ним неначе розгорнулась горяна місцина на двадцять верстов навкруги, як захоловші велитенські филї бурливого моря. Гори й гори, перетяті глибокими долинами та балками, неначе грали в хрещика, розбігались на всї боки чередою; вони були вкриті нїби картатими квітчастими хустками та плахтами: то зеленїли смугами озимини! то чорнїли ріллею, то жовтїли стернею, то подекуди червонїли після скошених гречок. Десь далеко мріли в сизому туманї білі хатки сел, виглядали верхи церков та дзвіниць. В далекій імлї на горах мріли довгі смуги лїсків, неначе сизі хмари полягли на гори.

Вечірнє сонце обливало усї гори червонуватим тихим сьвітом. В долинах полягла легка сиза імла і закутувала ряди зелених верб, натякаючих на села, заховані в балках та ярах. На дворі стояла тиша. Леонід Семенович задумав ся, дивлячись на рідні гори.

І на людий дуже практичних часом находять хвилї поезиї: і на їх черству душу часом повіває своїм духом поезия чи з синього неба, чи з сизого моря, чи з зеленого лїса, чи з мельодиї і музики. І вони самі часом не счувають ся, звідкіль це найшов на їх такий чудний сентіменталїзм. Леонід Семенович, хоч був практичний і зовсїм не поетичний чоловік, але мав серце мягке й добре. Він і сам не счув ся, як черкнулась об його крилом ця поетична хвиля, неначе та ластівка, що несподївано влетить в хату через одчиняне вікно, полїтає, покрутить ся, як похапливий гість, звеселить хату, випурхне і счезне в зелених гільках саду.

Леонід Семенович задивив ся на червонисті гори, впізнавав рідні долини й пригорки. Он на горбі сяє білими стїнами панський дім; вікна неначе горять червоним огнем; там за горою батьківський хутір. А ондечки далеко, на горизонтї полягли сизими хмарами лїски та гаї! То горобцївські гори й лїси...

І думки молодого хлопця наче спустили ся з тих далеких гір в долину. Там під тими горами ставок. Понад ставком розкинулась Горобцївка.

— На тому ставку ми плавали човником... з Ватею... Там пробуває Ватя... — думав молодий хлопець.

І вид Ваті несподівано став перед ним в поетичній далечі. Він згадав і її гарні очи, і її чорні брови; повні коральові уста неначе осьміхнулись до його принадним осьміхом. І той вид заступав усі згадки про инших паннів, яких він знав, стояв перед ним, і дражнив його і манив.

Леонід Семенович зітхнув.

— Чи помирив ся зять з о. Артемієм, чи може вже до сього часу вони стали ворогами на смерть? Коли-б помирив ся... Коли-б помирив ся... А як не помирив ся? Чи до ладу буде мині тоді їхати до Ваті? А як мене тоді й не приймуть там? — думав Леонід Семенович.

І він в думці забажав, щоб настав мир між ними. Його жартовлива, жвава й шумлива вдача вже ніби входила в свої береги, як входить в свої зелені береги весняний бурливий та шумливий потік. Задума полягла на його чолї, як ті сизі тіни понад горами.

— Як приїду до батька, зараз таки побіжу конем до Леонтия Петровича, до Федосні Карпівни, сам їх розпитаю про все, розпитаю про Ватю. А може вона вже й жениха має... вона з достатками, поважна, тиха на вдачу... Може вже її хто й посватав... Поїду зараз до Горобцівки, зараз!

Молодий хлопець вже був ладен звернути на поворотку шляху в Горобцівку Його брала нетерплячка. Але він глянув на сонце. Сонце вже ховалось за богуславський ліс.

— Поїду завтра, поїду завтра раненько. Сам про все довідаюсь. Батько й стара мати нічим не цікавлять ся; нічого од їх я не допитаю ся. Там то їм клопоту про Ватю, про о. Артемія! Їм в думці воли та корови... Завтра субота, чи неділя... чи то пак субота. В неділю піду до горобцівської стріли церкви: певно побачу Ватю.

Вже смерком Леонід Семенович в'їхав в батьків двір. На ґанку нового гарненького, під залізною покрівлею, домка його батько й мати щиро привитались з ним.

Старий Панасенко був поставний чоловік: високий, здоровий та плечистий, ще й тепер гарний з лиця. Його карі блискучі очи сьвітились і розумом, і були трохи хитрі. На його чорноволосій голові, на довгих вусах не видно було ні одного сивого волоска. Його жінка Марта, старша за його, вже була зовсім сива. Семен Панасенко брав її удовою. Марта вийшла перший раз заміж за Карпа Нещерста, прожила з ним

два роки і зосталась богатою удовою з маленькою дочкою Фесею. На селї усї знали, що гарна удова має багато гроший. Семен Панасенко причарував гарну удову чорними бровами і заслав до неї старостів. Марта подавала рушники. Але перед самим весіллєм старий Панасенко, Семенів батько, раз пішов з сином в гостї до Марти. Посидївши та випивши по чарцї: старий витяг з кишенї сто карбованцїв і сказав до удови:

— Оце-ж я даю синови на нове ґосподарство сто карбованцїв; а що-ж ти, Марто з своєю Фесею принесете йому на нове ґосподарство?

Старий знав, що гарна удова має гроші, але не знав напевно, скілько вона їх має; знав він, що удова не пуста, не гуляча людина, але дуже любить начіплювати на себе дорогі намиста, дукачі та шовкові хустки.

Горда й пишна Марта трохи зобідилась. Вона пішла в кімнату, одчинила скриню, витягла вісїм сотень карбованцїв асиґнациями й срібняками, висипала на тарілку і винесла в сьвітлицю.

— А це я од себе й Фесї даю Семенови на молоде ґосподарство! — сказала горда Марта і запишала свої червоні уста.

Нехай же Семен сховає і мої гроші, та й твої візьме до себе на схованку. Я знаю Семена. В його в скринї грошам буде безпечнїйше. Мій Семен хазяйноватий, — сказав старий і забрав з тарілки удовині гроші, приклав свої, вкинув у капшук і оддав до рук Семена.

Старий не помилив ся: з Семена вийшов ґосподар на все село. З тих удовиних гроший Семен і розбогатїв: позичав гроші на проценти скринчинському посесорови, позичав гроші й небагатим ґосподарям, а за проценти орав і засївав для себе їх поле по кілька років... — сам добре провадив господарство і вже накупив чимало землї і завів свій хутір.

— А що, тату, чи помирив ся зять з о. Артемієм? — було перше слово Леонїда Семеновича до батька.

— Оце диво! — аж крикнула стара Марта. — Чого тобі це слово перше навернулось на язик?

— Так прийшло ся до речі... — якось заметушившись, обізвав ся Леонїд Семенович.

— І вже. Якби янгол з неба прилетїв в Горобцївку, то й він не помирив би їх. О. Артемій скинув зятя з писарства, — сказав старий Панасенко.

— Не вже? — аж крикнув Леонід Семенович.

І старий трохи догадав ся, чого це син питасть ся в його про той мир, і розказав йому про всю тяганину, про всї змаганя о. Артемія з писарем,

Леонід Семенович сїв на лавцї й задумав ся.

— Втеряв я Ватю, втеряв... А може старі не про все довідались гаразд... Треба самому поїхати до зятя та про все розпитати.

І цїлий той вечір Леонід Семенович був смутний, все задумав ся, не добре слухав, про що йому говорили батьки, оповідав нїби знехотя. Мати зготувала добру вечерю. Старий батько ради сина переодяг ся: скинув синїй старенький жупан і надїв сїртук. Він попросив сина до гостинної і посадив його поруч з собою на канапі. Старий любив свого сина, бо він зістав ся в його один: менчі дїти його усї повмирали.

Вже за вечерою Леонід Семенович заспокоїв ся і розбалакав ся з батьком та матїрю. Батьки розпитували в сина про його службу, а син все звертав на розмову про Горобцївку, про Леонтия Петровича, про Фесю та про їх змагання з о. Артемієм та Сусаною Уласівною.

—Чи вони вже помирились, чи може й досї лають ся та змагають ся, про це напевно ми не знаємо, бо й зять вже давненько був у нас, та йнам не було часу до його їздити в гостї, — в кінцї розмови додала мати.

— Поїду я завтра до їх сам та про все розпитаю, — сказав Леонід Семенович.

— То й поїдь, сину! Довідаєш ся і нам про все розкажеш. Може вони вже й помирились. Знаю тільки, що в великий піст і зять і Феся не говіли в горобцївській церкві, а їздили говіти в Комарівку, — додав батько.

— Це поганий знак! — тихо обізвав ся син і задумав ся.

Леонід Семенович лїг в постіль і довго не міг заснути. Він довго перекидав ся з одного боку на другий і все думав про Ватю. Його думки лїтали далеко од батьківської хати. От він нїби в хатї писаря, розмавляє з Федосиєю Карпівною, сьміє ся, жартує; от його думки полинули в садок о. Артемія; він нїби бачить в садку веселе товариство, гуляє з Ватею попід старими грушами, грає в іграшки з молодими паннами; потім бачить широкий ставок. Далї блиснула перед ним Рось, заманячіла гребля, заманячів млин... І скрізь він нїби бачив поруч з собою Ватю, ходив з нею, говорив до неї. І разом несподївано той ма-

нячий вид Ваті ніби розсіяв ся в легкому тумані, ніби розвіяв ся імлою. Молодий хлопець заснув міцним сном після далекої і неспокійної дороги.

Вже сонце підбило ся в гору, як Леонід Семенович прокинув ся. Після міцного сну він спотання не розібрав, де він знаходить ся. Йому здавало ся, що він спав в своїй кватирі. Але до його долетів якийсь гук з двору: десь кудкудакали кури, десь ревла корова; чийсь голос кликав когось у дворі, і мягкий одбивок того голосу луною долітав до його уха. Леонід Семенович опамятав ся; його думки прояснились. Щось приємне і миле знов майнуло ніби перед його очима: то був вид Ватин. Той милий образ привиджував ся йому, ніби ставав перед його очима, манив його. Якесь приємне почуваннє заворушилось в його серці, як повів тихого вітру гарячого дня.

— Все Ватя й Ватя на моїй думці! Не вже я її кохаю? Не вже я її тепер так кохаю, як не кохав попереду? Чудне те людське серце!

Але враз з тим щось неприємне підкинулось до тієї милої згадки, як важкий дух полинуло в пахучому квітнику. Молодий хлопець згадав про зятеву лайку з о. Артемієм.

— Поїду сам! Поїду і про все довідаюсь сьогодня! — голосно промовив Леонід Семенович і при тих словах раптом схопив ся з ліжка і одкинув обидві половинки середньої віконниці. Ясний сьвіт сонця полив ся через вікно і впав на стіну. Леонід Семенович втупив очи в просторий батьків двір, в розкидані по дворі залізні плуги, сіялки та пятиралники; далї він перевів очи на молодий садочок за штахетами. На молодих грушах та яблунях подекуди червоніли перші червонобокі здорові груші та яблука. Але поезия не повівала на його з молодого садка; йому забажалось зістатись тут на хуторі, стати хліборобом, орати й сіяти і гроші заробляти. Йому не подобалась служба. Батько намагав ся, щоб він йшов на службу і тільки ради батька він служив.

— Осточортіла мінї та служба! Остогидла мінї та залежність на службі земській, чи урядовій! Не люблю я покорятись та гнути перед усяким дідьком спину. Нема в сьвіті нічого краще, як бути самостійним. Один хлібороб зовсім самостійний чоловік. От би де пригодились мінї Ватині тисячки! — подумав Леонід Семенович. — Прикупив би землї, розвів би більше товару, більше волів, розвів би конї, орав та сіяв та добра-б наживав і нікого-б знати не хотів.

Мати одхилила двері. Її поставна фіґура з'явилась в дверях.

— Вставай, сину, бо вже самовар кипів-кипів та й годї сказав.

Вмивай ся швидче! — сказала мати. Батько вже давно натущяв ся коло господарства і їсти хоче.

Леонід Семенович похапцем вмив ся, одяг ся і вийшов до гостинної. В гостинній коло стіни на столі, застеляному білою простою скатертю, шумів самовар. За столом сидів батько і очевидячки ждав сина.

— Доспав трохи не до обіда; чи не приснив ся ведмідь? А може тобі снилось щось краще за ведмедя? — спитав, жартуючи, батько.

— А я оце думаю після сніданя побігти в гості в Горобцівку до Леонтия Петровича. Побачусь, побалакаю, — сказав син, сідаючи за стіл.

— А може то до кого инчого тебе тягне в Горобцівку? — спитала мати.

Син осьміхнув ся.

— До о. Артемія хоч і не заходь: приймуть тебе там не дуже привітно. О. Артемій мабуть зненавидів увесь наш рід через зятя та через Фесю, — промовив батько.

— Я поїду не до о. Артемія. Там то мінї клопоту про о. Артемія! — обізвав ся син.

— Я тебе без обіда не пущу. Феся не знає, що ти приїдеш і для тебе не зготує обіда, — сказа мати.

Після обіда Леонід Семенович поїхав в Горобцівку. В'їхавши в писарів двір, Леонід Семенович углядів велику зміну в дворі: над старою невеличкою хатиною підносилась високо в гору на стовпах залізна зелена покрівля; задня й причілкова стіна були вже закидані деревнею. Стара хата входила в новий дім, як одна тільки чимала кімната.

— Що це в вас за метаморфоза? — спитав Леонід Семенович, поздоровкавшись з писарем та з Феодосиєю Карпівною.

— Розкоріняємось! На злість нашим ворогам розкоріняємось! — гукнув Леонтий Петрович. — Тепер нас не викоренить ніякий о. Артемій.

Леонід Семенович смутно спустив очи і похилив голову.

— Хотів мене о. Артемій виселити трохи не на Сибір, а я мабуть швидче випхну його з Горобцівки, — говорив писар.

Леонід Семенович признав ся зятеви, що хоче поновити знайомість з о. Артемієм, що він має думку сватати Ватю.

— Ну, трудно буде вам потрапляти поміж ворогами! А ми стали ворогами на смерть. Я й на весіллї в вас не буду, коли ви повінчаєтесь

з Ватею: з Горобцівки виїду на той час; стану на царині за селом та буду одвертати, хто їхати ме до вас на весілле.

І цілісінький вечір в писаря та в писарші тільки й було розмови, що про своє ворогуваннє з о. Артемієм.

— Який же панич тепер наїзджає до Ваті? — випитував Леонід Семенович.

— А дідько їх знає! Я послав би до неї за жениха самого дідька та ще й рогатого! — сказав писар.

— А я послала-б для неї в сьвітилки та дружки найхвостатійших десять відьом! — обізвалась Феся.

— Тепер їздить до їх клешоногий Іцько; закуповує пшеницю. Він оце овдовів. Саме був би гарний жених для Ваті! — сказав писар.

І цілісінький вечір Леонід тільки чув лайку та ще лайку, та розмову про змаганнє, про позви.

— Ой, говоріть вже про що инче, бо не видержу далї! Говоріть хоч про того клешеного Іцька! — аж крикнув Леонід Семенович.

— Ну, та й безтямкова, закатована в їх обох ненависність! — подумав собі Леонід Семенович.

Другого дня в неділю Леонід Семенович впрохав сестру, щоб вона пішла з ним до церкви. Йому дуже забажалось побачити Ватю.

— Стріну ся в церкві, поклоню ся її; може вона й мінї поклонить ся... Може Сусана Уласівна запросить мене до себе на чай. Буду з ними розмовляти, та про писаря не буду й словом згадувати, неначе його й на сьвіті нема. Та й яке мінї діло до тієї колотнечі, до того змагання між ними? Я сам по собі, писар сам по собі, а Ватя певно нї сюди нї туди, а може теж сама по собі. Я знаю, що вона мене любила. Може й тепер любить, — думав молодий хлопець, прибираючись до церкви.

Вже забовкав дзвін на службу Божу. Вже і всї дзвони продзвонили. Леоніда Семеновича брала нетерплячка. Він наганяв сестру, котра чепляла на себе золоті сережки, намиста та причісувала голову перед дзеркалом.

— Феодосиє Карпівно, станьмо в церкві з правого боку, там де стає Сусана Уласівна з дочкою! — просив Леонід Семенович сестру.

— Про мене й там станьмо. Ти думаєш, я їх боюсь? Не знала, кого лякатись! Овва, які вони мінї страшні! — обізвалась Феодосия Карпівна, повернувши голову од дзеркала. — Од того часу, як о. Артемій скинув з писарства Леонтия Петровича, я стаю в церкві по ліву руку,

бо матушка з дочкою все стає на праву руку. Мінї й дух їх противний, неначе вони тхнуть козою; і слїд їх поганий, смердячий; де вони пройдуть — неначе тхір походив.

— Та швидче чепури ся! Прилизуєть ся та й прилизуєть ся! Фесю, кидай того гребінця, бо через твій гребінець і люди вийдуть з церкви тим часом.

— Оце! Як хапаєш ся, неначе до тебе приступає! Як коржа — так коржа! Як спечемо, то й дамо! — говорила Феодосия Карпівна, не повертаючись од дзеркала. — Оце зумисне приберусь, як на Великдень, щоб вчительша луснула од злости.

— Ой, печи вже швидче свого коржа, а то ще дотягнеш з своїм коржем аж до "Херувими", а може й далї.

— А то я-б оце трохи подражнила вчительшу. Купи мінї, Льоню, в Кіїві модній капелюх, знаєш, з таким здоровим білим пером... Я вберу ся, піду до церкви та й стану перед самим вчительшиним носом! Вона як углядить, вийде з церкви та й лусне од зависности серед цвинтаря...

— То вже нехай я куплю тобі капелюх з двома перами: тодї вчительша, тобі на втїху, лусне в самій церкві! — обізвав ся Леонїд Семенович.

— Ну та й Феся завзятуща та запекла! Мабуть зять підбирав собі жінку під масть! — подумав Леонїд Семенович.

Жартун, навіть штукар по своїй вдачі, веселий з роду, він був чоловік з добрим серцем. Завзятість та упертість зятя й сестри того дня трохи роздратувала його нерви.

— Але, Фесю, їй Богу, ми прийдемо до церкви на сьвяте "шапкобраннє"! Вбирай ся мерщій!

— Я вже готова. Ходім, бо й справдї опізнимось, — сказала Феодосия Карпівна, вхопивши в руки парасольку. І вони обоє пішли до церкви.

Писарша й Леонїд Семенович і справдї застали вже на "Херувими". Вони стали в церкві спереду по правий бік перед іконостасом. Леонїд Семенович все поглядав в одчиняні двері в правому притворі.

Після "Херувими" в дверях з'явилась Сусана Уласівна в ясному лїтньому уборі. За нею слїдком йшла Ватя. Леонїд Семенович зирнув на неї очима і примітив, що вона трохи схудла й зблїдла, але через те ще покращала. Вид її став матоводелїкатний; темні очи стали нїби темнїйші й яснїйші. Перебуті муки та смуток впали на очи й на вид су-

тінком задуми й якоїсь зосередженості думок. Ватя стала поважнійшою й задуманою. На ній була темночервона коротенька кофточка з чорними обторочками на грудях, на шиї та на рукавах. Цей убір дуже приставав її до лиця. Щось східне, щось південне світило ся в її фіґурі, в її виду.

Леонід Семенович ледві вдержав в грудях легке зітханнє. Він повернув голову, і його очи стріли ся з Ватиними очима. В її очах виразно виявилось незвичайне й несподіване здивуваннє.

Сусана Уласівна зараз угляділа, що писарша стала на її місци. Вона гордо пройшла поперед самою писаршою. Леонід Семенович поклонив ся її; вона тільки глянула на його; але не поклонилась йому, гордо перейшла через церкву, перехрестилась перед царськими вратами і стала в лівому притворі. Леонід Семенович поклонив ся й до Ваті. Ватя зирнула на його, насупилась і ледві кивнула головою. Її густі брови ніби звело до купи, і кінчики брів подались вниз. Ватя пішла слідком за матірю і собі стала поруч з нею.

— Обидві сердять ся! Обидві понадимались. На віщо я запросив до церкви з собою сестру? Треба було йти самому. Може-б вони подивились на мене инчими очима. Ватя насупилась, ледві кивнула до мене головою. Діло пропаще! Це через Фесю! Та й з якої речі їм здоровкатись з сестрою? Ох і справді трудно потрапляти поміж ворогами!

Як тільки Сусана Уласівна пройшла проз писаршу з надутим лицем, в писарші ніби серце заграло од великої радости. Очи в неї аж блищали, губи аж облизувались, неначе вона покоштувала коржиків з медом. Вона високо підвела очи вгору, попереду дивилась на хрест в горі на самому вершечку іконостаса, а далї закинула голову і почала розглядати намальовані хмари в бані, на віщось придивлялась до янголів, котрі ніби лїтали в тих хмарах, неначе вона їх бачила вперше. Писарша була така рада, така рада, що брат напровадив її на думку стати на тому місци, де Сусана Уласівна завсїгди ставала в церкві.

— Вийдемо з церкви, я поцїлую брата за цю спасену думку. Оцїм я так допекла Сусанї Уласівнї до живого! — думала Феодосия Карпівна і на радощах вдарила аж три поклони.

Сусана Уласівна, обидилась на смерть тією наглою писаршиною вихваткою.

— Це вона стала на моєму місци мінї на злість: привела брата до церкви, щоб насьміятись з мене та з Ваті. Дивіть ся мов, якого маю брата, та він не буде вашим! — думала Сусана Уласівна, дивлячись

поверх іконостаса. — Ну та й нагла-ж людина! Прибралась, причепурилась, розпиндючилась, начепляла намистів, почепила довгі золоті сережки аж до плечий, наче богуславська жидівка!... Чистий розмальований ідол! А братік її мабуть прийшов до церкви, щоб подражнитись з нами... Ступа... Я ступа, а Ватя колода!.. Нехай її задні візьмуть!... Нехай вона йде за сажотруса!...

І ці згадки й думки не давали Сусані Уласівні молитись. Вона неначе через сон чула, як просьпівали "Достойно єсть", як сьпівали сьвяті пісьні, як читали молитви, а важкі образливі слова доти гули й неначе стукали ступою в її гордій душі, доки не скінчилась служба Божа, доки люди з церкви не вийшли.

І для Ваті здавалось, неначе сьвяті пісьні сьпівались десь далеко од неї; неначе до неї доносилась далека луна десь ніби з густого лісу. Инчі думки, инчі почування розбуркав в її душі колись милий вид. Вона вже почала забувати Леоніда Семеновича, а його самий вид вже ніби розійшов ся туманом в її памяти. Ласкавий поклін, ласкавий його погляд несподівано розворушив її серце. Дівоче серце вгадує і хитроласкавий і щироласкавий погляд молодих очий. На Ватю несподівано впав мягкий, щирий, кохаючий позір очий, впав на одну міть, як промінь сонця, і вона в одну міть постерегла, яке почуваннє тліло в серці молодого хлопця. Давня любов знов виникла несподівано.

На Ватю ніби звідкільсь пахнуло теплом, ароматом саду, пахощами пишного квітника. Серце несподівано затріпалось в грудях. Блискавкою майнули поетичні давні сцени зустрічу з милим в садку, на ставку, над Росю, майнули і швидко згасли, мов та блискавка. А десь глибоко, глибоко, ніби на самому дні серця заворушились образливі слова, насьмішкуваті жарти, і всі вони виникли разом і гуртом з незвичайною виразністю. Ватя хотіла молитись, ставала навколішки, починала молитву, а молитва зникала з її памяти, а настирливі образливі слова неначе налазили, чеплялись причепою. І молитва забувалась, а важке почуваннє обіди і сьмішків все більше й дужче збурювали серце гордої дівчини.

Ватя почувала, що сльози приступають до очий ,що вона от-от заплаче. І втрачена любов, і втрачене щастє, і ласкаві очи, і давня обіда, і новий ласкавий позир вимучили за якусь годину молоду дівчину. Ватя ледві стояла на ногах, на силу достояла до кінця служби Божої.

— І чого він прийшов сюди? І чого він кинув на мене очима, ясни-

ми, ласкавими, кохаючими? І на віщо він дражнить мене тими очима? На віщо він знов украв в мене спокій і привіз з собою тугу? — думала бідна дівчина, стоячи на колїнах і безнадійно похиливши голову.

— А буду я дивитись, чи оберне Ватя голову, чи хоч раз подивить ся на мене? — думав Леонїд Семенович.

Він навиглядав за Ватею цїлу службу Божу, не зводив з неї очий. Ватя нї разу не повернула голови, не глянула в той бік, де стояв Леонїд Семенович.

— Погано! Пропало моє дїло! — подумав Леонїд Семенович і зітхнув так важко, що Феодосия Карпівна одвела очи од хмар та янголів в банї і зирнула на брата.

Вже вдарили в дзвін на "Достойно", як у праві двері церкви увійшла вчительша. Вона завсїгди ставала в церкві з правого боку коло Сусани Уласівни, щоб не ставати рядом з писаршою по лївому боцї. Вчительша прямувала просто до іконостаса на своє місце. Коли зирк — перед нею стоїть не Сусана Уласівна з Ватею, а писарша з братом. Вчительша аж жахнулась і трохи не крикнула її неначе якась невидна сила спинала віжками. Вона сюди — туди верть, повернулась до стїни та й стала перед самісїньким кіотом сьвятого Миколая і трохи не притулилась до його лицем, неначе хотїла сховатись в тому кіотї з кольонами. Вчительша втупила очи в образ та так простояла до кінця служби, все роздивлялась на той образ, підвівши очи в гору, неначе то був утвір самого Рафаеля. Але все таки вона на ходї встигла примітити, що в писарші в ухах телїпались довгі, здорові золоті сережки. І через ті сережки вона не могла нї хреститись, нї молитись до кінця служби Божої. Її кинуло в піт, неначе хтось висипав на її плечі здорову макітру жару.

Служба Божа скінчилась. Народ рушив з церкви. Сусана Уласівна з Ватею вийшли в лїві двері, вчительша — в праві, а побідна писарша гордо підняла голову, попростувала через усю церкву і через бабинець вийшла просто в великі двері. Леонїд Семенович поплентав ся слїдком за нею.

— Ну, та й помилив ся-ж я, що пішов до церкви з сестрою! Це через неї мінї не поклонилась Сусана Уласівна, через неї гордо кивнула головою Ватя. Якби я був пішов до церкви сам, може-б дїло вийшло користнїйше задля мене; може-б вони й поклонились мінї, а після Служби провів би їх трохи; може-б вони подобрійшали, розговорились зо

мною, а потім і запросили до себе на чай. Це вони одхилились од упертої та завзятої сестри, — думав Леонід Семенович, йдучи через цвинтар.

Він розсердив ся на сестру і почав підіймати її на сьміх та дражнитись з нею.

— Сьогодня бачив я в церкві три дами, — почав Леонід Семеневич: — вони усі три чогось були червоні, аж пашіли огнем, неначе залізка, витягнуті з жару. Якби хто об котру з їх тернув сірничком, то й сірник зайняв ся-б.

— Про яких дам це ти говориш? Це певно про тих червономордих шляхтянок з бровара, що стояли позад нас. Але я не примітила, щоб вони горіли, — обізвалась Феся.

— Які там шляхтянки? Чого було горіти тим овечатам? — сказав Леонід Семенович.

— Це може ти говориш проти Сусани Уласівни, вчительші та й про Ватю?

— Яку там Ватю! Ватя при тих дамах безвинна ягниця...

— То це ти мабуть говориш про мене? Хіба-ж я горіла в церкві?

— А то-ж! Хіба-ж ні? — сказав Леонід Семенович.

— А мині чого горіти? Стояла та молилась Богу та й не думала горіти.

— Їй Богу, я вже хотів витягти з кишені сірника та здалека приставити до вчительші! Вже був і руку засадив в кишеню та тільки побояв ся наробити пожежі, — жартував Леонід Семенович.

— Оце може й правда! Ця здатна запалити сірники і на верству од себе; та ще й проти вітру! — обізвалась Феодосия Карпівна.

— А які то три дами, які увійшли в церкву, та позадерали голови вгору та все дивились в баню, туди, де намальовані янголи в хмарах? І як їх шиї не полускались? — жартував Леонід Семенович з легкою злістю.

— Ну, це вже ти не знати що верзеш та вигадуєш! Ніхто з нас не дивив ся на ті хмари, а вже я й потім. Там то мині завгорила вчительша та благочинна! Куди-ж пак!

Леонід Семенович вловив очима фіґуру Ваті, котра манячіла малиновою плямою між густим натовпом молодиць та дівчат, між квітчастими хустками, стрічками та вишиваними сорочками. Та фіґурка манила його очи і притягувала його душу. Ватя все одходила од його далі й далі й зникла в довгій улиці за густими садками. Леонід Семено-

вич почував, що Ватя віддалюєть ся од його на віки і вже ніколи не наближить ся до його. Він важко зітхнув.

— Тепер нічого я не вдію не так через себе, як черз ворогів. Прощай на віки! Знаю, що вже більше нам не доведеть ся й побачитись, — подумав молодий хлопець.

Пообідавши в сестри, Леонід Семенович зараз таки виїхав до батька.

— А що, сину? Чи був ти в о. Артемія? Чи бачив Ватю? — спитав в сина батько.

— Ат! — сказав син і тільки рукою махнув. — Ватю бачив тільки в церкві. Сусана Уласівна пройшла проз мене і не поклонилась мині, і не глянула на мене. В Горобцівці оті вороги зачадили, здаєть ся, саме повітре. В мене аж голова заморочилась од того чаду. Зять аж сичить од злости, Феся пиндючить ся, Сусана Уласівна дметь ся. Цур їй тій Горобцівці! Я в неї зроду-віку більше не поїду.

— Шкода! — сказала мати. — А Ватині тисячки стали-б тобі в пригоді

— Ой ще й як стали-б! — обізвав ся батько. — Землї в нас обмаль. Треба-б прикупити ще трохи поля, щоб розвести господарство, щоб тобі після нас можна було стати правдивим дідичем-властивцем. Ти-ж в мене одним-один син. Помремо ми, тобі-ж усе добро зістанеть ся.

Леонід Семенович аж зітхнув важко. Йому хотілось і тисячок, але шкода було й Ватї.

— Не вже, сину, ти не напитав, там, де служиш, якої грошовитої панни? — спитала мати.

— Ой, мамо, напитував я і розглядав, але тепер все панни якісь "безгрішні". А котра й є грошовита, не піде за такого, як я, бо гроші люблять гроші, — одповів син, похиливши голову.

— На Горобцівку нема ніякої надії. Поїду я оце до Антосї. Там хоч ворогами не тхне. Там менї буде лекше дихати, — сказав син перегодя.

І син почав вчащати до веселої Антосї, і все їздив до неї в гостї, доки пробував в гостях в батька.

X.

Після служби Божої о. Артемій прийшов до дому і застав Сусану Уласівну та Ватю за столом коло самовара. Обидві вони пили чай і

мовчали. В Ваті очи були ніби трохи заплакані. На лиці розлила ся блідота. Ватя сиділа засмучена; мати була задумана.

— Сьогодня писарша була в церкві та ще й з братом, — почав говорити о. Артемій, сідаючи за стіл.

— Привела брата до церкви певно задля того, щоб подражнитись з нами. Дивіть ся, мов! Був би ваш, та не буде, бо ми того не попустимо, — якось смутно обізвалась Сусана Уласівна.

— А Бог з ним, з її братом! Не тільки сьвіта, що в вікні; за вікном його ще більше. Тільки міні шкода, що вони тебе Ватю дурно тревожать, — сказав о. Артемій.

— Мене? Міні айдуже і про писаршу, і про її братів. За мене папо, не клопочіть ся, — сказала Ватя гордо. Але по її блідому виду було знати ,що для неї про це було зовсім не байдуже. Нервовий тон її голосу видавав її.

Батько подивив ся на дочку довгим допитливим поглядом. Він догадав ся, що Ватя стревожена.

Ватя випила чай і слова не промовивши. Ласкавий щирий погляд молодого хлопця не сходив в неї з думки. В серці знов заворушилось приємне почуваннє: прокидалось коханнє. Ватя почувала, що її пригноблене серце знов одходить, як квітка весною. Вона аж жахнулась, бо боялась, щоб та квітка кохання знов у друге не зацьвіла повним цьвітом. Вона вже й так багато перепечалилась.

Через тижнів зо два Ватя поїхала в гості до Антосі. Антося розказала Ваті, що вона чула новинку од однієї своєї сусіди..., а тій сусіді розказувала сама Леонідова мати, що Леонід думав сватати Ватю, навіть зумисне приїздив в Горобціївку, щоб побувати в о. Артемія та побачитись з Ватею і тільки через ворогуваннє писаря з о. Артемієм він не посьмів заїхати з візитом до Ваті.

Ватя вернулась до дому смутна, як осіння ніч.

Вона перестала говорити з батьком, все чогось ніби сердилась на матір, все чогось гомоніла, чеплялась до матері, ходила надута. Вона вважала на їх як на причину свого горя. І батько й мати запримітили таку зміну в Ваті.

Ватю, чого ти ходиш засмучена? Чом ти ні з ким не говориш ласкаво? Що це з тобою стало ся? До всього чепляєш ся, що я зроблю, що я скажу. Не можна до тебе й слова промовити! — говорила Сусана Уласівна до дочки.

— Ат, дайте мінї, мамо, покій! — знехотя обзивалась Ватя і все одходила од матері, неначе втїкала од неї.

Перегодя і до Сусани Уласівни дійшла чутка про те, що Лсоніда Семеновича одбило од Ватї завзятуще ворогуваннє писаря та о. Артемія. Сусана Уласівна догадалась, що дочка знає про це, догадалась, чого сердить ся Ватя і нїби цураєть ся батька. Мати почала змовчувати дочцї: її стало жалко дочки.

Настала осїнь. Почала ся негода. В старому домі о. Артемія завсїгди нїби був вечір. Старий сад кидав сумний сутїнок на вікна. Небо нїби плакало то тихими дрібними сльозами, то цїлі днї нїби ливцем лило сльози. Дощ хлюпав в вікна, і мокрі вікна нїби хлипали від гірких сліз. Ватя ходила по просторних сумних кімнатах і страшенно нудила сьвітом. Вона брала книжку, хотїла читати — книжка випадала з рук; сїдала вона за пянїно: весела музика нїби дратувала її, а жалібні мельодиї допроваджували до сліз.

— Розбите моє житє! Не бачу я просьвітку в дальшому моєму життї. Сидїти в цїх сумних покоях і ждати!... І чого ждати? І чого я діжду ся? І що звеселить мене, і хто мене розважить? Нема мінї надії... Я живу неначе в манастирі. Через ті змагання, через те нїкчемне ворогуваннє я втратила своє щастє. Піду я в манастир, піду в черницї. Там я сховаюсь од тієї лайки, од того дурницького змагання, од того злостування старих. Там я знайду спокій, сховаюсь од лихих людий, буду молитись Богу і... забуду, що є навіть на сьвітї уперті, нездатливі самолюбні люди з їх поганими самолюбними вихватками.

Ватя задумалась, ходячи по порожній сьвітлицї, і її сумні думи ставали ще сумнїйші. Вона пригадала, як колись ще малою дївчиною їздила з матїрю в Лебединський манастир, як вони заходили в келїю старої черницї, материної родички. Келїйка старої черницї незвичайно ясно увиджувалась її, неначе вона тепер ненароком заглянула в неї; келїйка невеличка, сьвітла; в келїйцї чисто й гарно, як у віночку. Коло образів блищить рожевим сьвітом лямпадка; за образами зіллє, паперові квітки, вишивані рушники; поміст чистий, аж білий, застеляний довгими картатими килїмками, сплетеними з чорного й жовтого сукна. Тихо, привітно й пахучо. Під вікнами в квітнику маса квіток та зеленого зїлля.

На Ватю нїби повівало духом пахощів з тієї келїйки, тхнуло васильками та левкоями, дихало спокоєм.

— Там я знайду спокій в молитві, нікого знати не хочу, нікого й бачити не буду, од усіх одкасну ся! — думала Ватя, ходячи по сьвітлиці.

За вечірним часом Ватя сказала батькови й матері, що хоче їхати в Лебединський манастир і постригтись в черниці. Батько осьміхнув ся. Мати насупила брови і задумалась.

— Та то, Ватю, в тебе нерви розходились! — обізвав ся батько. — І де оце молоде поколїннє понабиралось отієї модної нервовости? Чи воно повишукувало її в книжках, чи в лексіконах? От ми то й не знали про якісь там нерви.

Ватя супилась і мовчала. Цілу Пилипівку вона все думала та мріяла про манастирський спокій, про тиху келію.

На Різдво приїхали до неї в гості Антося з сестрами. Гостювали панни цілий день ще й заночували. Антося недавно була в Кіиві, була в театрі, бачила оперу "Аїду". Цілий вечір в неї тілько було й розмови, що про оперу. Ватя трохи розважила себе, але манастирські сумні думки все таки не виходили в неї з голови.

Одного вечора після од'їзду Антосї, ясного й місячного, веселого по зимньому, Ватя все думала про манастир, лежачи в постелї. Вона уявляла собі, як вона стане черничкою, як вона останній раз попрощаєть ся з матїрю і піде під постриг, як на неї надїнуть клобук... І чогось її бистра мрія перескочила в инче місце, в инчу сферу. Ясний поетичний сьвіт повного місяця лив ся в вікно. Перед нею блиснула картина, неначе осьвічена бенґальським сьвітлом. Блиснула сцена в опері, сцена з "Аїди": майнули високі пальми, піраміди, майнув артист-герой в військовій збруї, пишний і сьміливий, з повними малиновими устами; потім майнула сцена в храмі, в підземній печері під храмом, в котрій жреці закладають каміннєм героя й героїню опери на смерть страшну, голодну.

Ватя задрижала уся й перелякалась, а думка про життє манила її, а палкі чорні очи дражнили її мрії. Чогось зразу здало ся її, що вона сама себе хоче замуровати в чернечій келії, як замуровано героїню Аїду під храмом.

Ватя аж іздригнула ся уся, аж жахнула ся.

— Я хочу сама себе замурувати живцем в манастирі. А що буде, як потім оживе моє серце? Як тоді я вийду з тієї могили? І чи вийду? Нї!

Там мінї вже бути до смерти! Не буде з мене черницї! Нї, — краще поїду я в яке місто та піду на курси.

І довго сон утїкав од її очий, і довго вона не могла заплющити очий. А місяць лив в вікна веселий сьвіт. Через вікна білїв старий садок, вкритий білим густим инеєм. Поезия тихої зимної ночи одганяла все далї та далї сумні думи про манастир.

— Поїду завтра до Антосї та спитаю в неї поради, що мінї дїяти, — подумала Ватя в дрімотї.

І вона другого дня поїхала до Антосї на пораду. Довго вони радились і постановили їхати в-двох до Петербурга на жіночі курси.

Вернувшись до дому, Ватя сказала батькови за чаєм:

— Папо! Я покинула думку про манастир.

— То й добре зробила. Я таки й думав, що на тебе найшло вередуваннє, — знехотя обізвав ся батько.

— Ми оце з Антосею думаємо їхати до Петербурга та ходити на жіночі курси. Треба-ж нам думати про шматок хлїба.

— Так зарані? Ще тобі рано думати про шматок хлїба! Хіба в нас хлїба нема? — сказав батько.

— Хлїб тепер в нас є, але треба дбати й про будуще. Нам хочеть ся вчитись. Ми сидимо на селах та тільки час дурнички марнуємо, — сказала Ватя.

О. Артемій тільки порушив плечима. Він знав, що з тих замірів нїчого путнього не вийде.

Ватя познаходила свої шкільні підручники і засїла за книжки; часто їздила до Антосї. Вони вчили ся в купі, переглядали вивчене. Але швидко ті давно вивчені книжки обридли їм обом. Вони їх покинули. Антося радила Ватї їхати до Кіїва і вчитись в консерваторії, щоб вивчитись на артистку або на вчительку музики.

— Мамо! Я вже передумала йти на курси. Наука мінї не дасть ся. Поїду я до Кіїва та буду вчити музику в консерваторії. — сказала Ватя до матери.

Мати розказала про цю Ватину думку о. Артемієви.

— От тобі й на! Ватя зовсїм розвередувалась з нудьги. Місяць в думках побула черницею, місяць — курсисткою і певно місяць побуде артисткою та й вернеть ся до дому простою Ватею, — сказав насьмішкувато батько.

— Щось вона дуже швидко змінює професиї, — сказала мати.

— То певна річ, що з тих її професий нічого не вийде. Треба шукати Ваті жениха та ще й не гаятись.

Ватя знов поїхала до Антосї. І вони в-двох мріяли, як гарно бути артисткою.

— Я вивчусь на сьпівачку, а ти вивчиш ся грати на фортепяні. Я буду сьпівати в опері, — говорила Антося.

—А я буду давати концерти на фортепяні, як правдива артистка. Добудемо собі лаврів, — говорила Ватя.

— Я буду сьпівати в концертах, а ти мінї будеш приграваги. Об'їдемо усю Росию, побачимо сьвіта! — тягла далї Антося.

— А як добудемо слави в Росиї, поїдемо й за границю. Ще більше побачимо сьвіта. Може доплентаємось і до Америки.

— А чом-ж? Напелехаємо лаврів, як бутвини в огородї — повнісінькі приполи ще й в Горобцївку привеземо. І справдї! Чого будемо киснути в цїх селах? Що ми тут висидимо? — вже не жартуючи говорила Антося.

— Ніякого дїдька не висидимо! Тільки нудьги наберемось! — аж сердилась Ватя. — Ой, як мінї хочеть ся побачити сьвіт!

— Не жури ся, Ватю! В тебе є талант до музики, а в мене до сьпіву. Наші батьки мають доволї гроший. І вчитись буде весело, а діставати славу та лаври буде ще веселїйше.

— Як вернемось до Горобцївки з оберемками лаврів, оттодї писарша скрутить ся од злости! — сказала Ватя.

— Тямить вона в тих лаврах! Якби для неї ті лаври, що кропивою звуть ся, то це вона втямила-б добре. Я-б поклала писаршу, та цїми горобцївськими лаврами дала-б її доброї прочуханки! — жартувала Антося, регочусь.

— А я-б коло неї рядочком примостила ще і вчительшу, щоб дати і її памятного! — обізвалась Ватя і собі зареготалась.

— Ой, Ватю, от коли-б мінї вдалось потрапити на оперну сцену! — говорила Антося. — Якби я грала! Якби я сьпівала! Увесь театр здурів би, якби менї довелось грати ролю Марґарети з "Фавста". А, я ту Марґарету так вдала-б, так вдала-б, що всї тільки очи повітрищалиб.

І Антося стала проти чималого дзеркала, завела веселої дрібної пісьнї і почала ніби грати ролю Марґарети, передражнювала артисток.

Антося вдавала, ніби надїває на руки браслети, на пальцї — пер-

стені, чепляє в уха сережки, чепляє дороге намисто. З великою ґрацією вона повертала голову, дивилась то на одну сережку, то на другу, оглядала намисто, закидала голову назад, наддавала очам вираз втоми, осьміхалась до себе в дзеркалї, потім реготалась, сварилась пальчиком на свій одбивок в дзеркалї. Вона милувалась собою, кокетничала, пишала уста, блискала зубками.

— Яка я гарна! Яка я пишна в золотих сережках, в брилянтах! Як блищить золото! Як блищать мої очи при золотї! Ой, гарна я стала! Здуріє мій Фавст, як углядить мене в цьому уборі! — сьпівала Антося, імпровізуючи слова.

Вона знов запишалась, блиснула зубками і посварилась на себе в дзеркало пальчиком.

— А, яка гарна моя вишивана сорочка! Тра-ля-ля! Тра-ля-ля! Ой, як брязчить моє брилянтове намисто! Тру-лю-лю! Тру-лю-лю!

І Антося підставляла до дзеркала то один рукав вишиваної сорочки, то другий, — то брязкала разками скляних простих бусів на шиї.

— Ха-ха-ха! — засьміялась Антося до дзеркала, блиснувши зубками, і посварилась на себе в дзеркало: — Ха-ха-ха!

І Антося сама зареготалась щирим реготом мабуть з свого брилянтового намиста.

— Ой, як гарно блищить моє брилянтове намисто! Я за його аж сорок копійок заплатила богуславській Рухлї. Ха-ха-ха! Тра-ля-ля!

І Антося зареготалась на всю сьвітлицю з тих богуславських брилянтів. Ватя й собі зареготалась. Зареготались і менчі Антосині сестри. Сьвітлиця аж дзвенїла одляскамн од реготу.

— Ну, та й гарна-ж з тебе вийшла-б Марґарета! — аж крикнула Ватя.

— А ти-ж думала як! Мінї коли-б доступитись до тієї сцени, а там я вже показала-б себе.

Порадившись та посьміявшись, Ватя вернулась до дому богато веселїйша.

Але Ватї не довело ся їхати до Кіїва, щоб вчитись в консерваторії.

Після Великодних Сьвят о. Артемій стрів ся на ярмарку в містечку з дияконом Добриловським. Диякон вже докладно знав про всї події в Горобцївці. Він знав, що Леонід Семенович приїздив в Горобцївку до писаря і що він вернув ся на батьків хутір, не побувавши з візитом в о.

Артемія. Він знав, що "з того пива не вийде дива"; заздалегідь напитав гарного панича семінариста десь аж в Уманщині і заманив його попереду до себе в гості. Вже потім параяв йому поїхати до о. Артемія. і подивитись на Ватю.

— Отче благочинний! В мене є один семінарист на приміті, — сказав Добриловський до о. Артемія нишком ніби по секрету: — як що дозволите, то я приїду до вас з ним та покажу його вам. Хоч той панич син бідного диякона, але гарний, хоч з лиця води напий ся! Я знаю, що він сподобаєть ся панні. Тільки він убогий, ой, який убогий!

— Та про це клопоту мені мало, — обізвав ся тихенько о. Артемій: — знайдемо, чим окопіровати його; знайдеть ся чим і хабарі підсунути в консисторию, щоб дістати парафію для його. Привозьте! Не гайте часу!

І Добриловський привіз того панича до о. Артемія. Він звав ся Степан Веледніцький. То був високий на зріст, поставний, пишний бльондин з синіми очима. Ваті він зразу сподобав ся. Вона покинула усі думки і про манастир і про консерваторію. Веледніцький пробував в Добриловського і звідтіль ціле літо вчащав до Ваті.

В осени він повінчав ся з Ватею, а о. Артемій своїми грішми допоміг йому в консисториї зайняти добру парафію. З Ваті вийшла дуже добра й розумна ґосподиня, якою була й її мати.

А тим часом писар не давав спокою о. Артемієви, піднімав проти його громаду, вигадував якісь діла і сипав на його прошення ніби то од громади в консисторию. Писар так направив громадян, що доходи о. Артемії зменшились вдвоє.

Писар помаленьку то потихеньку викопав під о. Артемієм чималу яму. Але й сам необережний о. Артемій самохіть додав рук, щоб розширити під собою ту яму.

Вже давненько о. Артемій збудував в Горобцівці здорову чудову церкву, але коло церкви стреміла стара дзвіниця, счорніла, низька, присадкувата та широка, неначе стара печериця. Чорна широка покрівля з дощок неначе була розіпнута на стовпчиках, котрими були обтикані усі чотири стіни низчого поверха (етажа). Кругом дзвіниці розріс ся густий вишник. Здалека здавалось, ніби то стара баба політниця вгніздилась на грядках, на картоплі або на буряках, прикривши голову од сонця темною хусткою.

О. Артемій звелїв розкидати стару дзвіницю і поставив нову гарненьку, височеньку, притуливши її до самої церкви. Вже й дзвіницю посьвятили, але на цвинтарі валялась сила деревнї, дощок, трісок та здорового каміння чоловікови до пояса. О. Артемій в малі признаки все запрошував людий зістатись після служби Божої і прибрати та счистити цвинтар, само по собі без плати. Люди не слухали і, звичайно байдужні до громадської справи, усї розходились до дому. Тим часом наймати робітників не було за віщо. О. Артемій пішов на хитрощі.

В осени, в один невеличкий празник, він звелїв старостї постановити коло церкви столи, зготувати закуску й випивку. Староста понаставляв мисок та полумисків з таранею, з салом, з солоними огірками, з чехонею, з пирогами, з смаженою капустою, кругом стола поставив фляшки з горілкою, а щоб заманити та підмогорочити людий, о. Артемій звелїв серед столів поставити довгий ряд бутлїв та ґрафинів, але не з горілкою, а з водою. Стіл аж захряс під усякими стравами та бутлями.

Люди вийшли з церкви і як угляділи батерию пляшок та бутлїв, то так усї й кинулись до роботи: поскочували та поскладали в кутку цвинтаря колоддя, оцупалки, обаполки; важкі камінюки трохи не на руках позносили під паркан. В одну міть счистили цвинтар, що й трісочки й скалочки нїгде не зісталось.

О. Артемій вийшов з церкви, поблагословив трапезу. Люди, втираючи з лобів піт, позирали з смаком на здорові ґрафини та бутлї, вже наперед смакуючи не так закускою, як випивкою. О. Артемій випив сам до людий, почастував чоловіків, але він частував все з малих пляшок. Уся закуска в одну міть нїби огнем згоріла. Усїм дісталось по дві чарки.

— Ото, старосто, коли-б швидче досягти нам до тих здорових бутлїв! — обізвав ся один сьміливий чоловік, котрий був дуже ласий до горілки.

—Та то не горілка, а вода! — обізвав ся о. Артемій. — Я знав, що після важкої роботи буде гаряче, та для прохолоди звелїв понаставляти холодної води. А вода погожа та холодна — з моєї криниці!

О. Артемій налив стакан води і випив з пів стакана, ще й вуси обсмоктав.

— А, та й добра-ж вода! — промовив о. Артемій насьмішкувато.

Чоловіки тільки зирнули один на одного і почухали потилиці.

О. Артемій подякував громадянам за послуханнє, розпрощав ся, надів шапку і швиденько майнув з цвинтаря. Люди, як обступили стіл,

так і стояли кругом стола, ніби ждали чуда, щоб з води в бутлях стала горілка. Постояли, постояли вони, але дивлячись, що таке чудо не робить ся, мусїли помаленьку рушати до дому.

— Ну, та й хитрий же наш батюшка! Еге! Оттакої удрав! — гомонїли чоловіки розходячись.

— Чи ти ба, як гарно піддурив! А я думав, що то все горілка, а то пак свята кринишна вода. Я сам коштував, — говорив другий чоловік.

Люди були лихі за таку штуку, і почали гомонїти по селї на о. Артемія. Хоч писар і не був тодї в церкві, але чутка про хитру штуку о. Артемія зараз дійшла до його. Писар вже прохолов од своєї злости і тепер задумав поглузувати з о. Артемія: він задумав написати на його вірш.

Того-ж таки вечора писар засїв за свій стіл, узяв листок паперу й перо в зуби і почав медикувати вірші. Він писав і сам до себе реготав ся. Жінка виглянула з кімнати.

— Що ти там таке сьмішне пишеш, що аж сам регочеш ся? — спитала вона в чоловіка.

— Те, що тобі не слїд знати, — сказав писар.

— Та скажи бо! І що то він пише? Та скажи бо, скажи! — приставала жінка і трохи не кидалась йому на шию.

— Одчепись! Ти мінї перебаранчаєш писати. Йди собі в пекарню до роботи.

— Оце лишенько! Та скажи бо! Хіба таки не можна сказати? — аж просила писарша.

— Не можна. Раз сказав — не можна, то й не можна. Одчепись!

Писарша вийшла до пекарнї, але все заглядала через одхиляні двері в сьвітлицю. Писар гриз перо, морщив чоло, то задумував ся, то знов реготав ся. Писарша не втерпіла і знов вскочила в сьвітлицю.

— Ой скажи, голубчику, що ти там таке сьмішне пишеш? Певно на вчительшу?

— Тїкай! — крикнув на неї сердито писар. — Одчепись од моєї душі! Це тобі не жарти! Геть з хати!

Писарша тихенько вийшла і двері причинила. Хоч писар був прозаїк трохи не на всю ґубернїю, як він сам думав про себе, але поет з

його був поганий. Вірші його вийшли насьмішкуваті й ущипливі, але зовсім недоладні. Вони починали ся так:

Скакав, стрибав, брикав, хвицав — доки дострибав ся.
Роздявила верша рота — хап! в вершу попав ся!
Звідсіль тісно, звідтіль тисне, верша з заду муля.
Ой, Господи милосердний, спаси-ж мою душу!
І борсав ся й побивав ся — верша не пускає;
І просив ся, і молив ся, потім вершу лає:
"Чи ти знаєш, гидка вершо, що я чудотворець?
Натворив я за ввесь свій вік чуда повню жменю:
Чисту воду перетворив я в спіртову горілку,
Напоїв я сім сот дурнів й одну стару дівку,
Та й дурнички залатав я на цвинтарі дірку"...

— — — — — — — — — — — — —

Писар нанизав таких перлин поезиї цілу низку, списав ними увесь лист кругом, добирав та ставив рядом такі ритми, що одна ритма витріщали очи на сусіду, мов перелякана вівця на вовка.

Писар переписав свій утвір церковними буквами і, хоч нічого не говорив про їх жінці, але таки не втерпів, щоб не прочитати їх своїм приятелям та не покепкувати з батюшки. Запечатавши в коверту, написавши адрес, писар у ночі зайшов через садок і уткнув пакет в щілину дверий, котрі виходили в садок.

О. Артемій, вставши рано, одчинив двері в садок — і знайшов пакет. Він його прочитав і догадав ся, хто був автор чудової поезиї. Прочитавши ту поему, о. Артемій написав свою рецензию: "Писала дурна писака, накрутила хвостом писаці собака; вірші писані дохтем, бо смердячі, а писав їх богуславський діхтяр Лейба. Погано. Варта поставити одиницю! Таланту в автора стільки, скільки в дякового кудлатого Рябка, а поезиї в віршах стільки, скільки в Берковій ярмурці. Погано! В віршомази не годиш ся!"

І. о. Артемій поставив на віршах одиницю, запечатав в новий пакет, написав зверху на пакеті, що посилаєть ся з Богуслава, прилїпив марку, написав писарів адрес і одіслав на богуславську почтову стацию.

О. Артемій бідкав ся, бідкав ся, морочив ся, але незабаром після того мусів таки для свого спокою покинути Горобцівку і перейшов на инчу парафію.

— А що? А чий батько дужчий? — чванив ся писар після того перед людьми. — А хто кого подужав? Я таки доказав, що я був горобцівським ґубернатором, бо зсадив з місця навіть благочинного.

Не довелось і Антосї грати на сценї ролю Марґарети. Вона швидко дістала од Леонїда Семеновича лист, потім другий. Між ними почало ся листуваннє. Леонїд Семенович другого лїта знов прибув до батька і почав вчащати до Антосї в гостї. Він посватав Антосю і виїхав з батькового хутора з молодою жінкою.

1893 р. 4-ого липця.

КІНЕЦЬ.

Пишіть еще днесь по цінник Висилкового Дому Музичних Інструментів

Українська Книгарня висилає кождому на жадане даром. — Маємо заступництво першорядних чеських та заграничних фабрик.

СКРИПКИ.

Богато людий знає, чим в музиці суть скрипки. В нас отримаєте скрипки лише з найліпшого матеріялу, найкраще зладжені, через найбіглійших в тім ремеслї "майстрів" артистів. Базарові без вартісні скрипки і інструменти взагалї не держимо на складї.

Правдиві Італійські і Сицілійські ґітари, Мандоліни Бандури, і крайові Балалайки.

КЛЯРНЕТИ

Наші імпортовані клярнети суть найновійші і найлутших моделів вироблені найпрактичнійшими майстрами.

Не треба тяжко дути і за чистий голос не фалшивий ґварантуємо.

Правдиві Оригінальні Віденські Гармонії

Виріб світової фірми
Ф. ГОХГОЛЬЦЕР, ВІДЕНЬ.

Найсолїднійший ручний виріб!

Чистий міцний голос, повна ґарантія. Всї гармонії можна тримати на рамени на паску.

Переконайте ся, пишіть за нашим Великим Ілюстрованим Цінником або приходіть до нас на адресу:

Ukrainska Knyharnia

850 Main St. Winnipeg, Man.

Ілюстрована
Шевченківська Бібліотека

Хто любить поезії нашого великого поета Т. Шевченка нехай купить собі ті всї 24 гарні книжки за тані гроші а не пожалує.

1. — Причина. З 2 малюнками і портретом.
2. — Катерина. З 3 малюнками і портретом.
3. — Тополя. З 1 малюнком і портретом.
4. — Гайдамаки. З 15 малюнками і портретом.
5. Черниця Марияна. З 1 малюнком і портретом.
6. — Утоплена. З 1 малюнком і портретом.
7. — Гамалїя. З 1 малюнком і портретом.
8. — Сова. З 1 малюнком і портретом.
9. — Єретик або Іван Гус. З 1 малюнком і портретом.
10. — Невольник. З 2 малюнками і портретом.
11. — Наймичка. З 2 млаюнками і портретом.
12. — Відьма. З 1 малюнком і портретом.
13. — Княжна. З 1 малюнком і портретом.
14. — Москалева криниця. З 1 малюнком і портретом.
15. — Варнак. З 1 малюнком і портретом.
16. — Титарівна. З 1 малюнком і портретом
17. — Марина. З 1 малюнком і портретом.
18. — Сотник. З 1 малюнком і портретом.
19. — Петрусь. З 1 малюнком і портретом.
20. — Тарасова ніч. — Іван Підкова. — Перебендя. З 2 малюнками і портретом.
21. — Русалка. — Як би тобі довело ся. З 2 малюнками і портретом.
22. — Назар Стодоля. З 2 малюнками і портретом.
23. — Збірник дрібних віршів. З 7 малюнками і портретом.
24 — Збірник дрібних віршів, про Україну та козацтво. З 4 малюнками і портретом.

ВСЇ 24 КНИЖКИ ЗА $1.50.

КОБЗАР ТАРАСА Г. ШЕВЧЕНКА

Трете повне видане з портретом поета і образками. — 560 сторін друку. — Не Українець той, в кого бракує на столї КОБЗАРА, що коштує в оправі з пересилкою лише $2.50

UKRAINSKA KNYHARNIA

850 Main Street. Winnipeg, Man.

Знанє то сила, скарб всїх людий.

Найновійші книжки для Читалень і Бібліотек
які можна набути в

Українській Книгарні
850 Main St. Winnipeg, Man.

НЕТРИ, написав А. Сінклєр, 332 сторін 1.00
Борба Українського Народу за Волю і Незалежність.
Д. Долинський, 264 сторін 1.00
Траґедія Галицької України, з образками, 254 сторін 1.00
Геройска Україна 1.00
Микола Джеря. — Іван Нечуй-Левицький 75ц
Відродженє. — Л. Толстой. 3 томи брошуровані 2.25
В гарній оправі 3.00
Підручник Фотоґрафічний — у двох частях. Практичні поясненя
для фотоґрафів і аматорів 75ц
Боги жаждуть крови 75ц
Електричність 50ц
Син України — Історична повість в 3-ох частях з образками
і мапою. — Ціна 2.00
Історія України. — М. Грушевський. В гарній оправі 3.25
Кобзар — повне виданє з образками, в оправі 2.50
Еволюція 1.25
Люборацькі 2.50
Рубають Ліс 2.50
Всесвітна Історія І. і ІІ. часть 2.00
Чмелик, — Роман 1.50
Людина 50ц
Молода Україна 50ц
Робінзон Крузо — 230 сторін з образками 1.00
Нові пісні з старим кінцем. — Передрук новомодних пісень —
пересьпіви Щипавки і Дратавки з додатком народних пісень.
Ціна лише 25ц
Порадник для залюблених або як писати любовні листи і поученє
як поводитись в часї коханя, з додатком любовних віршів,
промов та ріжних желань підчас шлюбу. Ціна 35ц
Любовні картки з красними українськими любовними віршами.—
....25 штук за 1 доляра.
Як писати листи? Найновійший і найпрактичнійший Українсько-
Анґлійський Листівник, 228 сторін 1.00

Купіть Собі Велику Ілюстровану Книжку

„ГЕРОЙСЬКА УКРАЇНА“

В якій знайдете дуже гарні фотоґрафічні образи і описи:

Українського війська, Січових Стрільців, Українських повстанців, Галицької (укр.) армії, Українських провідників, отаманів, полковників, офіцирів, діячів, як Вітовський Петлюра, Петрушевич, Винниченко, Грушевський, Мазепа, Мартос, і богато других українських діячів, які брали живу участь в українській борбі за свою державу і народ.

Під зглядом артистичного виконаня і красоти "Геройської України“, запевняємо що се найкрасший і найбільший ілюстрований альбом українських героїв з нашої военної доби за роки: 1914—1920.

Кожда українська родина, кожде українське товариство, кождий грамотний Українець в Канаді і Америці повинен мати сю велику ілюстровану книжку у себе. Крім образків автор книжки д. Осип Меґас подає в ній короткі записки і спомини зі свого побуту на Україні.

ЦІНА КНИЖКИ $1.50.

Ukrainska Knyharnia

850 Main Street. Winnipeg, Man.

НЕЧУВАНЕ НЕЧУВАНЕ

ПОЛЬСЬКЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ.

СКОНФІСКУВАЛО І ЗАБОРОНИЛО

КНИЖКУ

„ТРАҐЕДІЯ ГАЛИЦЬКОЇ УКРАЇНИ“

або

Правдивий опис як Ляхи вбивали, мордували, знущали ся над нашими батьками, братами, сестрами, як нищили, рабували і палли їхнє добро і про всї инші вчинки Ляхо-Татарів довідаєте ся з книжки що тепер вийшла з друку під заголовком: —

ТРАҐЕДІЯ ГАЛИЦЬКОЇ УКРАЇНИ

260 сторін, з образками і гербом України лише $1,00.

ЗМІСТ КНИЖКИ:

1. Нечувані, прямо потрясаючі звірства польського війська на галицькій Україні.
2. Арештованя, знущаня, терор над українським населенєм Сх. Галичини;
3. Крадежі, грабежі, і реквізиції польських ГУНІВ-ТАТАР в Сх. Галичині;
4. Страшні описи розстрілювань вагітних жінок і сивоволосих старців, паленє домів з маленькими дїтьми;
5. Варварські катованя українських полонених і інтернованих по таборах Домбя, Стшалкової, Берестъ Литовська, Пікулич, Бриґідок, де Поляки випровадили на другий світ понад 40,000 цвіту українського народа нарочним ширенєм тифусу, червінки других пошестей, як також голодом.
6. Як виглядає в практиці мандаторське право дане Вільсоном, Лойд Джрджом і Клеменсом Польщі над Східною Галичиною?
7. Як виглядає тепер наше колись процвитаюче шкільництво в Галичині;
8. Оплаканий економічний і політичний стан Східної Галицької України.

—— **Ціна лиш один доляр.** ——

Львівська часопись »Вперед« у 161 числі, з 15 липня подає слїдуюче:

»Ґенеральний делеґат зарядив відбрання дебіту ілюстрованій українській брошурці під наголовком »Траґедія Галицької України.« Точний польських звірств у Східній Галичині.«

UKRAINSKA KNYHARNIA

848-850-852 Main Street. Winnipeg, Man.